

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Денисенко Г.Г.

Культурна спадщина
у формуванні історичної
пам'яті

К И Ї В – 2018

УДК 325.455:159.953 (477)

Денисенко Галина Григорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Денисенко Г.Г

Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Г.Г. Денисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — 319 с.

У монографії аналізується дослідження культурної спадщини і її роль у формуванні історичної пам'яті. Увага приділена створенню меморіального простору в різні історичні періоди — за часів перебування українських земель у складі імперій, в радянську добу і умовах незалежної Української держави. Головними ознаками сучасного меморіального простору країни стали демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, масове встановлення національно-державницьких монументів. Серед нових національно спрямованих пам'ятників, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми голодомору, голокосту, великого терору, коли гинули мільйони громадян, місця пам'яті, пов'язані з подіями національно-визвольного руху за державність і незалежність, битвами, в яких українці завжди демонстрували потугу своєї зброї, мужність і героїзм. Увага акцентується на сучасному етапі формування української моделі історичної пам'яті, який відбувається у надзвичайно складних умовах російської агресії — анексії Криму та гібридної війни на Донбасі. Висвітлюється роль «Зводу пам'яток історії та культури України», одного із найбільш масштабних проектів у галузі культури, у збереженні історичної пам'яті, формуванні державної гуманітарної політики. Видання розраховане на всіх, хто цікавиться культурною спадщиною і вболіває за її збереження.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент О. Ресніт
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент В. Даниленко

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник С. Кот

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, (протокол № 8 від 25 вересня 2018 р.)

*Пам'яті мого учителя —
доктора історичних наук, професора
Коваля Михайла Васильовича
присвячую*

З М І С Т

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретичні питання дослідження історичної пам'яті.....	17
Розділ 2. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті народу	33
Розділ 3. Формування меморіального простору в умовах незалежної Української держави	71
Розділ 4. Пам'ятки воєнної історії у контексті дослідження історичної пам'яті.....	104
Розділ 5. «Місця пам'яті» у меморіальному просторі	189
Розділ 6. «Звід пам'яток історії та культури України» у збереженні історичної пам'яті.....	233
Післямова	262
Джерела і література	269

ВСТУП

Важливим чинником формування національної свідомості та національної ідентичності є історична пам'ять. Історична пам'ять завжди мобілізується і актуалізується у складні періоди життя нації, суспільства або будь-якої соціальної групи, коли перед ними з'являються проблеми, створюється реальна загроза самому їхньому існуванню. Вистоявши під час Євромайдану в 2013 р. і здолавши диктатуру у ході Революції Гідності 2013–2014 рр., втративши кращих своїх синів, українці опинилися перед неочікуваною агресією з боку Російської держави. Боротьба за свободу і незалежність, суверенітет і територіальну цілісність, право вирішувати своє майбутнє, як ніколи об'єднала українців, стала початком формування української політичної нації, прикладом мужності і героїзму, самовідданості і волі до перемоги. Іловайськ і Дебальцево, Донецький аеропорт і Піски, Щастя і Маріуполь, Краматорськ і Авдіївка, Світлодарська дуга і шахта «Бутівка» показали всьому світу мужність, героїзм і жертвність українців заради Вітчизни. Українські воїни, які протягом 242 днів обороняли Донецький аеропорт, назавжди увійшли в історію як «Кіборги», продемонструвавши витримку і нездоланність у боротьбі за рідну землю. Вони в одному ряду з героями Крут, про які сто років назад було сказано, що «на оборону національної ідеї, культури і права встали усі красніші сили народу, в боях... полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Україні. Для цієї мети як найбільш відповідає постановка їм монумента на одній з площ Києва»¹.

Для формування спільної історичної пам'яті народу має бути задіяно чимало складових, однією з яких є культурна спадщина. Формування історичної пам'яті, об'єктивне відтворення нашого минулого, у тому числі через культурну спадщину, стає на-

гальною потребою сьогодення. Історики, культурологи, мистецтвознавці, політологи звертаються до проблем культурної спадщини, її ролі у духовному відродженні суспільства, формуванні історичної пам'яті.

Культурна спадщина — це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини², матеріальних і духовних досягнень суспільства. Культурна спадщина — історичний досвід і соціальний капітал суспільства, безцінне надбання народу, надійна основа творення і розбудови української державності, фундамент, на якому формується національна самосвідомість, відроджується національна культура. Це, передусім, нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини, вони є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом. У Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) мова йшла про чотири види нерухомих історико-культурних об'єктів: археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури і містобудування. На сьогодні кількість нерухомих пам'яток збільшилася до восьми. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини України» (Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини) об'єкти науки і техніки виділені в окремий вид спадщини, які мають свої особливості³. Це — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки, наукових напрямів або промислових галузей певної епохи. У вересні 2010 р. прийняті нові доповнення до Закону України «Про охорону культурної спадщини», відповідно до яких в окремий вид виділені пам'ятки містобудування⁴. Окремим видом пам'яток являються об'єкти садово-паркового мистецтва — поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами, а також ландшафтні — природні території, які мають історичну цінність⁵.

Вражаючими за силою впливу на особистість, її переконання, прийняття дійсності, оцінку вчинків людей та історичних фактів

була і є візуалізація історії. В пам'яті закарбовуються пам'ятники і монументи, меморіальні дошки, героїчні і трагічні «місця пам'яті», реконструкція історичних подій. Наочний процес пізнання історії дозволяє усвідомити і краще зрозуміти хід історичного процесу, осмислити і дослідити історичне минуле України, ідентифікувати себе з ним. Кожне місто, селище в силу різних причин має свій образ і здатне виражати й транслювати своїм мешканцям певні системи цінностей. Таку здатність вчені назвали символічним простором. Основними складовими цього простору є певне розпланування міста, його архітектура, топоніміка, монументи, елементи оформлення вулиць, площ, будинків, зокрема, і зовнішня реклама⁶. Крім пам'яток, які значною мірою формують меморіальний простір, його створюють і інші візуальні компоненти: комемораційні практики — паради, церемонії, пов'язані з історичними подіями або вшануванням видатних національних діячів, фольклорна та художня творчість, закріплена у суспільній пам'яті⁷. Візуальний компонент історичної пам'яті, важливий у вихованні історією, включає у широкому плані культурну спадщину — монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники та місцевості, цвинтарі або окремі поховання.

Знайомство з важливими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми, сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але всебічному розвитку людини. Участь у різних пошукових загонах, реконструкція подій минулого, що стало особливо популярним в останні роки, створює наочно-образний характер цього процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і персоналій вітчизняної історії. Неповторний для кожної людини образ рідного краю — населеного пункту, навколишніх ландшафтів, історико-культурного середовища в цілому, важливою складовою якого є й нерухомі пам'ятки, набуває значення одного з визначальних факторів у формуванні відчуття Батьківщини, духовної спільності людей, їхньої національної і державної ментальності.

Пам'ятки культурної спадщини — значний і своєрідний пласт національного надбання, літопис народу, який містить багату і різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, фіксуючи важливі події в історії держави, пам'ятки являються джерелом пізнання досвіду для наступних поколінь, свідченням самобутнього розвитку народу. Без урахування і пізнання культурної спадщини неможлива національна ідентифікація, яка являється необхідною передумовою інтелектуального прогресу нації. Прагнення України зайняти належне місце у сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця у контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, культурної спадщини, органічного включення її у суспільне життя. Вивчення культурної спадщини розширює простір наукового пошуку, органічно включає її у контекст сучасних світоглядних цінностей, формує у суспільній свідомості історичну пам'ять, яка сприяє збереженню всього комплексу знань, відтворенню через пам'ятки і місця пам'яті більш повної картини історичного минулого.

На початок 2011 р. в Україні під державною охороною перебувала 144821 пам'ятка культурної спадщини, з них: 72064 — археології, 52686 — історії, 2849 — монументального мистецтва, 308 — садово-паркового мистецтва, ландшафтних — 5, науки і техніки — 11. Архітектурно-містобудівна спадщина налічує 16898 пам'яток⁸. Водночас, за даними державного обліку пам'яток та об'єктів культурної спадщини, які фігурують в офіційних звітах органів державної статистики, станом на 1 січня 2015 р. в Україні під державною охороною перебувало 123664 пам'ятки з урахуванням внутрішньо комплексних об'єктів. До переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини занесені 24538, загалом кількість нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини становила 148202 одиниці⁹. На квітень 2018 р. за матеріалами парламентських слухань на тему «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», які відбулися 18 квітня 2018 р., на державному обліку перебуває

близько 130000 об'єктів (з урахуванням демонтованих пам'яток) культурної спадщини, з них — 65350 об'єктів археології, 44496 — історії, 944 — монументального мистецтва, 13518 — архітектури та містобудування, 327 — садово-паркового мистецтва, 219 — ландшафтних об'єктів та 92 — об'єкти науки і техніки.

Україна володіє величезною і різноманітною культурною спадщиною, в якій відбилася її складна, драматична історія, різнобарвна палітра спрямованих на неї у різні часи цивілізаційних впливів. За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною, невід'ємної частини світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. Але з понад 130 тис. пам'яток історії та культури, 63 заповідників до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО включені лише 7 об'єктів (8 найменувань). Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження Світової культурної та природної спадщини (Канада, 7–12 грудня 1990 р.) до Списку світової культурної спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. В 1998 р. до Списку світової культурної спадщини внесено Ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), 2005 р. — пункти Геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях (1816–1855 рр.), транскордонний геодезичний об'єкт, розташований у 10 країнах (Норвегії, Швеції, Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, Молдові та Україні). 2007 р. — Букові праліси Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Хмельницька області)¹⁰. 29 червня 2011 р. 35-а сесія Комітету всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО включила до Списку світової культурної спадщини Резиденцію митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (нині — центральний корпус Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича). 2013 р. Список світової культурної спадщини поповнився новими шедеврами: Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. —

XIV ст. н.е.) у Севастополі і Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі, куди увійшли найбільш цінні пам'ятки дерев'яної сакральної архітектури України і Польщі — по 8 від кожної країни. Зокрема, 4 зі Львівщини: Церква Св. Юра XVI–XVII ст. (м. Дрогобич), Церква Пресвятої Трійці 1720 р. (м. Жовква), Церква Собору Пресвятої Богородиці 1838 р. (с. Матків, Турківський р-н), Церква Зішестя Св. Духа (с. Потелич, Жовківський р-н). По 2 церкви з Прикарпаття і Закарпаття: Церква Зішестя Св. Духа 1598 р. (м. Рогатин, Івано-Франківська обл.), Церква Різдва Пресвятої Богородиці 1808 р. (с. Нижній Вербіж, Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.); Церква Вознесіння Господнього 1824 р. (с. Ясіня, Рахівський р-н, Закарпатська обл.), Церква Собору Св. Михаїла 1745 р. (с. Ужок, Великоберезнянський р-н, Закарпатська обл.)¹¹. На жаль, включення українських пам'яток до Списку пам'яток світової культурної спадщини проходить тривалий шлях від пропозиції і до внесення. Робота по відбору пам'яток і підготовці номінаційних документів повинна проводитися систематично і планоно. Можливо, на підставі спеціальної урядової програми.

До Попереднього списку об'єктів, які номінуються для включення до Списку світової культурної спадщини, внесено ще 15 одиниць від України: Археологічна пам'ятка «Кам'яна Могила» (Запорізька обл.); Астрономічні обсерваторії України; Бахчисарайський палац кримських ханів (м. Бахчисарай, АР Крим); Комплекс оборонних пам'яток Судака (м. Судак, АР Крим); Культурний ландшафт каньйону Кам'янець-Подільського (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.); Історичний центр міста-порту Одеси (м. Одеса); Історичний центр м. Чернігова (м. Чернігів); Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Кирилівська і Андріївська церкви та Києво-Печерська Лавра (розширення існуючої номінації «Київ») Миколаївська астрономічна обсерваторія (м. Миколаїв); Канівські Дніпровські схили з могилою Тараса Шевченка (м. Канів); Торговельні поселення і укріплення Генуезьких торговельних шляхів від Середземномор'я у Чорне море (АР Крим); Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська

обл.); Дендропарк «Софіївка» (м. Умань, Черкаська обл.); Історичне середовище столиці кримських ханів у Бахчисарай (м. Бахчисарай, АР Крим); Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (АР Крим)¹².

Крім зазначених пам'яток, до Попереднього списку всесвітньої культурної спадщини можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема національний заповідник «Хортиця», унікальні печери Тернопільської області (Вертеба і Оптимістична), державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (Черкаська обл.), національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (Чернігівська обл.) та інші об'єкти.

Спектр інтересів сучасних дослідників у галузі пам'яткознавства досить широкий. Вчені прагнуть підійти до проблеми комплексно, детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів пам'яткоохоронної справи — від розробки методологічних засад у пам'яткознавстві до формування концепції збереження пам'яток. Останнім часом до проблеми збереження національного культурного надбання все більше звертаються не тільки професійні вчені, але краєзнавці, громадські активісти, які вболівають за долю історичного минулого, зафіксованого в пам'ятках. Про актуальність проблеми свідчать і парламентські слухання про «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», які відбулися у квітні 2018 р. На жаль, сподівання пам'яткоохоронців на зрушення у цій сфері не виправдалися, нагальні проблеми, підняті фахівцями, не знайшли відображення у запропонованих рішеннях.

Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектру наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного об'єктивного висвітлення минулого. Коло історичних джерел невичерпне, до нього відноситься все, що створене людством і дійшло до нас у вигляді конкретних предметів матеріальні і духовної культури. Пам'ятки історії, які у більшості своїй є реальними свідками, єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, що дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства у різні історичні періоди як загалом у країні, так і кожному окремому регіоні, відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті —

потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням. Кожну пам'ятку слід розглядати через призму людського буття, життя і діяльність як пересічних громадян, так і визначних діячів, які стояли на захисті своєї землі і боронили її у годину лихоліття. Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше фіксувати конкретні факти і події, уявляти історичних діячів і пересічних громадян, реконструювати знакові події, явища, повсякденне життя у всьому його розмаїтті. Кожна пам'ятка унікальна, неповторна, має індивідуальні особливості, що формують її історико-культурний потенціал, який не має подібних аналогів, вона не підлягає відновленню в результаті втрати своєї автентичності. Можна створити макети зруйнованих будівель, але не можна відновити будівлю як «документ», як «свідка» епохи свого творіння¹³. Пам'ятки створюють особливий світ, являються важливою складовою культурного, ідеологічного середовища, в якому живе людина, вони пов'язані з далеким минулим, революційними та воєнними подіями, визвольною боротьбою за незалежність, визначними постатями в історії¹⁴. Матеріалізуючи минуле, вони єднають в один ланцюг різні покоління, забезпечують збереження традицій народу, збагачують сучасну культуру всього людства, несуть значний інформаційний потенціал, виконують у суспільстві важливу соціальну функцію. Відтворюючи за допомогою пам'яток минуле, важливо зберегти їх для об'єктивного, всебічного висвітлення як героїчних, так і трагічних сторінок. Цілком слушно зазначає доктор політичних наук О. Бойко, що подвиг минулого є не лише яскравим прикладом, а й серйозним викликом, який стимулює потужну дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього¹⁵.

Інтерес до історичного минулого стимулює процес відродження історичної пам'яті народу, який був позбавлений знати свою історію. Відкриття для дослідників утаємничених архівосховищ, зняття табу із заборонених тем звільнило вчених від тиску цензури й ідеологічного диктату. Історики відмовилися від усталених ідеологічних схем і звернулися до вивчення маловідомих сторінок історії України. Аналіз сучасних публікацій віт-

чизняних авторів дає підстави стверджувати, що парадигма дослідження історії України змінилася у бік більш поглибленого, всеосяжного, неупередженого і незаангажованого вивчення. Українська історіографія повертається до своєї власної національної історії і своїх національних героїв. З'явилися роботи, де йдеться про цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень й ідеологічних штампів підхід до історичних подій і видатних українських діячів, вивчення пам'яток і об'єктів історико-культурної спадщини, що відповідає основному змісту гуманітарної політики України.

Проблема дослідження пам'яті актуалізувалася останнім часом, хоча праці, присвячені вивченню феномену пам'яті з'явилися набагато раніше. Вперше поняття «колективна пам'ять» постає в 20-х роках минулого століття у працях французького соціолога М. Хальбвакса. Цікаві теоретичні рішення запропонували німецькі дослідники Я. і А. Ассман¹⁶, запровадивши поняття «культурна пам'ять». Заслугою Я. Ассмана є виділення у колективній пам'яті комунікативної й культурної складових. Проблема вивчення історичної пам'яті знайшла ґрунтовне дослідження у працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Вчення про пам'ять, як колективне явище, розвинуте в окремих наукових статтях, монографіях вітчизняних дослідників, стало самостійною темою низки дисертаційних робіт. Проблема історичної пам'яті, характерні риси і особливості її формування, природа та форми вираження цього феномену знайшла висвітлення у роботах вітчизняних учених О. Бойка, В. Бушанського, І. Гирича, В. Гриневича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, А. Киридон, І. Колесник, Л. Нагорної, М. Рябчука, В. Солдатенка, О. Удода, Ю. Шаповала, С. Скульчика, Н. Яковенко та інших дослідників¹⁷. Першим до проблеми дослідження феномену історичної пам'яті у контексті воєнної історії звернувся український історик М. Коваль¹⁸. На його думку, «банк» історичної пам'яті про воєнні події історії Другої світової війни 1939–1945 років сприяє зміцненню зв'язків різних поколінь захисників Вітчизни, поповнює скарбницю духовних цінностей, дає можливість сформулювати національну ідею України в ХХІ ст.¹⁹.

В літературі дискутується питання про носіїв пам'яті, коло яких останнім часом значно розширилось. Пам'ять не існує сама по собі, необхідні символи, які підтримують нашу пам'ять і допомагають у її пригадуванні. Для того, щоб зберігати і передавати наші знання про певні події і героїв існують численні «місця пам'яті». Об'єкти (локації), названі «місцями пам'яті», створені не тільки для того, щоб зберігати пам'ять про певну особу чи подію, вони стали частиною культурної спадщини, через яку ретранслюється пам'ять. Музеї, архіви, кладовища, колекції, свята, річниці, трактати, протоколи, монументи, храми, асоціації — свідки іншої епохи. Вони існують для того, щоб був встановлений зв'язок минулого із сьогоденням. Ця сторона меморіальної проблематики знайшла найбільш масштабне втілення у теорії французького дослідника П'єра Нора, який протягом кількох років керував підготовкою багатотомного видання «Місця пам'яті», об'єднавши у цьому проекті зусилля близько 100 провідних істориків. Концепція «місць пам'яті» стала теоретичною основою для дослідження різних форм пам'яті: функціональних, символічних та матеріальних. У контексті теорії «місць пам'яті» історична пам'ять ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими спільноти ідентифікують себе і своє минуле. «Місця» можуть бути як символічними, так і конкретно фізичними. Головне, що ці «місця» суспільство вважає важливими, невід'ємними від свого індивідуального сприйняття і гідними збереження, вони — це наш момент національної історії²⁰.

За теорією П. Нора зростає роль меморіального простору у формуванні історичної пам'яті — одного із важливих факторів національної ідеї. «Місця пам'яті» — це можуть бути локальні пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, зокрема пам'ятками воєнної історії, які відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті, але, на жаль, вони не стали об'єктом наукових студій. Досліджуючи теоретичні питання проблеми, вітчизняні науковці В. Верстюк, О. Гайдай, І. Гирич, В. Горбик, Г. Денисенко, Т. Катаргіна, Н. Ковпаненко, С. Кот, О. Нестуля, В. Скальський, І. Симоненко, О. Титова, Л. Федорова та інші дослідники²¹ акцентують увагу на пам'яткознавчому аспекті, ставленні гро-

мадськості до меморіального простору, сприйнятті суспільством знакових подій та історичних діячів, увічнених пам'ятками і пам'ятними знаками.

Для дослідження проблем історичної пам'яті створений Український інститут національної пам'яті, в концепції якого передбачено вивчення низки питань, пов'язаних зокрема і з практикою комеморації, що передбачає вшанування пам'яті шляхом спорудження пам'ятників. Згідно Указу Президента України «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії» № 923/2009 від 12 листопада 2009 р. на Інститут покладено вирішення питань, пов'язаних з увічненням звитяги української зброї в історичній пам'яті народу, відродженням і розвитком національних військових традицій. Зокрема, це стосується «формування реєстру об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії, створення музеїв, меморіальних комплексів, тематичних експозицій, а також поповнення Музейного фонду України новими музейними колекціями та предметами, що є пам'ятками національної воєнної історії, впорядкування та збереження об'єктів і місць, пов'язаних із видатними подіями національної воєнної історії, а також спорудження пам'ятників, встановлення обелісків, меморіальних дощок, інших пам'ятних знаків, присвячених видатним подіям національної воєнної історії та її героям»²².

Центральною установою з вивчення пам'яткоохоронних проблем є Інститут історії України НАН України, де створений Центр досліджень історико-культурної спадщини України, основне завдання якого — розробка наукових підвалин пам'яткознавства, теоретичних і методичних підвалин «Зводу пам'яток історії та культури України», який фіксує всі наявні (взяті на державний облік і щойно виявлені) нерухомі пам'ятки. В структурі Національної академії наук України існує Центр пам'яткознавства НАН України з регіональними філіями, який займається проведенням експедицій з дослідження культурної спадщини, головним чином пам'яток археології, науки і техніки. Значний доробок у практичній площині — підготовка списків пам'яток місцевого і національного значення з включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, складання досьє на об'єкти Світо-

вої культурної спадщини, інша пам'яткоохоронна документація, проведення міжнародних конференцій, випуск наукового збірника «Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень» (9), численних методичних розробок — внесок колективу Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, трансформованого в 2016 р. в Український державний інститут культурної спадщини²³. У 2017 р. вийшов 10 збірник «Культурна спадщина». В 2015 р. створений ПОГ «Інститут культурної спадщини» ВРОКСУ (Приватне об'єднання громадян Всеукраїнської ради охорони культурної спадщини України), співробітники якого займаються підготовкою історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць, планів організації територій національних заповідників України, визначень історичних ареалів населених місць, складанням планів управління об'єктів Світової культурної спадщини ЮНЕСКО²⁴.

Незважаючи на наявність державних установ, громадських інституцій, приватних організацій, які долучені до охорони культурної спадщини, не завершена програма по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України», не створений Державний реєстр нерухомих пам'яток України, пов'язаних із визначними подіями національної історії. У науковій літературі фактично відсутні праці, присвячені вивченню і дослідженню значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті, однієї із складових національної ідеї.

Мета даного дослідження — з'ясувати роль культурної спадщини, зафіксованої у нерухомих пам'ятках, у формуванні історичної пам'яті.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення наступних питань:

- охарактеризувати меморіальний компонент у формування історичної пам'яті народу;
- з'ясувати суспільне значення нерухомих пам'яток історії;
- визначити основні пам'ятки воєнної історії;
- окреслити специфіку «місць пам'яті»;
- проаналізувати місце «Зводу пам'яток історії та культури України» у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні.

Розділ 1.

Теоретичні питання дослідження історичної пам'яті

Визначення дефініцій. Дослідженню феномену історичної пам'яті присвячений значний історіографічний доробок, але не існує чітких дефініцій цього концепту. Пам'ять належить до феноменів свідомості, кожному індивіду доступні два види пам'яті: колективна та індивідуальна, які розвиваються за своїми правилами. Для визначення колективного виміру пам'яті існує велика кількість термінів: *collective memory*, *social memory*, *cultural memory*, *popular memory*, *public memory*. Більшість з них не отримали однозначних визначень, їх взаємне співвідношення залишається предметом дискусій.

Французький соціолог Морис Хальбвакс, який одним з перших запропонував базове поняття «колективна пам'ять», вважав, що одна пам'ять — внутрішня, особиста, автобіографічна і зовнішня — соціальна, історична²⁵. Спогади окремої особистості вписуються в його особисте життя, в той же час, він — член певної групи, і у нього з'являються спогади цієї групи. Ці дві пам'яті — індивідуальна і колективна не змішуються, а розвиваються за власними законами. Історична пам'ять — один із вимірів колективної (соціальної пам'яті), це пам'ять про історичне минуле, його символічна репрезентація. Вона не тільки один із головних каналів передачі досвіду і даних про минуле, але важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому²⁶.

В 1925 р. учений у роботі «Соціальні рамки пам'яті» розглядає пам'ять, як колективний соціальний феномен, який він назвав

«колективною пам'яттю». Наголос у його концепції зроблено на соціальних умовах формування та передачі репрезентації пам'яті. Ключовими поняттями при цьому виступають колективна пам'ять та соціальні рамки пам'яті. На думку вченого, історія та колективна пам'ять є двома різними галузями знання про минуле, двома різними дослідницькими сферами. «Колективна пам'ять не співпадає з історією. Історія — це зібрання фактів, які зайняли найбільш важливе місце в пам'яті людей, історія починається в той момент, коли закінчується традиція, коли розпадається соціальна пам'ять. Потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тоді, коли вони... у далекому минулому»²⁷. Парадигма, запропонована М. Хальбваксом, базувалася на міцному соціологічному ґрунті. Головну заслугу вченого вбачають в окресленні параметрів історичної пам'яті та її співвідношення з історичним знанням.

Специфіка підходу М. Хальбвакса полягає в інтерпретації пам'яті як соціально обумовленого явища. Він розглядає функції пам'яті у різних соціальних групах, з якими особистість може себе ідентифікувати: родина, соціальний клас, релігійна група, професійне співтовариство. Індивідуальна пам'ять завжди «соціально оформлена», введена в соціальні рамки, підкорена правилам формування колективної пам'яті. Коли людина перестає бути членом групи, певна частина її спогадів втрачає зовнішню опору і поступово зникає, стирається. За М. Хальбваксом, колективна пам'ять — фактор, який об'єднує групу, підтримує її ідентичність²⁸. Колективна пам'ять формує свідомість спільного минулого у членів певної групи, викликає емоційні переживання довгого спільного перебування у часі, транслює цінності і зразки поведінки людей. Вона розвивається за своїми законами і здатна формувати під себе індивідуальні пам'яті, але вони ніколи не зливаються в одне ціле²⁹.

Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує, оскільки вона є керованою. Історичну пам'ять можна розглядати як колективну пам'ять, коли вона вписується в історичну свідомість певної групи, як соціальну, коли вона вписується в історичну свідомість суспільства. Історична пам'ять — один із вимірів

індивідуальної та колективної пам'яті³⁰. Колективна пам'ять виконує функції легітимації суспільно-політичного порядку. Формування уявлень про те, що і як слід пам'ятати — важливий елемент здійснення стратегій політичного керівництва. Історія, на думку Хальбвакса, повинна бути об'єктивною, абсолютною картиною такого минулого, яким воно було «насправді». Історія починається там, де пам'ять закінчується.

Американський соціолог Джеффри Олік вводить поняття «збірна пам'ять» (collected memory), яке відрізняється від «колективної пам'яті» і є її протилежністю. Збірна пам'ять, на його думку, це сума або набір схожих індивідуальних пам'ятей тієї чи іншої групи або певного товариства. В колективній пам'яті відсутній набір спогадів індивідів, а присутній набір загальних для всіх дефініцій, символів, образів, досить незалежних від суб'єктивного сприйняття цих індивідів³¹.

Заслугою німецьких дослідників Яна і Алейди Ассман є виділення у колективній пам'яті комунікативної й культурної складових. Я. Ассман творчо розвинув і продовжив ідеї М. Хальбвакса і ввів принципову різницю між «живою» комунікативною і символічною культурною пам'яттю. Культурна пам'ять, за Я. Ассманом, представляє специфічну для кожної культури форму передачі і осучаснення культурних змістів і постає у вигляді безперервного процесу, у ході якого соціум формує і стабілізує власну ідентичність шляхом реконструкції свого минулого. Минуле не просто відтворюється у сучасному, а «відкривається» ним заново, моделюється залежно від обставин³². У процесі роботи культурної пам'яті минуле згортається у символічні фігури, до яких прикріплюються спогади, традиції, література, мистецтво³³.

Комунікативна пам'ять включає в себе активно згадуваний досвід сучасних поколінь, який передається у формі поточної інформації. Комунікативна пам'ять залишається активно впродовж трьох-чотирьох поколінь і функціонує у межах «життєвого світу», який може бути охоплений власним досвідом індивіду та почутими ним розповідями³⁴. Часовий діапазон комунікативної пам'яті близько 80 років. Культурна ж пам'ять відноситься до

витоків, до далеких часів, про які ніхто з нині існуючих не може мати власних спогадів. Культурна пам'ять конкретно оформлена і збережена у символічних формах, вона переходить від одного покоління до іншого. Вона може бути як матеріальна, так і нематеріальна і відрізняється від комунікативної тим, що спеціально встановлюється і штучно формується, потребує спеціальних інститутів для свого збереження, такі як архіви, бібліотеки, музеї, заклади освіти³⁵.

Французький історик П'єр Нора, аналізуючи пам'ять, вважає, що пам'ять — це актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує. Колективна пам'ять — це те, що залишається від минулого у пережитому досвіді груп або те, що ці групи роблять із минулим. «Існують великі групи в масштабі культурних ареалів або націй, — вважає вчений, — менші, за розміром сім'ї, більш інтимні, як покоління, меншинні, політичні, робітничі, жіночі рухи. Пам'яті розвиваються разом із цими групами, для яких вони становлять невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, афективну і символічну мету»³⁶. Історична пам'ять — єдина, вона — плід ученої і «наукової» традиції, колективна пам'ять групи істориків. Колективна пам'ять глобальна, без кордонів, розмита і всеохопна, постає з віри, вбирає лише те, що її підтримує. Історична пам'ять аналітична й критична, точна й виразна, вона фільтрує, накопичує, капіталізує і передає, колективна — певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту³⁷. Важливу роль у формуванні історичної пам'яті відіграють «місця пам'яті». Концепція «місць пам'яті» французького історика П'єра Нора передбачає вивчення топографічних, монументальних, символічних та функціональних місць, з якими суспільство пов'язує свої спомини³⁸. У контексті теорії «місць пам'яті» П'єра Нора історична пам'ять ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими спільноти ідентифікують себе і своє минуле. Вивчаючи «місця пам'яті», дослідники звертаються не до минулого, а до його репрезентації, закодованому в символах, пам'ятниках, історичному дискурсі. Пам'ять отримує шанс зберегтися в деяких

кодованих (визнаних історією) слідах, залишках (місцях пам'яті), які інтегровані в історичний зміст³⁹.

Історична пам'ять — фундамент національної ідентичності, феномен рівною мірою індивідуальний і колективний. Для формування історичної пам'яті владним структурам і культурній еліті необхідно враховувати як загальноцивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний історичний досвід. Оскільки історична пам'ять є усталеним у певній спільноті образом минулого, то кожна з існуючих людських спільнот буде мати свою власну історичну пам'ять. Для України одним з першочергових завдань є врахування багатополярності українського ландшафту. Сучасна Україна — це складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас — це арена перехресчування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. На цій території уживалися різні етноси, відбувався інтенсивний культурний взаємообмін, і тут ідентичність майже завжди була гібридною або ситуативною⁴⁰. У жодного з народів, що живуть на планеті, не було нетравматичного минулого, але не варто вибудовувати історичну пам'ять на суцільному негативі, необхідно орієнтуватися на майбутнє⁴¹.

На думку однієї з найбільш авторитетних дослідниць із зазначеної проблеми, доктора історичних наук Л. Репіної, історична пам'ять трактується як сукупність уявлень про соціальне минуле, що існує в суспільстві на масовому і індивідуальному рівні. Вона включає образний та емоціональний аспекти, мінімальний набір ключових подій і постатей в усній, візуальній або текстуальній формі, які присутні в активній пам'яті і не потребують зусиль для їх згадування⁴². Масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом «історичної пам'яті». Історична пам'ять, на думку вченої, один з вимірів колективної (соціальної) пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, його символічна репрезентація»⁴³.

Серед українських істориків є певні напрацювання у контексті формування понятійно-термінологічно апарату. Поняття «історична пам'ять» виникає як похідне від попередніх понять: «колективна», «культурна», «соціальна пам'ять». Історична пам'ять, на думку автора монографії «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії», доктора історичних наук Л. Нагорної, — являє собою складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення⁴⁴. Професор Н. Яковенко стверджує, що історична пам'ять — це «пересічно усталений у певній спільності образ минулого»⁴⁵.

У колективній пам'яті українського народу існує кілька різних моделей уявлень про події і постаті минулого, головними з яких, вважає історик В. Огієнко, є «національно-демократична» і «російсько-радянська» моделі, що пояснюється перебігом українського історичного процесу у складі Австро-Угорської і Російської імперій, потім Радянського Союзу. Російсько-радянська модель у період існування Радянської України набула рис офіційної пам'яті, що підтримувалася офіційним дискурсом, яким передбачалося створення моделі пам'яті, поза межами якої знаходилося все, що не входило до офіційного курсу і свідчило про окремішність існування українського народу і його історії. Різні частини України впродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, що наклало відбиток на типи регіональної самосвідомості, і саме тому оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних історичних постатей у регіональному колективному баченні виявляються гостро відмінними. Національно-демократична модель передбачає звичайну модель націотворення, але запропонувати суспільству минуле, яке б однаково задовольнило мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, практично неможливо⁴⁶.

Механізм формування пам'яті має двоїстий характер. З одного боку, офіційна влада конструює колективну пам'ять практикою комеморацій, важливого елементу державної політики вшанування пам'яті. З іншого боку, можна говорити про самофор-

мування пам'яті кожної окремої людини або групи в процесі вивчення історії, відбору певних фактів та відкладання інформації⁴⁷. Дуже важливим має бути політичний вимір суспільного пригадування, мистецтво та вміння політиків і громадян домовлятися відносно тлумачення спільного минулого, політична етика та культура взаємоповаги до різних версій трактування історії⁴⁸.

Професор Г. Касьянов у своїй лекції «Минуле як пролог: політика та історична пам'ять» зазначив, що історична політика в Україні позначена передусім конфліктом між двома наративами історичної пам'яті; 1) національним/націоналістичним та 2) радянським або радянсько-ностальгічним. Об'єднання «національного» і «націоналістичного» наративів в одну групу дослідник пояснив фактом того, що українські праві консерватори або праворадикали пропагують не просто національний, а саме націоналістичний історичний наратив. На думку Г. Касьянова, культурна (колективна пам'ять) — це той вид пам'яті, який можна ототожнювати з історичною пам'яттю⁴⁹.

У науковому обігу використовується термін «контрпам'ять», яку більшість дослідників розглядають як пам'ять опозиційну, ворожу існуючій колективній пам'яті. Якщо загальна оповідна конструкція намагається викоринити альтернативні трактування, то «контрпам'ять» заперечує істинність загальноприйнятих уявлень про минуле й наполягає на тому, що запропоноване нею трактування набагато ближче до історичної правди⁵⁰. Колективна пам'ять може успішно подавити опозиційну пам'ять чи утримувати її під контролем, але може отримати поштовх до розвитку і, по мірі наростання своєї популярності, втратить опозиційний статус й сама перетвориться у колективну пам'ять. В Україні ставлення до минулого незмінно перебуває під потужним політичним тиском. Вплив влади на колективну пам'ять або формування «політики пам'яті» здійснюється як цілеспрямована стратегія проектування минулого. В умовах функціонування «політики пам'яті» знання про минуле ідеологізується, створюється власна «індустрія пам'яті» з метою поставити минуле на службу національним інтересам у тому вигляді, в якому їх бачать домінуючі елітні групи. При конструюванні історичної реальності

пропонуються певні події минулого, діячі, які навмисно «запам'ятовуються» або «не запам'ятовуються».

В історіографії терміни «історична» та «національна» пам'ять і не ототожнюються, і не протиставляються. Вони розглядаються здебільшого як синоніми, поєднані спільним поняттям «пам'ять». Національна пам'ять, вважає Л. Репіна, являється типом історичної пам'яті⁵¹. Л. Нагорна трактує національну пам'ять як усвідомлений і безперервний процес відбору, запам'ятовування, збереження і передачі наступним поколінням уявлень, знань, ціннісних оцінок знакових фактів, подій і постатей історії, які справили помітний вплив на становлення, розвиток і самоідентифікацію нації та складають культурне середовище і духовну скарбницю її суспільного досвіду⁵².

Член-кореспондент НАН України В. Солдатенко поряд із спільними ознаками національної та історичної пам'яті виділяє відмінності між ними. Історична і національна пам'ять мають різні хронологічні межі. Витоки історичної пам'яті сягають часів найдавнішого минулого людства, початки національної пам'яті відносяться до процесів формування національних організацій, української нації, вона спрямована на утвердження української ідентичності, консолідацію українського суспільства, узгодження суперечливих підходів різних верств населення до збереження нацією сукупності знань про минуле⁵³. Національна пам'ять — це своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережена нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення, які консенсусно сприймаються у суспільстві, як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому.

Національна пам'ять — це сукупність знань, оцінок, уявлень про минуле, узагальнений досвід спільноти, що вважає себе нацією. Тому вона (поруч з мовою, культурою, традиціями) є невід'ємним елементом формування національної ідентичності, одним із тих консолідуючих чинників, що власне і перетворюють певну суспільну групу в національну спільноту⁵⁴.

Після здобуття незалежності України в 1991 р., прийнявши її загальну платформу, на жаль, еліти і суспільство не доходять згоди щодо трактування деяких історичних подій і постатей. Прискорення процесу розбудови української політичної нації потребує виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. Державна політика пам'яті має бути зорієнтована на досягнення єдності в оцінках минулого. Необхідно спрямувати зусилля як державних інституцій, так і громадських організацій на належне вшанування визначних історичних подій і постатей, досягнення спільного бачення українцями власної історії, суспільного консенсусу навколо її знакових подій і постатей, публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість, сприяти відродженню та збереженню національних святинь.

У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє виважена та осмислена гуманітарна політика держави. Для цього необхідно об'єднання нації навколо знакових подій в історії, якою необхідно пишатися, позбавляючись комплексу меншовартості, спільного бачення власної історії, примирення протилежних точок зору. Націю формує спільна історична пам'ять, що включає однакові для кожної спільноти герої, спільні героїчні події та спільні трагедії минулого. Спільна історія, спільні трагедії і досягнення об'єднують людей з різних регіонів, і виробити її можливо лише на основі ґрунтовного вивчення історичних даних та ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичні реалії. Щоб стати каркасом національної ідентичності історична пам'ять не може бути чимось застиглим, звичайним сховищем подій і фактів, вона повинна постійно реконструюватися відповідно до викликів часу⁵⁵. Національна пам'ять може відігравати роль консолідуючого чинника в державі, який формується на досягненні збалансованих підходів до відтворення позитивних і негативних моментів, досягнень і втрат, героїки і трагізму у вітчизняній історії, які невіддільні від життя і діяльності попередніх поколінь.

В основі національної пам'яті, за визначенням В. Солдатенка, історична пам'ять українського народу, що включає у себе

практично всю ретроспективну інформацію, яка закарбувалася у пам'яті народу, атрибутах його духовної і матеріальної культури⁵⁶. Це історична пам'ять про події минулого і визначні події, які справили вирішальний вплив на становлення і розвиток нації, як найбільш знакові для самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку суспільства. Це, передусім, феномен козаччини, національно-визвольна боротьба українців, яка увінчалась в 1991 р. проголошенням незалежності України, досягнення у культурно-духовній сфері, внесок вітчизняних фахівців у світову науку й технологію. Сучасна Україна асоціюється з подіями Революції Гідності 2013–2014 рр., боротьбою з російською агресією, які стали своєрідним маркером на незалежне існування, свободу і територіальну цілісність нашої держави. Для формування політичної нації ці події мають доленосне значення, і вони надзвичайно важливі у визначенні національної пам'яті.

Події на Майдані під час Революції Гідності 2013–2014 рр., загибель у мирний час Героїв Небесної сотні, які всколихнули весь світ, анексія Криму, і російська агресія на Сході країни стали новим випробуванням для українського народу. На основі ідеї громадянського патріотизму, мужності і жертвовності українських захисників — воїнів Збройних Сил України, Національної Гвардії, добровольчих батальйонів, потужного волонтерського руху — формується колективна пам'ять, яка передбачає об'єднання в єдиний інформаційний, меморіальний і символічний простір різних варіантів історичної пам'яті про події початку XXI ст.

Концепція «місце пам'яті». Важливу роль у формуванні історичної пам'яті відіграють «місця пам'яті», в яких зосередилася локальна і національна історія. Місце пам'яті вказує на певну історичну подію, поняття, предмет, символізує його і стає знаком для певної спільноти. Згасання живих традицій у сучасному суспільстві призводить до того, що залишаються релікти пам'яті, які можна знайти у повсякденному житті в «ізольованих місцях», якими стають пам'ятники, музеї, заповідники. Такі місця включають не тільки географічні місця (пам'ятники, музеї), але і комемораційні заходи.

«Місця пам'яті» — це багатотомна праця французького дослідника П'єра Нора, присвячена історії Франції. В контексті теорії «місць пам'яті» П. Нора історична пам'ять ґрунтується на «місцях пам'яті» і «героях», з якими спільноти ідентифікують себе і своє минуле. Вивчаючи «місця пам'яті», дослідники звертаються не до минулого, а до його репрезентації, закодованому в символах, пам'ятниках, дискурсі. За концепцією вченого колективна пам'ять концентрується і репрезентується у «місцях пам'яті», які оточені символічною аурою, являються не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Концепція «місць пам'яті» (*Les Lieux de mémoire*), передбачає вивчення топографічних, монументальних, символічних і функціональних місць, з якими суспільство пов'язує свої спомини, а також створення меморіалів⁵⁷.

У баченні П. Нора колективна пам'ять проявляється у трьох формах — матеріальній, функціональній та символічній. Матеріальними є об'єкти, спеціально створені для збереження пам'яті — пам'ятники, монументи, меморіали, музеї, архіви. До функціональних форм він відносив зображення на банкнотах, присвоєння імен історичних діячів містам, вулицям, установам, підприємствам. Символічні — це історичні об'єкти, які свого часу були свідками, а нині стали символами визначних подій історії. Це Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», Національний заповідник «Хортиця», Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», майбутній «Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності» та інші пам'ятні місця. Місця спільної пам'яті мають консолідувати людей різних націй, мов, віросповідань навколо основоположних цінностей — свободи, незалежності, демократії, прав людини. Формування «місць пам'яті», які стають факторами реконструкції минулого, важлива складова історичної пам'яті, потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатор збереження й збагачення патріотичних цінностей.

За словами дослідника необхідна «докладна інвентаризація національної пам'яті», що концептуалізує ідею нації у мону-

ментах, символах, національних святах, мистецьких творах, місцях пам'яті, які в широкому сенсі включають в себе реальну і альтернативну історію, являються «моментом національної історії»⁵⁸. Головна функція «місць пам'яті» — встановлення зв'язку з минулим, збереження колективної пам'яті. Згідно теорії П'єра Нора «місце пам'яті» охоплює діапазон від матеріального й конкретного, географічно визначеного об'єкта до об'єкта абстрактного й інтелектуально сконструйованого. До категорії «місць пам'яті» належать конкретне географічне місце, пов'язане з певною подією; пам'ятники, монументи; предмети матеріальної культури; цвинтарі; музеї; архіви, бібліотеки; символи, топоніміка, трактати й документи, художні твори, усна народна творчість, традиції, певні інституції, історичні події, свята і річниці, ідеї, імена⁵⁹.

Подальший розвиток концепція «місць пам'яті» набуває у праці Алейди Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті». Вона, зокрема, дає таке визначення: «Пам'ятне місце — це те, що залишається від того, що інше не існує. Аби продовжувати і зберігати своє значення, історія має оповідатися, тож оповідь заміняє втрачене середовище. Пам'ятні місця («місця пам'яті» — *авт.*) — це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків. Адже з руйнацією місця його історія не припиняється. Воно зберігає в собі матеріальні рештки, які стають елементами розповідей, а разом з тим вихідними точками нових культурних спогадів. Ці місця потребують пояснення, їхнє значення має бути виявлене додатково через пояснення, мовне передання»⁶⁰.

Особлива увага приділяється так званим травматичним місцям — місцям масових вбивств і катувань, які являються місцем злочину. Перетворюючи такі місця у «місця пам'яті» люди хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Це — кладовище, музей, де події законсервовані за допомогою експозицій та екскурсій. А. Ассман виділяє окремі типи місць пам'яті, так звані місця покоління, місця спогадів, священні місця та міфічні ландшафти. Як окремий тип місць пам'яті А. Ассман виділяє могили й могильні камені, особливі місця, в яких акумулюється пам'ять

про померлих. Місця поколінь пов'язані з відчуттями, емоціями та пам'яттю окремої особи. Місця спогадів можуть бути пов'язані як з особистими спогадами окремої людини, так і зі спогадами про історичне минуле народу, країни, людства загалом.

У конкретному, більш вузькому сенсі, ми можемо застосувати цей влучний термін на локальні пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, які відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті, «фундаменту національної ідентичності»⁶¹. Екстраполюючи цей термін на пам'ятки історії, слід відзначити, що в українському законодавстві використовується термін «визначні місця» (зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду), який має локалізуватися у конкретному місці. Як синонім поняттю «визначних місць» використовується термін «пам'ятні місця»⁶².

На нашу думку, до «місць пам'яті» слід відносити майдани, поля битв, місця, де відбувалися важливі події, поховання або місця захоронення жертв політичних репресій, голодомору, геноциду та голокосту. Специфічну групу пам'яток історії становлять «місця пам'яті» битв на українських землях. При визначенні і наданні їм статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість історичної події для держави взагалі, конкретного регіону, місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Досить складно і не завжди можна провести розмежувальну лінію між загальнонаціональними і регіональними уявленнями про історичні події. Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало виразний відбиток на регіональну свідомість щодо оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних постатей у регіональному колективному баченні. Територіальні «модуси пам'яті» виявляються гостро відмінними, в той же час найстійкішими, оскільки вони використовують ефект наочності, виступаючи в ролі охоронців традиції й інструментів її трансляції в майбутнє⁶³.

Можна говорити про місцевий, регіональний патріотизм, коли у кожному населеному пункті, регіоні склалися певні звичаї, традиції, уявлення про події і власних героїв. Але сильну націю формує спільна історична пам'ять, цілісне бачення історії свого народу, власний пантеон героїв. Спільні героїчні події і спільні трагедії являються предметом турботи кожної держави, яка дбає про національну ідентичність своїх громадян. Для цього необхідно об'єднання нації навколо знакових подій в історії, якою необхідно пишатися, позбавляючись комплексу меншовартості, поваги до власної історії, примирення протилежних точок зору, бажання і вміння досягати консенсусу. Толерантність є важливою цінністю при сприйнятті конфлікту при різних інтерпретаціях складних сторінок історії. Але це не заперечує, на нашу думку, вшанування пам'яті місцевих героїв в тій чи іншій територіальній громаді.

«Місця пам'яті» актуалізуються й відіграють дуже важливу суспільну роль у вихованні патріотизму, роз'ясненні і підтримці моральних принципів та інституцій, на яких тримається кожне суспільство, дозволяють глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися у минулому, стан суспільства і повсякденне життя кожної людини в екстремальних обставинах. На думку П'єра Нора, слід розрізняти «місця пам'яті» і «меморіали». «Меморіали» — це те, що створюють офіційні структури, щоб зберегти пам'ять — назви вулиць, пам'ятники, меморіальні комплекси. «Місця пам'яті» мають значно ширший контекст. Це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле, відбите у меморіалах, це може бути слово, символ, книга або інституція⁶⁴. Це можуть бути просто меморіали, пам'ятники загиблим, пантеон або назва вулиць; монументи або знакові місця, комеморативні церемонії, емблеми або гасла; особливо знакові особи або ключові книги. Такими місцями можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурую⁶⁵.

Дослідження пам'ятних місць дуже складна справа, якою займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи із використанням сучасних методів. Території, на яких відбувалися,

зокрема битви, зазвичай займали велику площу. У багатьох випадків це може сягати кілька десятків гектарів. Природна ерозія землі, будівництво нових доріг, нові поселення дуже змінюють ландшафт. Історичним документам бракує точності, карти та малюнки, складені в часи подій, недосконалі з технічних причин та складних умов створення. Саме сучасні археологічні дослідження з використанням нових технологій — металошукачів та комп'ютерних програм (GPS) дозволяють локалізувати місця битв, розташування військових таборів. Виявлення предметів у ході розкопок, їх точна географічна прив'язка, групування матеріалів на великих територіях дають змогу широкомасштабного вивчення полів битв. Співставлення комплексів артефактів, отриманих у ході розкопок із застосуванням нових технологій, з історичними описами битв, картинами, ілюстраціями, із сучасними топографічними картами дають можливість більш детально дослідити події минулого⁶⁶.

«Місце пам'яті», за П. Нора, — поняття абстрактне, суто символічне, призначене вивільнити пам'яттєвий вимір з об'єктів, що можуть бути матеріальними і водночас нематеріальними. «Місце пам'яті» не зводиться до гідних пам'яті монументів або подій чи до суто матеріальних, фізичних, відчутних, видимих об'єктів, як ті, що зведені для використання громадською думкою або органами державної влади. Не існує вичерпного списку місць, а йдеться про вивчення символічної системи та конструювання моделі репрезентації, зв'язків між історією та пам'яттю⁶⁷. Виходячи з цього, можна виділити п'ять рівнів «місць пам'яті»: особистісний, локальний, регіональний, загальнонаціональний, міждержавний⁶⁸. Особистісний рівень пов'язаний зі спогадами про події життя окремої людини. Локальний рівень характеризує стан групової пам'яті певних соціальних чи національних спільнот. Це комплекс спогадів, знань, уявлень про соціально-правовий статус даної спільноти в державі, внесок її окремих представників у розвиток держави та культурну і наукову сферу. Влаштування власних «місць пам'яті» дає можливість спільноті зберегти свою ідентичність. Локальний рівень пов'язаний із історичним минулим окремої локальної місцевості

(місто, містечко, селище). Збереженням локальної історії займаються переважно краєзнавці.

Окрему роль відіграють «місця пам'яті» загальнодержавного національного значення, які пов'язані із подіями, що справили значний вплив на історичний процес у державі в конкретний історичний період, а також міждержавні, які є спільними для долі кількох держав. Якщо події відбувалися у період, який можна визначити часовим виміром, передусім події XIX–XX ст., вони залишалися в пам'яті у вигляді, могил, увічнених пам'ятниками і пам'ятними знаками. Багато «місць пам'яті» давньої і середньовічної історії України залишилися лише в історичних дослідженнях і спогадах, вони не завжди точно локалізовані на місцевості, не відзначені пам'ятними знаками. Для виховання громадян України справжніми українськими патріотами необхідно вивчати власну історію, події і героїв, на які протягом тривалого часу було накладено табу, розширювати перспективи входження українського суспільства до європейської сім'ї на правах рівноправного члена з великим історичним минулим і багатою культурною спадщиною.

Розділ 2.

Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті

Меморіальний простір за часів входження українських земель до складу імперій. Меморіальний простір України створювався упродовж усього історичного розвитку і змінювався під впливом політичних і соціально-економічних процесів та регіональних відмінностей. Всі історичні події знаходять відображення у культурній спадщині. Досліджуючи різні види пам'яток, аналізуючи національну культурну спадщину можна прослідкувати, як формувався меморіальний простір і як він впливав на історичну пам'ять. Наглядна агітація і пропаганда (спорудження пам'ятників) використовувалися державною владою, різними режимами, політичними партіями з метою свого утвердження і запровадження своєї ідеології і політики.

В ХІХ ст. українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій (з 1867 р.), де активно реалізувалася політика пам'яті, в якій не знаходилося місця українцям. У великих містах України встановлювали пам'ятники російським самодержцям, полководцям, діячам російської і австрійської культури. Меморіальними дошками і пам'ятними знаками відзначали місця, пов'язані з перебуванням царських осіб, вшануванням історичних подій і визначних постатей, які сприяли зміцненню і розвитку імперій.

Аби підкреслити історичний зв'язок імперії з Київською Руссю, показати споконвічність Росії на українських землях, її роль у християнському світі у Києві в 1853 р. споруджений пам'ятник Володимирі Святому (ск. В. Демут-Малиновський, П. Клодт).

У 1828 р. в Одесі встановлений пам'ятник засновнику міста, генерал-губернатору Новоросійського краю А.-Е. де Рішельє роботи І. Мартоса⁶⁹, у Херсоні — пам'ятник російському державно-му і військовому діячу Г. Потьомкіну. До нашого часу повністю чи частково збереглися «катеринівські милі», якими позначалися місця зупинок імператриці Катерина II під час подорожі 1787 р. на Південь України і Крим. Обеліски у вигляді усіченої колони тосканського ордеру на п'єдесталі збереглися в анексованому Криму (5), Дніпропетровській (2) і Херсонській областях (1)⁷⁰.

Під час відвідування Катеринослава (нині — Дніпро), заснованого Г. Потьомкіним і названого на її честь, Катерина II схвалила пропозицію місцевої влади встановити у місті пам'ятник на свою честь, відкриття якого відбулося в 1846 р.⁷¹ Пам'ятники царським особам, державним діячам, полководцям споруджувалися у містах як символи непохитності самодержавства і прославлення величі і могутності існуючого державного ладу. В центрі Києва на Думській площі (нині — Майдан Незалежності) в 1913 р. був встановлений пам'ятник голові Ради міністрів Російської держави П. Столипіну (ск. Е. Ксименес)⁷² після його трагічної загибелі в 1911 р. У 1834 р. був закладений, а в 1839 р. відкритий у Севастополі пам'ятник на честь героя російсько-турецької війни 1828–1829 рр., командира бригау «Меркурій» О. Казарського (арх. О. Брюлов). Він увічнив подвиг російських моряків, які у травні 1829 р. вступили у нерівний бій з двома турецькими кораблями і вийшли переможцями⁷³. В 1907 р. в Очакові, в 1913 р. Ізмаїлі були встановлені пам'ятники полководцю російської армії, генералісимусу О. Суворову роботи Б. Едуардса⁷⁴.

Особлива увага приділялася річницям важливих для імперії подій. Процес увічнення пам'яті про перемогу у Полтавській битві в 1709 р. був започаткований російською владою відразу після самої події. Увічнення розпочалося із встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу російської армії. З наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея спорудження монументу в центрі новостворюваного головного майдану Полтави. По завершенню забудови площі пам'ят-

ник, відкриття якого відбулося у червні 1811 р.⁷⁵, став домінуючою всією архітектурного ансамблю. Остаточне формування меморіального комплексу відбулося на початку ХХ ст. під час відзначення 200-річчя Полтавської битви⁷⁶. Помпезне святкування круглої дати перемоги російських військ над шведами царизм прагнув використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства. Влада намагалася підкреслити силу російської зброї, ствердити свою присутність на українських землях, принизити пам'ять про українських воїнів, викликати негативне ставлення до тих українців, хто наважився виступити проти російського панування.

У ході підготовки до відзначення 200-річчя Полтавської битви членами Київського відділу Російського військово-історичного товариства було ініційоване будівництво пам'ятного знаку на місці загибелі полтавського полковника І. Іскри і генерального судді і генерального писаря Війська Запорозького В. Кочубея, страчених за наказом російського царя Петра 1 у липні 1708 р. за повідомлення про «зраду» гетьмана І. Мазепи. Біля с. Борщагівка (нині — село Погребищенського р-ну Вінницької обл.) планувалося встановити колону, увінчану хрестом, а на місці поховання біля Трапезної церкви на території Києво-Печерської лаври — спорудити надгробок⁷⁷. Ця ідея знайшла підтримку серед членів Київського відділу. Для збору пожертв на будівництво пам'ятника була створена комісія, до якої залучили нащадків страчених козацьких старшин. У планах відділу було будівництво пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею на одній із київських вулиць, але дискусійним залишалося питання про конкретне місце установки монументу. Директор 1-ї Київської гімназії М. Стороженко очолив спеціально створений комітет⁷⁸, який неодноразово звертався до міської влади з проханням про виділення місця для встановлення пам'ятника. Нарешті в кінці 1913 р. міська дума ухвалила рішення про виділення майданчика на Печерську перед Микільською брамою, на розі вулиць Микільської і Московської. Для кращого огляду були демонтовані телеграфні та трамвайні стовпи, у центрі площі задалегідь був споруджений постамент у вигляді гранітного кургану. У квітні 1914 р. до Києва були

доставлені бронзові скульптури і барельєфи, відлиті у Санкт-Петербурзі і встановлені до відкриття на Микільській площі у дерев'яному циліндрі (ск. П. Самонов)⁷⁹. На заваді урочистостей, які готувалися з приводу відкриття пам'ятника у 1914 р., стала Перша світова війна. У липні 1919 р. після встановлення у Києві влади більшовиків статуї І. Іскри та В. Кочубея і барельєфи були зняті з постаменту і перелиті у майстернях Комгоспу. В 1923 р. на постаменті була встановлена гармата — пам'ятник арсенальцям⁸⁰.

Меморіальна політика Російської імперії на українських землях формувала певну культуру історичної пам'яті. З метою вшанування пам'яті про спільність і єдність походження від Київської Русі, спільні воєнні дії, що сприяли зміцненню Російської держави Київський відділ Російського військово-історичного товариства виступив з ідеєю спорудження в історичній частині Києва історико-мистецького комплексу «Історичний шлях». Створенням комплексу саме у Києві, центрі Київської Русі, де «майже протягом п'яти століть зосереджувалося все політичне, військове та економічне життя й управління Руссю»⁸¹ було прагнення закарбувати в пам'яті імена не тільки київських князів, державних, військових і культурних діячів Київської Русі, але і російських самодержців⁸².

7 травня 1910 р. був створений організаційний комітет, очолюваний Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором Ф. Треповим, а також три комісії у складі відомих наукових і культурних діячів. Упродовж 1910–1911 рр. відбулося 13 засідань організаційного комітету, на яких розглядалися питання стосовно місця розташування комплексу, кількості історичних постатей, які заслуговували на увічнення, матеріалу, з яких мали виготовляти пам'ятники⁸³. Після тривалих дискусій місцем спорудження була обрана площа між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем перед будинком Присутственных місць⁸⁴. До остаточного списку, запропонованого історичною комісією 21 листопада 1910 р., входило 15 постатей. Нестача коштів і грандіозність проекту змусила організаторів звузити список до 8 пам'ятників. Планувалося встановити

пам'ятники на честь засновників Києва у вигляді зрізаної піраміди з гербом міста, фігурою Михайла Архистратига і горельєфними зображеннями Кия, Щека і Хорива, Аскольда і Діра, княгині Ольги, князів Олега, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького⁸⁵. Але і цей масштабний проект вимагав значного фінансування на облаштування місцевості, перепланування вулиць, площ, скверів й створення монументів.

Першим і єдиним з комплексу став пам'ятник княгині Ользі, на який були виділені кошти із царської казни. Це був спільний проект скульпторів Ф. Балавенського та І. Кавалерідзе, затверджений 31 травня 1911 р. на засіданні оргкомітету⁸⁶. Відкриття першого монументального пам'ятника, зведеного у Києві українськими митцями, відбулося на Михайлівській площі 4 вересня 1911 р. Пам'ятник став одним із символів міста і святинєю для прочан. Доля монументу виявилася непростною. Постановою Ради міністрів Української Держави від 8 жовтня 1918 р. було прийнято рішення зняти скульптуру княгині Ольги, а на її місці спорудити пам'ятник Т.Г. Шевченку. В 1919 р. фігура княгині Ольги була демонтована, а на її місці встановлено погруддя Т.Г. Шевченка роботи ск. Б. Кратка, яке у травні 1920 р. перенесено в садибу Українського наукового товариства (нині — вул. Десятинна, 9)⁸⁷. Майже через 80 років в 1996 р. на тому самому місці (Михайлівська пл.) відбулося відкриття відтвореного пам'ятника Св. княгині Ольги⁸⁸.

Механізм конструювання історичної пам'яті відбувається у кожний історичний період відповідно до потреб сучасності і визначення пріоритетів у політиці. Для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства в цілому є дуже важливим відбір визначних постатей, а також подій української історії. В першу чергу влада розглядала ті постаті, які представляли, інтерес для зміцнення державних підвалин імперії. Для спорудження пам'ятника українському діячеві у Києві першим обрали гетьмана України Б. Хмельницького, який, за словами скульптора М. Микешина, «повернув російському народові Київську святиню, врятував православ'я на берегах Дніпра і поклав наріжний камінь

державної будівлі всієї Росії»⁸⁹. В 1888 р. у центрі Софійської площі був встановлений кінний монумент Б. Хмельницького (ск. М. Микешин, арх. В. Ніколаєв).

За часів входження українських земель до складу імперій великодержавна політика викликала спротив української громадськості, яка прагнула увічнити видатних українських діячів і знакові події у житті українського народу. В історії кожного народу є події і постаті, які є не лише уособленням національних прагнень, але й символами народних здобутків, історичної долі, яких шанують незалежно від політичних та ідеологічних завдань, зміни культурних епох чи моди на героїв. Визначні діячі минулого є певними образами-маркерами національної ідентичності суспільства, які справляють помітний вплив на формування історичної пам'яті, створення національного культурного ландшафту. Глибоко вкорінена у національну пам'ять українського народу постать Тараса Шевченка, який став пророком і провідником для всіх майбутніх поколінь українців. Це пов'язане не лише з професіональними здобутками, а більшою мірою, зі здобутим моральним авторитетом, який є чи не єдиним надійним фундаментом народної любові та пошани. Такий герой стає беззаперечним моральним авторитетом і прикладом для наслідування, настільки ж вічним, як і сама нація⁹⁰.

Після смерті поета вшанування його пам'яті відбувалося у середовищі широкої громадськості всупереч забороні з боку державної влади Російської імперії. Увічнення пам'яті Т.Г. Шевченка проходило за ініціативи української громадськості під час святкування його ювілеїв. 100-річчя від дня народження Т. Шевченка було першим ювілеєм поета, яке сприяло консолідації не лише шанувальників його творчості, а привернуло до себе увагу не тільки широких верств української інтелігенції, але противників із російських націоналістичних кіл, у середовищі яких Кобзаря сприймали перш за все не як поета, а як «політика» — «творця українства». Перші пам'ятники поету в Україні були споруджені у багатьох містах і селах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей у канун 100-річчя від дня народження Кобзаря. Гарною традицією стало висадження дерев

на честь ювілеїв від дня народження Т. Шевченка (1914), 70-річчя І. Франка (1926) в Стрийському, Старосамбірському та інших районах Львівської області⁹¹. Одним із перших збережених пам'ятників Кобзареві вважаються пам'ятники, споруджені в 1911 р. на кошти селян і встановлені у селах Лисиничі (Пустомитівський р-н, Львівська обл.) і Вовчинець (Івано-Франківська обл.). 28 вересня 1913 р. за ініціативи товариства «Просвіта» пам'ятник Шевченкові був встановлений у містечку Вінники під Львовом за проектом архітектора О. Лушпинського і невідомого скульптора з майстерні А. Яворського. У відкритті пам'ятника взяли участь поет Б. Лепкий, посол Віденського парламенту Є. Олесницький, адвокат К. Трильовський, представники місцевих культурно-спортивних товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Просвіта». На святі був виконаний «Заповіт» Т. Шевченка на музику М. Вербицького, проведена спеціальна лотерея зі збору коштів для консервації монументу. Пам'ятник був зруйнований і відновлений в 1924 р., але офіційний дозвіл на його урочисте відкриття був отриманий лише в 1925 р.⁹²

В 1912 р. в с. Надіїв (Долинський р-н, Івано-Франківська обл.) встановлений пам'ятник Т. Г. Шевченку, виконаний місцевими майстрами за ініціативи членів товариства «Січ», в 1914 р. в с. Бурдиківці (Борщівський р-н, Тернопільська обл.)⁹³. Урочисто відзначили ювілей поета мешканці с. Завадів (Стрийський р-н, Львівська обл.), де 1 червня 1916 р. відбулося відкриття пам'ятника у супроводі оркестру і виконання членами культурно-спортивного товариства «Сокіл» широко відомої пісні «Ще не вмерла Україна»⁹⁴. Ці перші пам'ятники за своїми художніми якостями не відповідають мистецьким вимогам, але вони віддзеркалюють певну історичну епоху, дають уявлення про сприйняття поета простими людьми, бажання увічнити пам'ять про нього у себе на батьківщині.

Першим скульптурним зображенням Т. Г. Шевченка стала робота випускника Санкт-Петербурзької академії мистецтв, скульптора — українця Ф. Балавенського, який почав працювати над образом поета з натури, а закінчив його після смерті Т. Шевченка в 1862 р. Пам'ятник Кобзарю спробував створити відомий росій-

ський скульптор М. Микешин, який особисто знав Т. Шевченка. Перший пам'ятник-погруддя поета в Україні і світі роботи скульптора В. Беклемішева, виконаний з мармуру, з'явився у харківській садибі української діячки народної освіти, педагога, популяризатора творчості Кобзаря Христини Данилівни Алчевської в 1899 р.⁹⁵. Це був пам'ятник, встановлений всупереч забороні царської влади. На поч. 1930-х років родина передала його до картинної галереї Т.Г. Шевченка у Харкові, яка з часом переїхала до Києва і була реорганізована у Державний музей Т.Г. Шевченка (нині — Національний музей Тараса Шевченка), де він зберігається⁹⁶. Існують відомості про спорудження гіпсового пам'ятника Кобзарю за проектом скульптора Б. Кратка у Харкові в 1917–1921 рр., але, на жаль, пам'ятник, не зберігся.

На початку ХХ ст. українська громада опікувалася охороною могили визначного українця і намагалася встановити пам'ятник Т. Шевченку в Києві. 10 червня 1918 р. Рада міністрів Української Держави підтримала пропозицію очільника уряду Ф. Лизогуба про визнання могили Т.Г. Шевченка національною власністю, що знаходиться під охороною держави. Водночас з метою шанування пам'яті Т.Г. Шевченка був передбачений комплекс заходів, який включав передачу земельної ділянки у державну власність і проведення охоронних робіт на території біля могили. До міністра народної освіти В. Науменка, господаря земельної ділянки, на якій знаходилася могила поета, звернулися з проханням передати її у власність Української Держави. У свою чергу Міністерство внутрішніх справ отримало доручення надати до Ради міністрів Української Держави документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Т.Г. Шевченка⁹⁷. Спеціально створена комісія оголосила конкурс на кращий проект пам'ятника Кобзарю, а також оформлення парку та могили. При впорядкуванні могили Т.Г. Шевченка, як зазначав уповноважений Київської губерніяльної управи за її доглядом В. Королів (Старий), доводилося долати бюрократичні перепони та байдужість деяких представників центральної і місцевої влади⁹⁸.

Зайнятий пошуками компромісу з діячами українського руху, гетьманський уряд не міг не звернути увагу на їх позицію з

одного з найважливіших питань збереження національної спадщини України. Свідченням цього стало рішення Ради міністрів Української Держави про вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка в Києві. 8 жовтня 1918 р. уряд ухвалив рішення про спорудження пам'ятника поету в Києві, доручивши вирішення всіх місцевих, технічних і фінансових справ головноуправляючому у справах мистецтва і національної культури П. Дорошенку⁹⁹. До складу всеукраїнського комітету із спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку на чолі з почесним головою, гетьманом П. Скоропадським, увійшли представники громадських організацій, органів місцевого самоврядування, урядових інституцій, у тому числі Державної академії мистецтв та Української академії наук. Серед головних завдань комітету були оголошення міжнародного конкурсу на кращий проект, вибір місця для спорудження пам'ятника в Києві, а також збір коштів¹⁰⁰. Розглянувши низку проектів пам'ятника, пропозиції щодо місця розташування, члени комітету висловились за доцільність спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку на Петровській алеї, відхиливши пропозицію про Михайлівську площу, де знаходився пам'ятник княгині Ользі. У жовтні–листопаді 1918 р. відбулися ряд засідань представників зацікавлених державних і громадських організацій, на яких розглядалися першочергові заходи з увічнення пам'яті Кобзаря¹⁰¹. На жаль, пропозиції та рекомендації комітету із спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві в той час не були втілені в життя, але висловлені ідеї були реалізовані в майбутньому.

Початок ХХ ст. характеризується певними демократичними тенденціями у суспільстві, які торкнулися всіх сфер життя. Революційні події 1905–1907 рр. дали поштовх створенню нових громадських організацій, партійних осередків, прагненню відзначати всупереч владі події і пам'ятні дати, пов'язані з життям українських громадських і культурних діячів. В 1911 р. виповнилося 100 років від дня народження письменника, громадського і культурного діяча, організатора «Руської трійці», лідера національного відродження на західних землях України М. Шашкевича. Ця подія була ознаменована встановленням пам'ятних знаків на Галичині — смт Бурштин Галицького р-ну, м. Коломия

Івано-Франківської області, с. Товсте Гусятинського р-ну Тернопільської області. На батьківщині письменника в с. Підлісся Золочівського р-ну Львівської області споруджений пам'ятник — бронзове погруддя письменника на гранітному постаменті — згодом створений літературно-меморіальний музей, трансформований на музей-садибу М. Шашкевича. У Львові відкрито Музей «Русалка Дністрова», в с. Ясень Рожнятівського району на Львівщині в 1937 р. встановлений пам'ятний знак на відзначення 100-річчя з дня виходу альманаху «Русалка Дністрова»¹⁰².

Меморіальний простір будь-якого міста чи населеного пункту, в першу чергу, формують пам'ятки архітектури, містобудування і монументального мистецтва. Важлива роль у цьому процесі належить спорудам, пов'язаним із встановленням та розвитком міського самоврядування в Україні, наданням у XIV–XV ст. ряду українських міст магдебурзького права. Це ратуші, будинки магистратів, судових установ, купецьких об'єднань тощо. Магдебурзьке право — це скодифіковані у XIII ст. норми звичаєвого права міста Магдебург (Німеччина), які пізніше запозичили інші міста Німеччини, Польщі, Чехії, Угорщини. В Україну магдебурзьке право було завезене німецькими колоністами, що осідали у західноукраїнських містах. Першими українськими містами, що дістали магдебурзьке право, були: Володимир-Волинський (бл. 1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (бл. 1352 р.), Кам'янець (1374 р.), Київ (1494 р.). Згідно з магдебурзьким правом міста одержували право самоврядування — впроваджувати порядок і функції органів міської влади, мати значну самостійність у вирішенні торговельно-економічних і правових питань. За часів Гетьманщини українські міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Полтава, Новгород-Сіверський та ін. користувалися магдебурзьким правом, яке було підтвержене відповідно до Переяславської угоди 1654 р. царським урядом¹⁰³. З ліквідацією Гетьманщини самоврядування українських міст почало занепадати. У 1797 р., магдебурзьке право було скасовано, і тільки у Києві воно було підтвержене царськими спеціальними грамотами 1797 р. і 1802 р. Остаточо магдебурзьке право у Києві було ліквідовано царським указом 1834 р.¹⁰⁴

В цілому запровадження магдебургії мало позитивне значення, оскільки воно сприяло розвитку більш прогресивних соціально-економічних відносин. Хоча міське самоврядування за магдебурзьким правом в Україні не відіграло такої значної ролі, як у Центральній Європі, все ж воно залишило помітний слід у тодішньому суспільному житті, сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан, утвердженню демократичних традицій, правової культури, було одним із найважливіших чинників інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію. Запровадження магдебурзького права в українських містах — свідчення того, що Україна — повноправний член європейської спільноти з часів середньовіччя.

Будинки ратуш, які будувалися у центральній частині міст, були домінантами, важливими складовими міської забудови і відповідно формували його вигляд. Вони збереглися в Івано-Франківську, Кам'янець-Подільському (Хмельницька обл.), Хмельницькому, Львові, Жовкві, Самборі (Львівська обл.), інших містах. Але єдиною пам'яткою в Україні на честь магдебурзького права, наданого місту, є пам'ятна колона, споруджена на кошти магістрату і заможних громадян Києва в 1802–1808 рр. (арх. А. Меленський). Вона збереглася дотепер і являється одним із символів Києва. Це — пам'ятка монументального мистецтва та історії державного ладу і суспільного життя України.

У селах Західної і Наддніпрянської України збереглися пам'ятні знаки, встановлені на честь відміни кріпосного права, які увічнюють важливу історичну подію у житті місцевого населення і країни загалом. Значне місце у розвитку Західної України відіграла революція 1848–1849 рр., яка прокотилася країнами Європи. Під час революції відповідно до закону від 17 квітня 1848 р. австрійського імператора Фердинанда I Габсбурга було покінчено з панщиною та іншими формами середньовічної залежності селян, що зумовило широку участь народних мас в економічному і суспільно-політичному житті. Уряд Австрійської імперії змушений був скасувати панщину та інші феодалні повинності по всій імперії, у тому числі і на західноукраїнських землях — Галичині, Буковині і Закарпатті.

Головна Руська Рада, перша легальна політична організація українців Галичини, заснована у Львові під час революції в Австрії представниками світської інтелігенції та духовенства, звернулася до галичан з відозвою про ознаменування першої річниці відміни панщини встановленням пам'ятних хрестів. Починаючи від 1849 р. день 15 травня місцеве населення відзначало як всенародне свято. Проведення селянської реформи у Західній Україні було відзначено масовим спорудженням пам'ятних знаків на честь скасування панщини в 1849 р. і 1898 р. до відзначення 50-ти річчя цієї події. Народні майстри виготовляли пам'ятні знаки із каменю, заліза або дуба на кошти, зібрані селянами. Кам'яні пам'ятні знаки, встановлені у центрі сіл, поблизу храмів, завершувалися кам'яними або залізними хрестами. До кінця XIX ст. у Галичині нараховувалося близько 1500 пам'ятних знаків на честь скасування панщини¹⁰⁵. Частина пам'ятників поруйнувалася від часу, значна кількість була знесена польською владою. Нам вдалося встановити за списками пам'яток історії та культури, що у Львівській області збереглися 58 об'єкти, Тернопільській — 55, Івано-Франківській — 13. Деякі з них включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, зокрема пам'ятний знак на честь скасування панщини у с. Вовчищовичі Мостиського району Львівської області¹⁰⁶.

У Наддніпрянській Україні, що перебувала у складі Російської імперії, кріпосне право було скасоване селянською реформою 1861 р. Вирішення аграрного питання було викликане низкою економічних, суспільних і політичних причин, які підштовхнули уряд до проведення селянської реформи. Нові капіталістичні відносини, що зароджувалися на кінець XVIII — I-ї пол. XIX ст. вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом подальшого економічного розвитку українських земель. Ще більше поглибила ці протиріччя поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. і піднесення селянського руху в Правобережній Україні, який охопив в 1855 р. «Київською козаччиною» 422 села Київської губернії, що стала центром антикріпосницького руху¹⁰⁷.

Внаслідок кризи феодално-кріпосницької системи і поразки у війні царський уряд здійснив соціально-економічні і політичні

реформи. Ліберально налаштована частина українського дворянства, розуміючи необхідність проведення реформ, брала участь у роботі губернських комітетів по підготовці проекту реформи. До складу Головного комітету у Петербурзі входили представники українського дворянства — Г. Галаган і В. Тарновський (старший), противники кріпацтва. Василь Васильович Тарновський був членом Чернігівського губернського комітету і членом-експертом редакційної комісії з підготовки проекту реформи. 19 лютого 1861 р. Олександр II видав Маніфест про скасування кріпосного права та «Загальні положення про селян, звільнених від кріпосної залежності». У Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається цікавий документ, який характеризує ставлення прогресивно налаштованих представників українського суспільства до цієї історичної події. Це пам'ятна книжка В.В. Тарновського (молодшого), де зафіксовані час і дата проголошення Маніфесту (про що він дізнався від батька) і коментарі — слова з вірша Т.Г. Шевченка: «і забудеться... давня година і оживе добра слава. Слава Україні»¹⁰⁸. На параді, присвяченому 27-й річниці незалежності України і 100-річчю української державності, вперше прозвучало привітання «Слава Україні», яке стало офіційним гаслом Збройних Сил України.

В 1911 р. в умовах політичної кризи, пов'язаної з революційними подіями 1905–1907 рр., поразкою Росії в російсько-японській війні офіційна царська влада вирішила використати 50-річчя скасування кріпосного права з метою прославлення самодержавства. Для цього використовувалися різноманітна література, монументальна пропаганда. Було прийнято рішення про спорудження і встановлення пам'ятників Олександрю II, який відомий не тільки прогресивними реформами 60–70-х років XIX ст., але й заборонаю розвитку української мови і літератури — Валуєвським циркуляром 1863 р. і Емським указом 1876 р. Він здійснював традиційну імперську політику, дотримуючись догматів теорії офіційної народності з вірою в історичну місію самодержця і відданість йому російського народу¹⁰⁹. Виразниками цих ідей стали члени створеного у 1910 р. Всеросійського націо-

нального клубу, який проводив політику великодержавного шовінізму, проповідував ідею відновлення імперської ідеї. Громадська організація розгорнула потужну кампанію із встановлення пам'ятників імператору, який офіційно отримав прізвисько «цар-визволитель».

На початку кампанії виготовленням пам'ятників займалися фабрики петербурзького підприємця Новицького. Замовлень надходило дуже багато, і справа виготовлення типових пам'ятників була поставлена на конвейер — від одного на початку кампанії до 25 пам'ятників на добу. Оскільки замовлення на спорудження пам'ятників надходили з усіх кінців Російської імперії, це стало прибутковою справою, до якої долучилися заводи інших російських підприємців. Право на встановлення пам'ятників було передано від імператора до П.А. Столипіна, який був міністром внутрішніх справ і очільником уряду. За перші півроку було виготовлено і відправлено замовникам 1200 пам'ятників, а всього в Російській імперії було встановлено 1468 пам'ятників Олександрю II. Подільський губернатор О.О. Ейлер замовив для своєї губернії 165 пам'ятників, сільські і волосні сходи Київської губернії прийняли рішення встановити 175 пам'ятників¹¹⁰.

Проект альтернативного пам'ятника був замовлений київському міському архітектору В. Городецькому, який розробив цілу партію однойменних пам'ятників для сільських та волосних управ Київської губернії, прийняті Київською губернською комісією для встановлення¹¹¹. На початку червня 1911 р. фірма В. Городецького відправила замовникам десятки бюстів, а на кінець липня було виготовлено шість партій по 32 пам'ятника у кожній¹¹². Пам'ятник Олександрю II, архітектурна частина якого була виконана архітектором В. Городецьким, був встановлений у м. Черкаси на перехресті вулиць Смілянської і Старо-Чигиринської, перейменованій в Олександрівську¹¹³. У Києві, до якого імператор приїздив 7 разів і навіть розглядав його як столицю, був встановлений найбільший в імперії пам'ятник на честь Олександра II (ск. Е. Ксименес, арх. В. Ніколаєв) на Царській площі (нині — Європейська площа). У квітні 1920 р. пам'ятник був демонтований¹¹⁴. Напис на пам'ятнику свідчив про прагнення

влади увічнити роль імператора, підкреслити залежність українських земель від волі однієї людини. Центральний п'єдестал був прикрашений гербом Російської імперії з написом: «Царю-визволителю — вдячний Південно-Західний край. 1911 рік»¹¹⁵. Це була наглядна агітація і пропаганда, якою у майбутньому скористалися більшовики — встановленням пам'ятників партійним і державним діячам комуністичної партії і радянської держави. Виготовлення і встановлення пам'ятників зупинила Перша світова війна. З встановленням радянської влади пам'ятники на честь Олександра II були демонтовані.

Єдиний бюст Олександра II, який не представляє художньої і історичної цінності, зберігся і знаходиться у Черкаському художньому музеї, у Чорнобилі під час земляних робіт був знайдений також бюст імператора фабрики Новицького, переданий місцевій церкві¹¹⁶. Це були офіційні пам'ятники, які встановлювалися за ініціативи центральної і місцевої влади, але із залученням коштів сільських громад з метою увічнення пам'яті про історичну подію, яка відбулася в період правління російського імператора Олександра II, відомому здійсненням традиційної імперської політики по відношенню до українських земель і української культури. Вони були демонтовані, оскільки не представляли художнього, наукового та історичного значення.

У селах Наддніпрянської України споруджувалися пам'ятні знаки за народною ініціативою у вигляді хрестів на честь довгоочікуваної земельної реформи. Але аграрні перетворення у Російській імперії були незавершені, що виявилось у збереженні поміщицьких латифундій з одночасним селянським малоземеллям. У ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» виявлені пам'ятні знаки на честь звільнення селян з кріпацтва у селах Володівка, Грабовець Немирівського, Дзюнків Погребищенського, Березівка, Саїнка Чернівецького, Політанка Чечельницького районів Вінницької області¹¹⁷. Ці пам'ятки зберігають пам'ять про важливу історичну подію, яка змінила соціально-економічний розвиток українських земель.

Пам'ятки на відзначення відміни панщини і кріпосного права у Західній і у Наддніпрянській Україні відображають оцінку

історичної події населенням, владою і конкретними особами. У більшості своїй, це пам'ятні знаки у вигляді хрестів (з дерева, металу, каменю), встановлені на постаментах у конкретній місцевості, де існувало кріпосне право. Вони не представляють собою мистецькі твори, а відображають стан і можливості тогочасного суспільства по увічненню історичної події, яка змінила економічне і суспільно-політичне життя, наблизила країну до прогресивних змін в аграрному секторі.

Незважаючи на антиукраїнське спрямування імперської шовіністичної політики, скерованої на применшення значення української культури, зображення її меншовагітносною, викорінення з історії та свідомості народу, вона розвивалася в усіх напрямках, синхронно з європейською. Початок ХХ-го ст. знаменувався в Україні посиленням демократичних тенденцій у суспільстві, національним пробудженням і прагненням вільного розвитку культури. Саме на цей період припадає поява нового архітектурного стилю — українського модерну, у витоків якого художник, етнограф, мистецтвознавець О. Сластіон. Архітектурні погляди О.Г. Сластіона глибоко національні, демократичні, просякнуті розумінням народних традицій, врахуванням місцевих природно-кліматичних особливостей. Народний стиль в архітектурі художник пов'язував з етнографією, досягненням народних майстрів у галузі гончарства, різьблення, вишивки¹¹⁸.

О. Сластіон був теоретиком і практиком у запровадженні українського модерну, одним із перших підтримав пропозицію української письменниці Олени Пчілки щодо спорудження сільських шкіл в архітектурних формах народного стилю. В умовах самодержавства будівництво у сільській місцевості шкіл, які своїм зовнішнім виглядом нагадували справжні храми знань, було прогресивним явищем. Кожна школа була з баштою, яка мала важливе значення для загального силуету села. У такій спосіб художник підкреслював значення земської школи як освітнього центру села, храму знань. Школи наочно стверджували нове і прогресивне у загальній панорамі села, створюючи висотну доміную¹¹⁹. Перші школи, виконані за проектом земських будівничих, якими керував Опанас Сластіон, з'явилися у селах Лох-

вицького повіту на Полтавщині¹²⁰. Проекти шкіл передбачали спорудження одноповерхових дерев'яних, облицьованих цеглою будинків з чітким зонуванням учбових і допоміжних приміщень з великими шестикутними вікнами у класах. Автор застосував розкладні дерев'яні перегородки, які дозволяли у разі потреби об'єднувати класи у велику залу. Цегляні орнаменти на стінах шкіл мали вигляд мальовничих арабесок, фризів, килимових масивів, окремих підвіконних вставок, що розвивали традиції полтавських вишивок «білим по білому». За проектами О. Сластіона планувалося побудувати 98 шкіл у Лохвицькому повіті, але за умов самодержавної Росії розгорнути шкільне будівництво у національному архітектурному стилі було не можливо. 1912–1913 рр. безпосередньо художником було створено кілька варіантів проектів земських шкіл для Полтавщини, Роменщини (нині — Сумська обл.), Херсонщини, Канівського повіту (нині — Черкаська обл.), які експонувалися на Всеросійській виставці 1913 р. у Києві¹²¹. Школи були зведені у селах Лохвицького, Лубенського, Чорнухинського і Хорольського районів на Полтавщині. Вивчення збережених пам'яток, створених визначним маляром, графіком, етнографом та педагогом заслуговує на пам'ять про представника плеяди визначних зачинателів нової української архітектури початку ХХ ст., який поширював український модерн через Полтавське земство. Будівництво приміщень для шкіл на території одного із українських земств свідчить про розвиток освіти, до якої долучалися широкі народні маси.

З метою дослідження і збереження пам'яток за ініціативи громадської діячки, журналістки О. Герасим'юк та архітектора І. Бикова в 2016 р. створений проект «Школи Лохвицького земства», який об'єднав журналістів, краєзнавців, підприємців, місцевих жителів. Разом з однодумцями за підтримки місцевих громад ентузіастам вдалося віднайти 59 шкіл О. Сластіона на Полтавщині. Вони всі в різній ступені збереженості, але 32 школам надано статус пам'яток, і вони включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України¹²². Вони зберігають пам'ять про історію краю, видатних українських митців і культурний розвій Полтавщини. Поява українського модерну на початку ХХ ст. в

Україні, практичне використання нового стилю при будівництві освітніх закладів у сільській місцевості свідчить про розвиток української культури, синхронний з розвитком європейської культури, високий професіоналізм і креативність українських майстрів. Вивчення цього неординарного явища, збереження цих об'єктів з включенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, піднімає на новий щабель цікавий і недосліджений пласт культури у селах і містечках лише одного регіону.

Задача пам'яткоохоронців і краєзнавців — вивчення і дослідження історії кожного малого міста і селища України, їх неповторної культурної спадщини, зафіксованої у пам'ятках. Тяглість історичного розвитку України в загальноєвропейському контексті забезпечує збереження історичної пам'яті поколінь.

Створення меморіального простору в Радянській Україні.

Протягом ХХ ст. візуальний компонент історичної пам'яті українського народу неодноразово зазнавав великих втрат та ідейних переорієнтацій. Меморіальний простір і формування історичної пам'яті взаємопов'язані ідеологічними проектами. Найбільш характерним був Ленінський план монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних і громадських діячів революційної доби. За часів перебування України у складі СРСР меморіальний простір формувався під ідеологічним пресингом будівництва пам'ятників «вождям світового пролетаріату» та «міжнародного революційного руху». 12 квітня 1918 р. був виданий декрет «Про пам'ятники Республіки», підписаний В. Леніним, Й. Сталіним і А. Луначарським про зняття пам'ятників царським особам і масове встановлення пам'ятників революціонерам і діячам соціалістичної культури. Був затверджений перелік з 69 імен. 7 травня 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет «Про знесення з майданів і вулиць пам'ятників, збудованих царям і царським посіпакам»¹²³. Під час лютневої революції 1917 р. був демонтований пам'ятник російському прем'єр-міністру П.А. Столипіну. У період з 1919 р. до початку 30-х років були зняті пам'ятники Миколі I (ск. М. Чижов) у парку перед червоним корпусом університету

Св. Володимира, княгині Ользі на Михайлівській площі, Олександрю II на площі III-го Інтернаціоналу (нині — пл. Європейська), графу О. Бобринському (ск. І. Шредер) на бульварі Т. Шевченка та багато інших менших скульптурних зображень¹²⁴. Офіційна радянська ідеологія насаджувала теорію про безцінність культурної спадщини дожовтневого періоду, вимагаючи від провідних учених підтримувати це твердження.

Радянська влада маркувала і привласнювала простір. Серед перших рішень радянської влади було спорудження бюстів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Лібкнехта, Р. Люксембург. У Києві на Думській площі на місці пам'ятника П. Столипіну було встановлено погруддя К. Маркса (нині — майдан Незалежності), на Софійській в 1918 р. — бюст Л. Троцького (зруйновані в 1919р.)¹²⁵, Караваївській (нині — пл. Л. Толстого) — колону на честь вождів революції, на розі вулиць Миколаївської і Московської (нині — пл. Арсенальна) — гармата на місці пам'ятника І. Іскри і В. Кочубею. Через екстреність завдань і брак коштів пам'ятники споруджувалися з дешевих матеріалів (гіпс, бетон). У переліку вартих ушанування були лідери комуністичної партії і керівники радянської держави на чолі з В. Леніним. 27 січня 1924 р. президія губвиконкому Києва ухвалила рішення про спорудження пам'ятника В. Леніну, погруддя якого з'явилося у Києві в 1925 р. (ск. А. Писаренко), Харкові (ск. І. Кавалерідзе)¹²⁶. У кожному районі міста споруджувалися пам'ятники Ф. Держинському, М. Калініну, С. Косіору, Д. Мануїльському, Г. Петровському, В. Чубарю і¹²⁷. На площі III-го Інтернаціоналу (Театральна площа — 1806–1851; Європейська площа — 1851–1869; Царська площа — 1869–1919; Площа III-го Інтернаціоналу — 1919–1941; Площа Сталіна — 1944–1961; Площа Ленінського комсомолу — 1961–1996; з 1996 — Європейська площа)¹²⁸, де до 1920 р. був пам'ятник Олександрю II, пізніше на його постаменті — пам'ятник червоноармійцям, у повоєнний період — тимчасовий пам'ятник Й. Сталіну, демонтований в кінці 50-х років минулого століття. В 1946 р. на бульварі Т. Шевченка перед Бессарабською площею був встановлений мармуровий пам'ятник В. Леніну роботи відомого російського скульптора М. Манізера, а у 1977 р. його постать як основний елемент монументу великої жовтневої

революції (ск. В. Бородай, В. і І. Злоба) з'явилася на центральній площі міста (нині — майдан Незалежності)¹²⁹.

Незважаючи на створення в XIX–XX ст. народницько-патріотичних та суспільно-політичних схем про Т.Г. Шевченка, він залишається, непересічною постаттю в історії творення української нації та формуванні національної культури, багатограним явищем у культурному просторі. З встановленням радянської влади ім'я Т. Шевченка в офіційному меморіальному дискурсі стало символом революційного подвижництва у класовій боротьбі народу проти соціального та національного гніту¹³⁰. Національно-патріотична тематика в Україні жорстко регламентувалася. Вибір героїв і подій здійснювався відповідно постулатів комуністичної ідеології тоталітарного режиму. У кожному населеному пункті мав з'явитись пам'ятник В.І. Леніну, на другому місці були пам'ятник Т. Шевченку, а в Західній Україні після 1939 р. — пам'ятник І. Франку. Радянська влада прагнула різними пропагандистськими і комемораційними заходами створити офіційний ідеалізований образ поета революціонера-демократа, монополізувати свою роль у зберіганні пам'яті про поета. Його біографія слугувала унаочненню соціальної несправедливості та суворого ставлення до інакодумців у царській імперії. Урочисто святкувалися різноманітні пам'ятні дати, присвячені українським і російським поетам і письменникам. Але серед численних ювілеїв і річниць вирізнялися святкування дня народження великого Кобзаря, який був залучений до офіційних героїв Радянської України.

Першим монументальним зображенням великого Кобзаря, створеним у роки радянської влади, був пам'ятник Т.Г. Шевченку (ск. І. Кавалерідзе), встановлений в 1918 р.(рек.1981) у м. Ромни Сумської області за ініціативи місцевої «Просвіти». В 1920 р. пам'ятник Кобзареві роботи видатного українського скульптора І. Кавалерідзе спорудили в Сумах. На жаль, він був зруйнований у 30-ті рр. 20 ст. І тільки в 1958 р. у сквері ім. Т. Шевченка був встановлений новий пам'ятник Т.Г. Шевченку (ск. Я. Красножон, арх. М. Махонько)¹³¹. У 1923 р. пам'ятник поету з'явився у Каневі (ск. К. Терещенко), у 1926 р. — Полтаві (ск. І. Кавалерідзе), у 1935 р. — Харкові (ск. М. Манізер).

У 1939 р. під час святкування 125-ї річниці від дня народження Кобзаря у Каневі відкритий Меморіальний музей і пам'ятник поету. На могилі українського поета, художника, академіка гравюри Санкт-Петербурзької Академії мистецтв спершу був дерев'яний хрест, а з 1884 р. по 1923 р. — чавунний, який у липні 1923 р. замінений на перший радянський монумент Т. Шевченку — поруддя поета на високому постаменті. Наприкінці 1980-х років чавунний хрест повністю відновлено і встановлено біля входу до музею Т.Г. Шевченка, де він знаходиться і нині¹³². Відкриттям пам'ятника Т.Г. Шевченку (ск. М. Манізер, Є. Левінсон) на Тарасовій горі було завершено формування комплексу Шевченківського національного (з 1989 р.) заповідника. 1939 р. ім'я Т.Г. Шевченка присвоєне Київському університету, у сквері ім. Т. Шевченка перед навчальним закладом споруджений шестиметровий монумент Кобзаря (ск. М. Манізер). Цей пам'ятник став культовим місцем для шанувальників поета й офіційних делегацій, біля нього збиралися дисиденти-шестидесятники, учасники Революції Гідності і продовжують збиратися учасники акцій протесту. Протягом 1950-х років скульптури поета з'явилися в Івано-Франківську, Донецьку, Дніпропетровську (нині — Дніпро), Чернігові, у 1960-х роках — в Одесі, Луцьку та Черкасах, у 1980-х роках — Житомирі, Вінниці, Кіровограді (нині — Кропивницький), Миколаєві¹³³. Пам'ять поета увічнюють 1384 пам'ятники, з яких 128 розташовані за межами України. Найбільша кількість пам'ятників встановлена в Івано-Франківській області — 199, за нею йдуть — Львівська (187), Тернопільська (165) і Черкаська області (102)¹³⁴.

Українці бережуть пам'ять про Кобзаря, який високо підняв силу духу українського народу, пробудив пам'ять про героїчну боротьбу предків, пророче застеріг не відступатися від битви за Україну, засвідчив неповторність і самобутність української культури. Творчість генія, як ніколи актуальна у сучасних умовах боротьби за незалежність України. Символічно, що саме портрет Кобзаря був над входом до приміщення Київської міської ради під час Євромайдану, на будинку Секції суспільних наук Національної академії наук України, де знаходився медичний пункт, в

якому рятували життя поранених учасників Євромайдану, був виконаний настінний портрет поета у стилі графіті. Закликом до переможної боротьби звучала на барикадах поема «Кавказ», яку декламував один з перших загиблих героїв вірмен Сергій Нігоян.

Поет і художник, перший академік гравюри Т. Шевченко займає особливе місце у культурі, історичній свідомості і пам'яті українського суспільства. Дані соціологічних досліджень часів незалежності України переконливо засвідчують про провідне місце образу Тараса Шевченка та його виключну консенсусність для всіх регіонів, жителів села і міста, людей різного віку і різного віросповідання. Серед найвидатніших українців усіх часів більшість опитаних (58,7%) назвали Т. Шевченка, причому його постать однаково визнається в усіх вікових групах, як містах, так і селах¹³⁵.

Оскільки історична пам'ять пов'язана з топонімікою, відразу «за побажаннями трудящих» у перші роки радянської влади почали змінюватися назви міст, сіл, вулиць, районів, кінотеатрів, фабрик і заводів, широкий розмах набула монументальна пропаганда. Свідомість людей, життя яких з дитинства проходила переважно в умовах «типової забудови» часто позбавлена конкретного образу батьківщини, психологічного тяжіння до рідного краю, патріотичних почуттів. Виховання радянської людини відбувалося на психологічній основі державної і російської виключності, саме тому у радянському патріотизмі не було місця національному патріотизму, крім російського. Пам'ятки попередніх епох: громадські будівлі, оборонні споруди, кладовища, твори монументальної скульптури і образотворчого мистецтва, створені минулими генераціями українців, які надавали особливого колориту і надзвичайного краєвиду, почали знищуватися, як такі, що не представляли мистецької і художньої цінності. В 30-ті роки ХХ ст. по країні прокотилася масова руйнація релігійних архітектурних пам'яток. Як правило, спочатку церкву закривали, а споруду передавали для використання під складські приміщення, клуб тощо. Так, у Феофанії (м. Київ) у соборі Св. Пантелеймона, збудованому в 1905–1914 рр. (арх. Є. Єрмаков) тривалий час знаходились складські приміщення та цехи Інституту механіки АН УРСР. В 1929 р. припинила своє існування Катерининська

церква Грецького монастиря на Контрактовій площі (арх. І. Григорович-Барський). Храм був закритий і поступово руйнувався, а місцева громада не мала коштів на реставрацію. Баня храму почала обвалюватися, і церкву було розібрано. Це, як стверджує автор дослідження про зруйновані пам'ятки Києва К.Третяк, перший відомий приклад руйнування цілої пам'ятки архітектури культового призначення. У 1996–1997 рр. споруду дзвіниці, яка була також знищена, відновлено¹³⁶. Культурні споруди перестали розглядати як єдину і цінну пам'ятку зодчества, малярства, різьбярства, скульптури. Особливо посилилися процеси руйнування храмів Києва після перенесення з Харкова столиці УСРР, рішення про яке було прийнято 24 січня 1934 р. на XII з'їзді КП (б)У. Руйнування релігійних святинь набуло характеру чітко спланованої акції. Стародавній центр Київської Русі з її золотоверхими банями за прикладом Москви вирішили перетворити у своєрідний еталон нового соціалістичного міста.

Ще за часів Російської імперії Київ поступово втрачав динаміку розвитку і перетворювався на звичайне губернське провінційне місто. Управлінські потреби центральної (імперської), а також губернської та міської влади задовольняли кілька споруд. Становлення Української Народної Республіки за доби Української революції 1917–1921 рр. було пов'язане з розвитком і структуризацією загальнодержавних органів влади, а це вимагало локалізації урядових установ і зосередження їх територіально в одному урядовому центрі чи кварталі. У квітні 1918-го, після повернення Української Центральної Ради до Києва, питання про урядовий квартал постало на порядку денному на офіційному рівні. У квітні 1918-го року міністр внутрішніх справ УНР Михайло Ткаченко підготував проект будівництва урядового кварталу, який мав розташуватися в районі сучасної площі Лесі Українки. Тут мали звести будинки Центральної Ради, Ради Народних міністрів, окремих міністерств, «палац справедливості», монетний двір, музеї, театри. На початку червня було створено спеціальну комісію, що мала «виявити всі наявні у м. Києві приміщення в казенних будівлях військового і цивільного відомства, приватних будинках, придатних для розміщення

центральної урядових установ». До питання поверталися неодноразово, але остаточне рішення не було ухвалено¹³⁷.

До будівництва урядового центру повернулися в 1934 р. Для урядового центру була обрана площа, де знаходилися визначні пам'ятки історії та культури — Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, Трьохсвятительська церква, Присутственні місця, пам'ятник Б. Хмельницькому і Володимирська гірка. На місці стародавнього Михайлівського Золотоверхого монастиря та Трьохсвятительської церкви планувалося спорудження грандіозних будівель нового урядового центру. Нищення собору, загальноосвітнього шедевра архітектури і малярства XII–XVIII ст., одного з найбільших храмів міста, став злочином тих, хто приймав рішення і виконував його. На захист безцінної пам'ятки виступив мистецтвознавець і археолог, співробітник історико-філологічного відділу ВУАН — М. Макаренко. За відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору учений був заарештований у квітні 1934 р. і засланий на три роки до Казані (нині — столиця Татарстану, РФ). Після повторного арешту в 1936 р. засуджений на три роки і відправлений у виправно-трудова колонію № 2 у Томську (РФ). 25 грудня 1937 р. постановою «трійки» М.О. Макаренко засуджений до вищої міри покарання¹³⁸. Так, система руйнувала українську культуру, спадщину нашого народу, знищувала українських патріотів — письменників і поетів, вчених і інженерів, мистецтвознавців і істориків — інтелектуальну еліту нації.

Протягом 1934–1936 рр. було проведено чотири всесоюзні конкурси на кращий проект нового центру, в яких брали участь архітектори з різних міст, але журі в складі членів ЦК КП(б)У не задовольнив жодний з проектів. Більшість проектів передбачали розміщення урядового центру в районі Софійського та Михайлівського майданів з виходом до Дніпра. Це обов'язково мав бути величезний майдан, який оточували будинки урядових установ. Більшість проєктантів пропонували знести всі споруди, включно з Софійським і Михайлівським соборами, Трьохсвятительською церквою, спорудою Присутственних місць. Пам'ятник гетьману України Богдану Хмельницькому на Софійському майдані, який

на той час мав назву «площа Червоних героїв Перекопу» на честь перемоги російської більшовицької армії над російським військом Врангеля у 1920 р., пропонувалося перенести до стіни Софійського собору або до Бессарабського ринку¹³⁹.

Черговий конкурс закінчився перемогою ленінградського архітектора Й. Лангбарда, за проектом якого на місці Трьохсвятительської церкви і на території Михайлівського монастиря планувалося спорудити дві симетричні будівлі ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР. Спеціально до початку робіт були підірвані Михайлівський собор та Трьохсвятительська церква. Основною висотною домінантою комплексу повинен був стати 100-метровий монумент В. Леніну, розташований між ними. Перед монументом була запланована напівкругла колонада з парадними сходами від монументу В. Леніна до Дніпра замість фунікулера. В центральній частині передбачалося спорудження чотирирівневого фонтану, північніше сходів — амфітеатр, пагорби розбивалися на тераси¹⁴⁰. Замість Присутственных місць і пам'ятника Б. Хмельницькому була запроєктована площа для парадів і маніфестацій з великою зіркою із червоного граніту. На щастя, цей план, який повністю змінював вигляд історичної частини міста, не був втілений у життя і лишився лише на папері. Єдину споруду з усього ансамблю — напівкруглу будівлю, в якій розмістилися центральні партійні установи — було зведено в 1939 р. (нині — Міністерство закордонних справ України)¹⁴¹. Місце, де знаходився Михайлівський собор, з 1937 р. залишалось порожнім, завдяки чому у дев'яності роки минулого століття собор вдалося відбудувати. Будинок Ради народних комісарів (1936–38 рр.) і будинок Верховної ради УРСР (1939 р.) спорудили на Печерську. Втрати, понесені культурним фондом Києва, були особливо відчутними, кількість знищених пам'яток у Києві досягла 254 одиниць¹⁴². У 1934 р. був знесений Військовий Микільський собор на Печерську, збудований 1690–1696 рр. за наказом гетьмана України І. Мазепи. Собор разом з дзвіницею становили невід'ємну частину ландшафту київських гір. Архітектурні шедеври Києва руйнувалися у ході будівництва урядових і адміністративних будівель, наркоматів, міністерств, установ.

Планомірно підлягали ліквідації пам'ятки у Києві і околицях міста. Це торкнулося знищення в 1935–1936 рр. легендарного київського кладовища — Аскольдової могили, дзвіниці Китаївської пустині при Києво-Печерській лаврі, дзвіниці Кирилівського Свято-Троїцького монастиря на Куренівці¹⁴³. В березні 1936 р. президія Київської міськради винесла рішення про знесення Десятинної і Покровської церков. Подібна доля спіткала Братський монастир. У 1934 р. розпочалося руйнування унікального Києво-Межигірського монастиря, заснованого в XII ст., який на кінець XVII ст. став одним із найбільш впливових і шанованих в Україні. В склепі межигірської церкви був похований відомий політичний і військовий діяч України, сподвижник гетьмана Б. Хмельницького, подільський і брацлавський полковник, згодом гетьман Правобережної України Євстафій Гоголь¹⁴⁴. Києво-Межигірський Спасо-Преображенський чоловічий, згодом жіночий монастир проіснував до 1919 р., а межигірські церкви — до 1934 р., коли монастир був закритий, Спасо-Преображенський собор з усіма культурними цінностями був знищений, ліквідовані будівлі і церкви монастиря¹⁴⁵. На їх місці були побудовані державні дачі. Лише в монастирях Північного Лівобережжя України було знищено 6 пам'яток архітектури XVII ст., 16 — XVIII ст., 14 — XIX ст.¹⁴⁶. Олександр Довженко писав у своєму «Щоденнику»: «Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах»¹⁴⁷.

З одного боку руйнувалися і знищувалися пам'ятники попередньої доби, з іншого на всеукраїнському і місцевому рівнях вшановувалися постаті партійних, державних і військових діячів, які брали участь у громадянській війні, утвердженні радянської влади, встановленні колгоспного ладу на селі. Вибір героїв і подій здійснювався відповідно постулатів комуністичної ідеології тоталітарного режиму. У центрі уваги знаходилися історико-культурні об'єкти, пов'язані із перемогами червоної армії і червоної гвардії — В. Боженком, О. Пархоменком, М. Щорсом.

У вирі громадянської війни воювали і гинули представники різних військових формувань, жертвами братовбивчої війни ставали мільйони українців. Питання щодо увічнення пам'яті про національні військові формування, жертв «червоного» і «білого» терору», споруди, пов'язані з проведенням українських військових з'їздів, розміщенням військових штабів, будинки, де мешкали українські воєнні діячі, не порушувалися. Ідеологічна заангажованість, кон'юнктурний підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і постатей, призвели до тенденційного, суб'єктивного відображення історичного процесу у пам'ятках, взятих на облік у цей період.

Під час підготовки та святкування 10-ї річниці революції були вперше визначені у масштабах країни проблеми виявлення історичних місць, пов'язаних з революційними подіями та громадянською війною, їх збереження та охорона. З цінною ініціативою виступив Український комітет охорони пам'яток культури, створений у 1926 р. Він привернув увагу сільських, селищних і міських рад до проблем виявлення пам'яток громадянської війни. Пропонувалася низка заходів як по охороні історико-революційних пам'яток, так і увічненню пам'ятних місць, імен героїв, створенню музейних експозицій, виставок, організації туристично-екскурсійної роботи. Для цього передбачалося встановлення меморіальних дощок на будівлях штабів червоної армії, спорудження пам'ятників, обелісків, пам'ятних знаків на братських могилах, місцях вирішальних битв, переправ десантів і військових частин¹⁴⁸. В 1929–30 рр. було проведено обстеження та облік історико-революційних пам'яток Києва, 43 пам'ятки взяла на облік Харківська крайова інспектура, 46 — Дніпропетровська¹⁴⁹. В 1929 р. комісії із святкування дня червоної армії і 12-ї річниці революції Чернігівським окрісполкомом було віддано розпорядження про увічнення пам'яті героїв громадянської війни, виявлення і упорядкування їх могил, спорудження пам'ятників та встановлення меморіальних дощок. На братських могилах воїнів в селищі Макошине, м. Прилуки (1927 р.), в центрі Чернігова були споруджені обеліски¹⁵⁰. У м. Коростень Житомирської області на братській могилі червоноармійців і червоних

партизанів встановлена меморіальна плита¹⁵¹. Тут же знаходяться могили і воїнів Армії УНР, які загинули в 1919 р., про що свідчить напис на хресті, встановленому за часів незалежності. Це — братські могили учасників і жертв громадянської війни, які загинули у її вірі. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років минулого століття розпочалася планомірна робота по дослідженню пам'яток громадянської війни, зокрема пов'язаних з боями на Перекопі. За ініціативою УКОПК Одеська інспектура організувала і провела низку спеціальних експедицій по виявленню історико-революційних пам'яток Перекопу, в яких взяли участь науковці, ветерани, місцеві красзнавці. В результаті роботи експедицій було виявлено до 50 пам'яток і пам'ятних місць боїв червоноармійців і партизанів, виготовлено карту, складені плани, зафіксовано 200 фотознімків історичних об'єктів¹⁵².

Останнім часом у контексті прийнятих законів про декомунізацію місцеві органи охорони культурної спадщини направляють до Києва списки пам'яток, які пропонується зняти з державного обліку. Це, в першу чергу, стосується періоду громадянської війни, одного з найбільш трагічних періодів в історії України. У кожному окремому випадку, коли розглядаються події періоду 1918–1920 рр. слід дуже уважно і толерантно відноситися до пам'яток, пов'язаних з цими подіями. Не викликає сумніву, що пам'ятні знаки, меморіальні дошки на честь державних, партійних, військових діячів, які були пов'язані з більшовицькою владою, терором, причетні до знищення незалежності УНР, мільйонів українських патріотів, мають бути зняті з державного обліку, а скульптурні зображення демонтовані. В той же час, слід пам'ятати, що будинки, де вони мешкали, можуть представляти інтерес як пам'ятки архітектури, по-перше. По-друге, у ході Української революції 1917–1921 рр. і громадянської війни діяли не тільки партія більшовиків, а й інші партії (соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, українські соціал-демократи та ін.), громадські об'єднання, військові організації. Восени 1920 р. командування червоної армії використало повстанську армію Н. Махна, у складі якої були українські селяни, у військових діях на Півдні країни проти армії генерала П. Врангеля.

Махновська кіннота здійснювала рейди у тили білих, брала участь у форсуванні Сиваша і зламі оборони Перекопу та Юшуні. У ході контрнаступу Південного фронту (жовтень 1920 р.), в складних погодних умовах, без забезпечення провізією і боєприпасами тисячі воїнів і місцевих жителів гинули і залишилися на дні «Гнилого моря» (Сиваша). Ті, хто вийшли і отримали перемогу у боях з російською армією П. Врангеля, безслідно зникли як вороги революції. Пам'ятний знак на місці переходу через Сиваш у с. Строганівка (Чаплинський р-н, Херсонська обл.) нагадують про події сторічної давнини, про героїзм і трагедію українського народу у боротьбі за майбутнє¹⁵³.

Після прийняття законів про декомунізацію постало питання про долю пам'ятника М. Щорсу у Києві. Споруджений у 1954 р. на місці демонтованого 1918 р. пам'ятника підприємцю і меценату графу О. Бобринському і встановлений на центральній осі бульвару Т. Шевченка, він став складовою і важливим елементом міського простору. Ця пам'ятка монументального мистецтва, була занесена до Переліку об'єктів культурної спадщини національного значення і включена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Автори пам'ятника — скульптори В. Бородай, М. Лисенко, М. Суходолов, архітектори — О. Власов, О. Заваров. Пам'ятник, згідно законів України про декомунізацію, підлягає демонтажу. Постійна комісія Київради з питань культури, туризму та інформаційної політики погодила проект рішення «Про заходи щодо переміщення (перенесення) пам'ятника військовому діячеві Щорсу М.О.» до Музею тоталітаризму, який до сьогодні так і не створений. Проект рішення передбачає звернення до Міністерства культури України з проханням внести пропозицію щодо переміщення пам'ятника Миколі Щорсу на розгляд Кабінету Міністрів України. В історії залишається багато складних і невіршених питань, і знесенням або навіть цивілізованим демонтажем пам'ятників вони не вирішуються.

М. Щорс — учасник Першої світової війни, з вересня 1918 р. — командир Богунського полку, з жовтня 1918 р. — командир 2-ї бригади 1-ї Української радянської дивізії, військовий комендант міста Києва (лютий 1918), з березня 1919 р. — начальник

1-ї Української радянської дивізії. Командири полків і бригад В. Боженко і М. Щорс були уособленням «українського партизанства», проти якого боролися більшовики. Використавши українські повстанські загони для досягнення своїх цілей, більшовицька влада ухвалила відповідні рішення про їх небезпечність для справи революції. На зміну повстанським загонам, некерованим з боку центральної влади, розпочалося формування регулярної армії. На перешкоді були командири, які мали незаперечний авторитет у бійців. Після розформування 9 травня 1919 р. Українського фронту М. Щорс не погодився на передислокацію українських радянських частин на інші фронти. Протягом літа 1919 р. командири полків колишньої 1-ої Української радянської дивізії Василь Боженко, Тимофій Черняк, Микола Щорс, які були проти обеззброєння повстанців і формування регулярної армії, загинули при таємничих і далеко не випадкових обставинах. Після ліквідації повстанських командирів 1-у Українську радянську дивізію було розформовано. Пізніше Л. Троцький визнав: «Ні для кого не є секретом, що не Денікін змусив залишити нас кордони України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство, в якому прокинувся дух запорізького козацтва та гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, який кипить, як сам Дніпро на своїх порогах і змушує українців творити диво хоробрості»¹⁵⁴.

У 2-й пол. 1930-х років у ході розкручування маховика репресій, партійні ідеологи СРСР ініціювали культ М. Щорса як «українського Чапаєва», на замовлення Сталіна з'явився художній фільм О. Довженка «Щорс», роман С. Скляренка, вірші, музичні твори тощо. Тоталітарна система нав'язувала своє бачення подій, свою історичну пам'ять. Відбираючи події для увічнення ідеологічна машина поєднала звичайну схему російської історії з формаційним і партійно-класовим підходами, яка у викладі Юрія Шаповала має такий вигляд: «давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — жовтнева революція та громадянська війна — утворення УРСР — велика вітчизняна війна — розпад СРСР»¹⁵⁵. Головною подією ХХ ст. стала жовтнева революція,

яка відображена у низці монументів, назвах вулиць, населених пунктів і міст. Другою важливою подією вважалася перемога у Другій світовій війні. Інші події відображалися у камені у контексті зазначеної схеми.

Для увічнення найвизначніших подій історії, партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на їх честь перейменовували міста і села, площі і вулиці, споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Перші спроби спорудження обелісків на братських і одиночних могилах загиблих радянських воїнів у роки Другої світової війни відносяться до 1942 р. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил радянських бійців і командирів червоної армії покладалась на Військові ради фронтів і окремих армій¹⁵⁶. 23 червня 1942 р. на спеціальній нараді, яку проводив голова Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калінін за участю представників громадських організацій, державних відомств і установ усім учасникам пропонувалося внести обґрунтовані пропозиції по спорудженню пам'ятників, а також вжити конкретних заходів по їх проектуванню. Більшість заходів, які проводилися в Україні, погоджувалися у Москві і здійснювалися за московським взірцем. Розглянувши численні пропозиції, створена комісія визначила список подій і постатей, яким передбачалося спорудити пам'ятники в першу чергу. Переважна більшість обелісків, монументів, пам'ятних знаків, споруджених у роки війни, встановлювалася за спільним рішенням Військових рад фронтів, армій, органів місцевого самоврядування або ж за ініціативою учасників боїв їх силами і засобами¹⁵⁷. У 1943 р. у визволених від ворога містах і селищах пам'ятники споруджувалися без залучення фахівців і проведення конкурсів та громадських обговорень їх проєктів, без узгодження з відповідними органами на місцях. З одного боку, це призвело до фіксації пам'ятних місць боїв, відзначення поховань загиблих у роки війни, а, з іншого, до створення великої кількості тимчасових обелісків, виготовлених із нетривких матеріалів і без участі мистецтвознавців. В 1944 р. до участі у створенні проєктів пам'ятників і надгробків на могилах загиблих воїнів були залу-

чені кращі архітектори і скульптори республіки — Ю. Білостоцький, О. Власов, Є. Вучетич, І. Кавалерідзе, О. Ковальов, М. Лисенко та інші митці. Спеціальні замовлення надходили до Державного інституту проектування міст, Інституту монументального живопису і скульптури, Академії архітектури республіки, Державного інституту проектування цивільного будівництва, інших відповідних установ¹⁵⁸. У ході конкурсів і обговорень формувалися певні типи меморіальних споруд: надгробки над братськими та індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною темою стала тема патріотизму, що було виправдано воєнним часом і мобілізувала суспільство на боротьбу з ворогом, сприяла пробудженню національної свідомості. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертвності стала джерелом для формування радянських патріотичних символів.

Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки віддати данину захисникам Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. Важлива роль надавалась національним звичаям, традиціям вшанування полеглих, меморіалам, пам'ятникам, яким притаманна функція активного суспільного впливу на населення в якості пропаганди. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. В кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал — від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників — до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. Влада прагнула встановити тотальний ідеологічний контроль над всіма історичними місцями. Рішення про встановлення пам'ятників, спорудження музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами.

У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення у Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, свого роду музеїв просто неба. Так,

розміщена у київському парку ім. О.С. Пушкіна виставка воєнної техніки користувалася популярністю серед населення. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала бути використана для широкого показу і ознайомлення трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів українського народу¹⁵⁹. Виставка для масового відвідування була відкрита 30 квітня 1946 р., але на початку 1950-х років її закрили. Частина експонатів була збережена в архівах, у тому числі і приватних. Значна частина документів осіла в архіві Інституту історії в Москві. Фотодокументальний фонд, речі, плакати виставки стали однією із складових частин фондowego зібрання Національного музею історії України у Другій світовій війни. Меморіальний комплекс¹⁶⁰.

Війна використовувалася у пропагандистській кампанії, для чого створювалися нові символи. За кілька днів до визволення української столиці в 1943 р. ЦК КП(б)У розробив проект документа «Про відзнаку звільнення столиці Радянської України м. Києва», в якому передбачалося спорудження монумента визволителям, пантеону героям війни, встановлення погрудь генералів, які брали участь у визволенні Києва, пам'ятника партизанам, які форсували Дніпро, створення музею великої вітчизняної війни¹⁶¹. Далеко не все із запланованого було реалізовано, але більшість з цих заходів була втілена в життя по закінченню війни. Практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв не була раніше поширена в СРСР. Одну з перших масштабних спроб увічнити пам'ять загиблих воїнів і героїв РСЧА було зроблено в СРСР вже після радянсько-фінляндської війни¹⁶².

Після повернення до Києва — в якості першого секретаря ЦК Компартії України і голови РНК УРСР — М. Хрущов віддав наказ відшукати місце поховання командування Південно-Західного фронту — генералів М. Кирпоноса, М. Потапова, В. Тупікова та ін. і звернувся до Сталіна з пропозицією дозволити перепоховати їхні останки в Києві¹⁶³. Спочатку могила знаходилася в Ботанічному саду ім. Фоміна, і лише у 1957 р. її було перенесено

до спеціально створеного Парку Слави. М. Хрущову вдалося отримати дозвіл на поховання в Києві командуючого 1-м Українським фронтом, генерала армії М. Ватутіна, який помер у квітні 1944 р. через поранення. В оголошеному конкурсі кращим було визнано проект Є. Вучетича, який і став автором пам'ятника на могилі полководця. Відкриття пам'ятника відбулося 25 січня 1948 р. у Радянському парку (нині — Маріїнський парк)¹⁶⁴. Виникли проблеми з текстом напису на пам'ятнику. Запропонований Києвом напис «Генералу Ватутіну — від українського народу» був оцінений головою Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченком як націоналістичний. За радянськими канонами слід було писати «Від народу України». М. Хрущову довелося особисто звернутися за допомогою до Сталіна, після чого був отриманий дозвіл робити все на свій розсуд¹⁶⁵. У 1944–1945 рр. були ухвалені рішення про спорудження пам'ятників та бюстів командирів, бійців, що відзначилися в боях у роки Другої світової війни. На території України мали бути встановлені пам'ятники і погруддя командуючому 3-м Білоруським фронтом, генералу армії І. Черняхівському, командиру танкового корпусу П. Волоху, командуючому 4-ю гвардійською армією генерал-лейтенанту О. Зигіну, генерал-лейтенанту П. Корзуну, командиру 12-ї танкової дивізії Ю. Пушкіну, бронзові бюсти — двічі Героям Радянського Союзу льотчикам М. Бондаренку, Д. Глінці, О. Молодчому, П. Покришеву, С. Супруну, П. Тарану, командирам партизанських з'єднань С. Ковпаку, О. Федорову¹⁶⁶.

Пам'ятники партизанським командирам були встановлені на їх батьківщині. Документи та архівні матеріали, виявлені у ході підготовки книг із серії «Реабілітовані історією», розкрили нові факти про діяльність партизанів і їх командирів, які виконували накази вищого радянського військового керівництва по вчиненню диверсій і знищенню живої сили ворога. Така діяльність «народних месників» ставала причиною каральних акцій ворога проти мирного населення. За підрахунками істориків, у 1941–1943 роках нацистські окупанти тільки в Чернігівській області спалили заживо, повісили, розстріляли, закатували близько 127 тис. мирних жителів. 1 березня 1943 р. каральні загони оточили с. Корю-

ківку (Чернігівська обл.), перекрили всі виходи, встановивши на перехрестях кулемети. Населений пункт повинен був зникнути з лиця землі. Як показало розслідування та експертизи обласної комісії з розслідування злочинів нацистських загарбників у Корюківці каральну акцію спровокували радянські партизани зі з'єднання О. Федорова, які вночі проти 27 лютого 1943 р. напали на окупаційний гарнізон містечка. Пам'ять про трагедію, яка назавжди залишилася у свідомості тих, кому вдалося уціліти, родичів тих, хто пішов із життя, не може дозволити залишатися навіть у бронзі людині, причетній до цих трагічних подій. У травні 2018 р. Корюківська селищна рада звернулася до пам'яткоохоронних органів за дозволом про демонтаж пам'ятника О.Ф. Федорову¹⁶⁷.

Приймалися рішення про спорудження пам'ятників воїнам, які загинули у боях з ворогом у містах Дрогобичі, Корсунь-Шевченківському, Краснодоні, Львові, с. Ново-Петрівцях Київської області та у багатьох інших населених пунктах¹⁶⁸. Спорудження пам'ятників на території республіки проводилося за ухвалою уряду Української РСР і за погодженням із союзними відомствами. До їх проектування залучалися московські і київські митці, оголошувалися конкурси на створення кращих творів. Але в процесі роботи над створенням пам'ятників не завжди вчасно вдавалося виконати запланований обсяг робіт, а виконані проекти не завжди задовольняли громадськість, внаслідок чого авторські колективи змінювалися. З 11 пам'ятників полководцям, воєначальникам, Героям Радянського Союзу, полеглим на фронтах війни, щодо спорудження яких у роки війни були прийняті урядові рішення, до кінця війни не було споруджено жодного. Пам'ятник О. Зигіну був відкритий у центрі Полтави у 1957 р., (ск. Л. Кербель), у смт Гадяч (Полтавська обл.) урочисте відкриття пам'ятника генерал-лейтенанту П. Корзуну відбулося у 1958 р. (ск. І. Козловський, арх. А. Заварзін)¹⁶⁹.

Протягом 1944–1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра Могила у Ворошиловграді (нині — Луганськ), Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших міс-

тах і населених пунктах України¹⁷⁰. Влада вимагала повного реєстру українських історичних пам'яток, результатом чого став список, який на 1953 р. охоплював 43206 історичних та 4002 археологічні об'єкти, але він був неповним¹⁷¹. З понад 47 тис. пам'яток, взятих на облік у цей період, 90% було пов'язано з воєнними подіями Другої світової війни. Більшість історичних пам'яток у ньому — це могили радянських воїнів¹⁷².

Ці пам'ятники несли на собі певне ідеологічне навантаження, створюючи культ великої вітчизняної війни. По закінченню німецько-радянської війни існували два протилежні погляди на місце цієї війни в українській історії. З одного боку, була офіційна радянська інтерпретація, яка закріплювала поняття «Велика Вітчизняна війна», «Перемога». Альтернативні погляди на українську історію були заборонені. У контексті монументального спадку цікаві міркування висловив історик С. Єкельчик, наголошуючи, що в Україні демонструвалися різні способи споминів про війну. Пам'ятник М. Ватутіну, на його думку, втілював сталінське уявлення про вшанування героїв. Створення Парку Вічної Слави в 1957 р., пам'ятник невідому солдату — нова модель пам'яті — вшанування і скорбота за загиблими. У брежнєвські часи відбувається перехід від скорботи за полеглими солдатами до уславлення переможців, партії, керівництва країни, які втілюються в образі Батьківщини-матері¹⁷³. Щоб не зруйнувати культ «великої вітчизняної війни» встановлювалися пам'ятники, створювалися музеї, оскільки саме «велика вітчизняна війна» могла виступити уніфікатором, об'єднуючим фактором багатонаціональної радянської держави з єдиним радянським народом. Революція і громадянська війна були відсунуті на друге місце. Комуністична пропаганда робила наголос на звірствах нацистських завойовників, створювала культ радянських героїв, тим самим відбілювала власні звірства — голодомор 1932–33 рр., великий терор, коли загинули мільйони невинних жертв. Здобувши незалежність Українська держава повільно і поступово відмовляється від старих міфів радянської історії і акцентує увагу на українській історії, ключових питаннях Другої світової війни, зокрема, національно-визвольному русі в роки війни, діяльності ОУН і УПА¹⁷⁴.

У повоєнне десятиліття постало питання щодо долі пам'ятників, збудованих на честь австрійських і польських політиків, військових і громадських діячів, меморіальних дощок на відзнаку окремих історичних осіб в Західній Україні. В 1949 р. ЦК КП(б)У затвердив детальний список небажаних монументів, до якого увійшли статуї Яна III Собеського, Стніслава Яблунівського, Корнеля Уейського, Олександра Фредра, Агенора Глуховського, Францишека Смолки та інших австро-угорських і польських діячів XIX ст. Були зняті меморіальні дошки, присвячені пам'яті польських королів і політиків, польської конституції 3 травня 1791 р., поляків, які захищали Львів від червоної армії 1920 р.¹⁷⁵ Список запропонованих до встановлення нових пам'ятних знаків у Західній Україні демонструє прагнення партійних ідеологів увічнювати українську радянську пам'ять. Встановлювалися дешеві меморіальні таблички на відзнаку возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР, подій пов'язаних з червоною армією і радянським партизанським рухом. Але поза увагою держави було відзначення пам'яті про діяльність національних збройних формувань — Українських січових стрільців, Української галицької армії, Української повстанської армії, які закладали основу Збройних Сил Української держави.

Станом на 1 січня 1990 р. на державний облік було взято 124704 пам'ятки, у тому числі 53501 пам'ятки історії, переважно радянської доби. З них 42220 належали до періоду Другої світової війни, у тому числі — понад 30 тисяч могил. За радянських часів велика вітчизняна війна була основним місцем пам'яті та засадничою об'єднавчою міфологемою Радянського Союзу. Міф «великої вітчизняної війни» створював спільних ворогів і спільних героїв і був покликаний відіграти центральну роль в інтеграції населення СРСР у єдиний радянський народ.

Пам'ять про війну була центральною у радянській повоєнній ідеології. День Перемоги, призначений не точно в річницю капітуляції Німеччини, а днем пізніше — 9 травня став головним державним святом. Велика вітчизняна війна стала наріжним націотворчим міфом СРСР. Він мав служити основою формування радянської ідентичності, а в перспективі й радянського

народу. Його складовими були тези про масовий патріотизм і жертвність в ім'я радянської Батьківщини, небачена мобілізація всіх радянських людей у боротьбі зі страшною загрозою, похід червоної армії на захід з метою визволення Європи. Велика Перемога стала реабілітацією радянської влади за вчинені жахливі злочини — голодомори і репресії, коли загинули мільйони невинних жертв.

Розділ 3.

Формування меморіального простору в умовах незалежної Української держави

Доля пам'яток епохи тоталітаризму. Історична пам'ять пов'язана з об'єктами нерухокої історико-культурної спадщини, що несуть у собі етнічні коди нації, втілюють її ідентичність, ідеали та надбання. Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави в 1991 р. відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. Сучасний меморіальний простір України перебуває у доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками даного процесу стали очищення меморіального простору від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни, так звана «війна пам'ятників», спорудження національно-державницьких пам'яток. Від початку 1990-х років в Україні ведуться «меморіальні війни» навколо пам'ятників партійним і державним діячам періоду тоталітаризму, діячам Української революції 1917–21 рр., провідникам національно-визвольного руху, пам'ятних дат, створення Національного пантеону, перейменування назв вулиць, населених пунктів.

Станом на липень 1990 р. в Українській РСР нараховувалося 8248 пам'яток монументального мистецтва, у тому числі 5015 — пам'ятників В.І. Леніну¹⁷⁶. Вони були встановлені на центральних майданах майже в усіх українських містах, містечках, селах, на заводах, школах, військових частинах. Пам'ятники В.І. Леніну не були споруджені лише у трьох районних центрах УРСР: Іршава

Закарпатської, Стара Виживка Волинської та Шумськ Тернопільської областей. Перша хвиля знесення пам'ятників В. Леніну, радянським державним і партійним діячам — символів радянського минулого — прокотилася на початку дев'яностих років минулого століття. На першому етапі рішення про демонтаж монументів комуністичним діячам, подіям радянської доби приймалися на рівні місцевих органів влади. 1 серпня 1990 р. у м. Червоноград Львівської області був знесений перший в СРСР пам'ятник В. Леніну. Практично відразу після набуття Україною незалежності у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Чернівецькій областях пам'ятники радянським діячам були зняті з обліку пам'яток монументального мистецтва. Випадки демонтажу пам'ятників радянським державним і партійним діячам у перші роки незалежності були поодинокими і здебільшого стосувалися найбільш одіозних пам'ятників. У вересні 1991 р. був демонтований монумент жовтневої революції з фігурою В. Леніна на Майдані Незалежності у Києві.

Станом на 2003 р. на обліку в Києві перебувало 1629 пам'яток історії, у тому числі значна кількість пам'яток була пов'язана з періодом радянської влади та її діячами. Після Помаранчевої революції в 2004 р. масового руйнування пам'ятників В. Леніну не було. Згідно наказу Міністерства культури і туризму України від 31 жовтня 2008 р. з Державного реєстру нерухомих пам'яток України виключено 11 пам'ятників, що увічнювали осіб, причетних до організації і здійснення голодомору та державних репресій в Україні: В.І. Леніну (8), Ф. Дзержинському, С. Косіору та В. Чубарю. Упродовж 2007–2008 рр. в Україні було демонтовано близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого, у тому числі 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та політичних репресій 1937–1941 рр., перейменовано понад 3000 топографічних назв, що носили їхні імена¹⁷⁷. Станом на квітень 2009 р. з Державного реєстру вилучені пам'ятники Ф. Дзержинському, М. Калініну, Н. Крупській, Д. Мануїльському, Г. Петровському, В. Чубарю та пам'ятник чекістам. Кількість поставлених на облік пам'яток історії протягом п'яти років збільшилася на 151 об'єкт і ста-

новила 1780 пам'яток¹⁷⁸. Це були, передусім, пам'ятки, присвячені подіям Української революції 1917–1921 років, діячам національно-визвольного руху, виявлені у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Києву.

У 2009 р. Президент України В. Ющенко підписав Указ «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», одним із положень якого було «вжити в установленому порядку додаткових заходів щодо демонтажу пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, які причетні до організації та здійснення голодоморів і політичних репресій в Україні, а також щодо перейменування в установленому порядку населених пунктів, вулиць, площ, провулків, проспектів, парків, скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з іменами таких осіб»¹⁷⁹. Після вилучення пам'ятників Леніну із загальнонаціонального реєстру в 2009 р. ними опікувалися місцеві органи влади. В 2009 р. їх налічувалося 2082, найбільша кількість була у Вінницькій, Житомирській, Полтавській областях¹⁸⁰. В 2009 р. пам'ятники В. Леніну демонтували у Бориславі, Дрогобичі, Коломиї, Львові, Надвірній, Тернополі та інших містах Галичини. Це другий період демонтажу пам'ятників В.Леніну.

Якщо у Західній Україні у перші роки незалежності були зняті всі монументи В. Леніну, то на Сході й Півдні вони залишилися майже недоторканими практично до подій Революції Гідності. Справжній «Ленінопад» — демонтаж і знесення пам'ятників В.І. Леніну відбувся в 2013–2014 рр., після Революції Гідності і початку російської агресії в Україну¹⁸¹. Нова хвиля руйнувань фактично розпочалася після відсторонення від влади президента В. Януковича, коли 8 грудня 2013 р. у Києві був повалений пам'ятник В. Леніну, внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення¹⁸². Це — третій період, коли активно відбувається процес очищення меморіального простору від попереднього спадку. Загалом на державному обліку в Україні нараховувалося понад 5000 пам'ятників В.І. Леніну. На початок серпня 2016 р. залишилося близько 600 пам'ятників, половина з яких знаходиться на окупованій Росією території

України — в Донецькій, Луганській областях і анексованому Криму¹⁸³. Відповідно до процедури демонтажу та перенесення пам'ятників, що належать до місцевих пам'яток, достатньо погодження Міністерства культури України, для демонтажу монументів, що належать до національних — необхідне рішення Кабінету Міністрів України¹⁸⁴.

У регіонах країни, які входили до складу різних державних утворень протягом тривалого періоду, сформувалися протилежні оцінки історичних подій і героїв, що приводить до розколу в українському суспільстві щодо окремих категорій пам'яток. Останнім часом з пам'ятниками відбуваються виразно окреслені регіональні особливості процесу трансформації меморіального простору країни. В окремих регіонах і містах процес встановлення національно орієнтованих пам'яток наштовхується на відчутний спротив місцевої громади. Водночас існують загальнонаціональні пріоритети щодо ідеологічного напрямку символічного простору, і такі пріоритети можуть значно відрізнятись від уподобань окремих груп населення. У кожного індивіда своє власне уявлення про минуле, і саме воно є матрицею особистісної історичної пам'яті. Важливо враховувати місцеві особливості кожного регіону, колективну пам'ять територіальної громади. Не завжди ціннісні й мотиваційні параметри, насаджувані державою, співпадають із світовідчуттям і настроями більшості громадян. Для держав, які не можуть узгодити ці дві моделі історичної пам'яті, виникають ускладнення із формуванням національно-громадянської ідентичності. Не можна вважати політичною нацією спільноту, яка має кілька різноспрямованих типів історичної пам'яті¹⁸⁵. Саме тому важливим при демонтажі чи встановленні нових пам'ятників, зміні топонімічних назв враховувати думки громади, територіального об'єднання, проведення громадських слухань, на яких необхідно обговорювати ці питання. У випадках відкритого протистояння необхідно пропонувати компромісні варіанти вирішення суперечностей і не нав'язувати неприйнятних для територіальних громад символів. При цьому варто відокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади, і громадські обговорення можуть значною мірою вирі-

шити це питання. Місцеве населення міста чи села, мешканці вулиці мають прийняти рішення щодо її назви. Для цього необхідна просвітницька робота, проведення лекцій для жителів вулиці, села, міста, в першу чергу, людей старшого покоління, якому набагато складніше відмежуватися від усталених назв, звичаїв і традицій, що формувалися протягом життя. Молоде покоління, яке виросло у нових умовах незалежної Української держави, не переобтяжені спогадами про радянську дійсність, має сучасні знання, доступ до соціальних мереж, більш широкий світогляд, швидше адаптується до нових умов, але і до їх думки слід дослуховуватися. У проблемних регіонах рішенням про демонтаж пам'яток тоталітаризму повинна передувати широка і послідовна інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення. За допомогою засобів масової інформації, проведення конференцій, публікацій документів і популярних досліджень істориків, краєзнавців можна значною мірою вплинути на громадську думку. Формування історичної пам'яті обов'язково має здійснюватися із урахуванням місцевих особливостей. Необхідно розробити правовий механізм вирішення цих питань (передусім щодо назв населених пунктів, міст, використання символіки), що, на жаль, не стало предметом обговорення істориків і широкого кола громадськості.

Можна погодитися з думкою українського історика М. Рябчука, що одним із наслідків і водночас засобів перетворень має стати очищення українського публічного простору від советського, а фактично-колоніального символізму. Советське минуле було продовженням імперського, советська спадщина згубна для України не тому, що вона комуністична, а тому, що вона імперська і її сутність «антиукраїнська» і зорієнтована на символічне і психологічне поневолення¹⁸⁶. Протягом тривалого періоду Україна розглядалася як територія, колоніально залежна від метрополії, що потерпала від політики центральної влади. Підтвердженням цьому є голодомори, державний терор проти українського народу, агресивні дії Росії проти України з 2014 р.

Російська агресія актуалізувала українську колективну пам'ять, пов'язану з ідеями національної солідарності, самопо-

жертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. Революція Гідності та війна на Донбасі, яка забрала тисячі життів, стали приводом до радикальних кроків у публічних презентаціях історичних подій, у тому числі Другої світової війни. Головною новацією стала відмова від наративу «Дня Перемоги», який розділяє людей на переможців і переможених. В Указі Президента України П. Порошенка від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня Дня пам'яті та примирення уперше за часів незалежної України війну з нацистською Німеччиною назвали не «великою вітчизняною», а «Другою світовою». Використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «велика вітчизняна» створює умови для розширення історичного і хронологічного контекстів святкувань¹⁸⁷.

Прийняття 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України і підписаних Президентом України 15 травня чотирьох законів про декомунізацію: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» значно прискорило процес очищення українського публічного простору і ввів його в правове поле. Закони поставили на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму, який проводився стихійно і неорганізовано. Головна мета законів — включення України в широкий контекст світової історії як окремого й суверенного історичного суб'єкту і відокремлення України від панівного російсько-імперського наративу «спільної історії».

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» інкорпорував частину символів і наративів «великої вітчизняної війни» у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху¹⁸⁸ у роки війни, який необхідно оцінювати історично у відповідному контексті, а не лише за

сьогоднішніми, далекими від тих часів і обставин, демократичними нормами. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» підтвердив щорічне святкування на державному рівні 9 травня Дня Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня — Дня пам'яті та примирення¹⁸⁹.

Одним з перших запропонував концепцію історії України періоду Другої світової війни, визначення «Україна у Другій світовій і великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» український історик, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук М.В. Коваль. Запропоновані методологічні підходи дозволили вийти на якісно новий рівень наукових досліджень, які заклали базу для сучасного етапу вивчення проблематики воєнної доби. Друга світова і велика вітчизняна війна — це не тотожні поняття ні хронологічно, ні географічно. Період Другої світової війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками і регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалося її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, близькістю західного кордону, значними військовими силами, розміщеними на її території. Для українського народу, який не мав власної держави і його землі напередодні Другої світової війни входили до складу чотирьох держав, війна стала справжньою трагедією. Україна взяла участь у війні з вересня 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Західноукраїнські землі, як і в роки Першої світової війни, стали головним театром геополітичного і збройного протистояння великих держав Європи, їх населення стало першими жертвами світової катастрофи. Вступ радянських військ на територію Західної України і Західної Білорусії став результатом домовленостей між керівництвом Радянського Союзу та Німеччини за пактом Молотова–Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., який польський уряд в еміграції кваліфікував як четвертий поділ Польщі.

У с. Колочава Міжгірського р-ну Закарпатської області встановлений пам'ятний знак з написом про початок Другої світової війни на етнічних українських землях — 15 березня 1939 р., коли

було проголошено на Закарпатті незалежну Українську державу — Карпатську Україну. Президентом держави був обраний громадсько-політичний і церковно-релігійний діяч Августин Волошин, Герой України (по смертно). В с. Келечин Міжгірського району, де він народився, встановлений пам'ятний знак. Карпатська Січ, організація народної оборони Карпатської України 14–18 березня 1939 р., воювала за свободу і незалежність своєї держави з чеськими військовими, а також регулярними частинами угорської армії. Одному із організаторів збройних сил Карпатської України Роману Шухевичу у с. Колочава Міжгірського р-ну (Закарпатська обл.) споруджений пам'ятник¹⁹⁰.

Перемога у Другій світовій війні — результат спільних дій усіх учасників антигітлерівської коаліції. За підрахунками українських дослідників український народ дав фронту понад 7 мільйонів солдатів, тобто приблизно 23% від загальної чисельності Збройних Сил СРСР. Найбільші військові операції проводилися на території України. Слід наголосити, що саме Україна була в планах нацистської Німеччини, як найбільш приваблива територія з вигідними промисловими ресурсами і працелюбним населенням. Найбільше постраждав від воєнних дій, а потім і від повної окупації території від 22 липня 1942 р. по 18 грудня 1942 р., саме український народ, оскільки війна двічі прокотилася українською землею, і ворог нищив українців і все українське. Панівний наратив «велика вітчизняна війна», що фактично розколював українців, які воювали у лавах червоної армії і Української повстанської армії, радянському партизанському русі, комсомольсько-комуністичному і націоналістичному підпіллі, ставив їх по різні боки історичних барикад, був нарешті замінений на спільний для всіх наратив Другої світової війни. Він включає і радянських і антирадянських українців до широкої антинацистської коаліції у ролі, насамперед, патріотів і захисників України. Держава має взяти на себе обов'язок охорони, упорядкування і збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни¹⁹¹. На часі створення єдиного національного реєстру пам'яток Другої світової війни, а також Героїв Небесної

сотні і захисників Вітчизни, загиблих у війні проти агресії Росії за суверенітет і територіальну цілісність нашої держави у XXI ст.

Упродовж десятиліть в Україні уникають публічного обговорення долі радянського спадку, у тому числі назв вулиць, населених пунктів, встановлення пам'ятників. Офіційна влада, за винятком окремих указів, ситуативних і компромісних, продовжує залишатися осторонь конфліктних історичних питань. В той же час міський простір зазнає суттєвих змін, поряд із радянськими з'являються нові пам'ятники, у тому числі щойно виявлені дорадянського часу. Радянські пам'ятники стають репрезентацією лише одного з періодів історії, хоча і дуже важливого. Велика кількість монументів у містах СРСР була серійного виробництва і не представляє цінності як пам'ятки монументального мистецтва. В той же час це — пам'ятки певної епохи, які дають уявлення про розвиток культури і мистецтва, діяльність цілої когорти скульпторів. Монументальна скульптура України переважно увічнювала історичну пам'ять українського народу, трансформуючи таким чином інформаційні процеси у візуально-комунікативний, формуючи єдиний комунікативний простір країни¹⁹².

Зважена й реалістична гуманітарна політика повинна стати найважливішим пріоритетом влади й громадянського суспільства. Влада повинна мати виражену загальнодержавну меморіальну політику, яка б не підганялася під дати і ювілеї, а мала довгострокове спрямування й належне фінансове забезпечення. Важливо не створювати нові лінії конфронтаційності, не увічнювати у топоніміці й меморіалах постаті, що дістають у суспільстві неоднозначну реакцію. Меморіали, топоніміка у різних регіонах України відбивають полярні ціннісні стереотипи й відмінні орієнтації.

З одного боку, з'являються нові пам'ятки, виявлені у процесі науково-дослідної роботи, з іншого — в умовах зміни ідеологічних пріоритетів у державі змінюється ставлення і оцінка спадщини радянської доби, що ставить на порядок денний необхідність створення музею, де б зберігалися демонтовані пам'ятники. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання,

яке виникло навколо демонтажу і перенесення пам'яток радянського періоду до Музею тоталітаризму, створення якого можливе на території Національного музею побуту та архітектури України у Пирогові або на території Національного комплексу «Експоцентр України» (ВДНГ). Характерними для такого процесу є рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, висловлені спеціальною резолюцією «Відношення до меморіалів, які є предметом різного історичного тлумачення в державах — членах Ради Європи», прийнятої у січні 2009 р. Поряд з рекомендаціями щодо знесення меморіалів висловлена альтернатива про збереження в музеях «пам'ятників, встановлених завойовниками чи режимом, який вважається пригноблювальним чи ненависним». «Остаточне рішення щодо пам'ятників і меморіалів — це суверенний вибір держави, де вони знаходяться, але воно має відповідати нормам міжнародних конвенцій і двосторонніх договорів», — наголошується в Декларації¹⁹³. Наприкінці 1990-х років набула поширення практика музеєфікації і консервації залишків повалених режимів в країнах Європи з метою убезпечення суспільства від повторення минулого.

Музеї, присвячені комуністичному минулому, українська дослідниця О.Гайдай ділить на дві групи: окупації/репресії і повсякдення. Одним з перших таких музеїв у Західній Європі став музей «Берлінський мур», який працює з 1963 р. Нині у Німеччині створені десятки музеїв, присвячених жертвам тоталітаризму. На пострадянському просторі після розпаду СРСР створені музеї, які засуджують злочини тоталітаризму. У Вільнюсі (Литва) з 1992 р. працює Музей жертв геноциду, у Ризі (Латвія) в 1993 р. у приміщенні колишнього музею червоних латиських стрільців започатковано Музей окупації Латвії, в Естонії 2003 р. розпочав роботу Музей окупації, у Тбілісі (Грузія) діє Музей радянської окупації¹⁹⁴, у Кишиневі діє Музей депортації і жертв тоталітарного режиму (2010). В 1956 р. у Будапешті угорці знесли символ радянської присутності в Угорщині — пам'ятник Сталіну, залишивши від нього лише чоботи («Чоботи Сталіна», 2013 р.). У тематичному парку скульптур комуністичного режиму «Мементо», який діє у Будапешті з 1993 р.,

експонуються сорок скульптур комуністичної доби, демонтовані на території Угорщини. Боротьба чехів проти радянської присутності, за свободу та незалежність своєї країни не обійшлася без «війни» проти пам'ятників радянської доби. Більшість пам'ятників чеським комуністичним лідерам активісти пофарбували червоною фарбою, яка символізує кров невинно постраждалих¹⁹⁵. У Празі в 2001 р. відкрито Музей комунізму, у Варшаві в 1998 р. розпочато створення Музею пам'яті жертв комунізму, у Румунії у 2007 р. прийнято рішення уряду про створення у місті Римніку-Сарат Меморіального комплексу пам'яті жертв тоталітарного комуністичного режиму. Іншу групу музеїв складають музеї повсякденності, що відображають ностальгічний погляд на минулий комуністичний період, але їх кількість незначна, вони створюються, в основному, приватними особами.

Після здобуття незалежності українська влада мала вчасно подбати про те, щоб позбутися візуальних маркерів минулої доби, як це відбулося в країнах Центральної, Східної Європи та Балтії. Така зважена оцінка ситуації, що склалася у меморіальному просторі Європи, цілком стосується й України, але процес музеєфікації радянської тоталітарної системи розгорнула громадськість. Низка музеїв революційної, піонерської, комсомольської, бойової і трудової слави, присвячені державним і партійним діячам, припинили свою діяльність. З'явилися музеї, присвячені національно-визвольній боротьбі українського народу, діячам дисидентського руху, трагічним сторінкам української історії — голодоморам 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. Про злочини тоталітарних режимів розповідає експозиція Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького», відкритого у Львові в 2009 р.¹⁹⁶

В 2015 р. в Україні активізувався процес створення музеїв про тоталітарні режими. У липні 2015 р. Київська міська рада прийняла рішення про створення Музею радянської окупації, в якому будуть представлені демонтовані пам'ятники радянської доби, у Дніпрі постане Парк тоталітарних періодів, проект якого презентувала у березні 2017 р. міська влада¹⁹⁷. Вирішення цього питання, на нашу думку, можливе на громадських слуханнях із

залученням фахівців — істориків, мистецтвознавців, скульпторів, музейників тощо. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників». Наявність таких музеїв, виставок комуністичної символіки знизить конфліктність у справі очищення меморіального простору України, введе цей процес у рамки законних дій.

З іншого боку, необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів, усвідомлюючи, що міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної історичної пам'яті нації, державницького мислення громадян. Необхідно створити єдиний центральний орган (спеціальний підрозділ Міністерства культури України, Інституту національної пам'яті або іншого відомства) із правом видачі дозволу на спорудження, переміщення або демонтаж пам'ятників. На такий орган слід покласти обов'язки охорони існуючих монументів, складання і оновлення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, контроль за виконанням органами влади усіх рівнів відповідного законодавства. У складі такого підрозділу мають працювати фахівці — консультанти із питань археології, архітектури, історії, мистецтвознавства, містобудування, культурології, здатні надавати експертні оцінки і висновки із суперечливих питань. При цьому слід враховувати загальний процес демократизації суспільного життя, коли органам місцевого самоврядування надається більша самостійність у вирішенні економічних, фінансових, соціальних і гуманітарних питань.

З 2005 р. серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно важлива ідея створення архітектурно-історичного комплексу «Алея видатних діячів України» у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. В 1909 р. за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства була схвалена концепція створення комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі¹⁹⁸. У роки Української

революції 1917–21 рр. серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій по охороні могил гетьманів України, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. В червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині¹⁹⁹.

Кожна історична епоха вносить своє бачення як історичних подій, так і знакових постатей, про що йшлося у директивних документах радянського періоду. В 50-ті роки минулого століття ЦК Компартії України пропонував такий порядок проведення екскурсії Києвом: початок біля пам'ятника Леніну, потім — пам'ятник Т. Шевченку, Золоті Ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники князю Володимиру і гетьману Б. Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський і Видубицький монастирі, Музей Т.Г. Шевченка, пам'ятники та будівлі радянських часів²⁰⁰. У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила» або на Щекавицькій горі, де похований літописний князь Олег, а згодом був магістратський цвинтар²⁰¹. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян. Він був би не менш популярний, ніж площа Героїв у Будапешті, де встановлений Пам'ятник 1000-літтю Угорщини, колонада із скульптурними зображеннями національних героїв і Меморіал угорським солдатам, які загинули у світових війнах; Вавельський замок у Кракові, символ Польщі і особливе місце для польського народу, де у Кафедральному соборі поховані польські монархи, видні

політичні діячі, великі поети; площа Венеції у Римі з Палацом Венеції, однією з перших споруд епохи Відродження, грандіозним монументом Віктору Еммануїлу II і пам'ятником Невідомому солдату в пам'ять про італійців, загиблих в роки Першої світової війни²⁰².

Українське козацтво в історичній пам'яті. Протягом тривалого часу табу було накладено на дослідження історії козацтва, військовий вишкіл якого був одним із найкращих у середньовічній Європі. Відношення до цього феномену в історії України змінювалося залежно від політичної влади в державі. Від заперечення ролі і значення козацтва як реальної сили в національно-визвольній боротьбі до рішення про відзначення його історичних заслуг пам'ятками і пам'ятними знаками — такий непростий шлях вирішення цього питання.

Під час кампанії по підготовці до святкування 300-річчя Переяславської ради в 1954 р., яка пропагувалася як допомога Україні з боку братнього російського народу в контексті виробленої історико-ідеологічної концепції «дружби народів» було прийнято рішення щодо спорудження величного пам'ятника, присвяченого цій події у Переяславі, будівництво пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі в Чигирині, відновлення Іллінської церкви у Суботіві, встановлення обелісків на місцях битв козацьких військ під проводом гетьмана України Б. Хмельницького та меморіальних дощок на історичних будівлях²⁰³.

У квітні 1953 р. Рівненська область першою надіслала до Києва пропозицію про спорудження монумента Б. Хмельницькому та обеліску загиблим козакам на місці Берестецької битви. Запорізька область виступила з ініціативою встановлення обеліску Запорозькій Січі на о. Хортиця, Дніпропетровська пропонувала спорудити чотири обеліски і пам'ятник на могилі кошового отамана Івана Сірка. Львівська влада запланувала встановити в місті чотири меморіальні таблички і запропонувала історіку, громадському діячу І. Крип'якевичу написати анотаційні тексти. Українська академія архітектури виступила з пропозицією — звести пам'ятник Б. Хмельницькому, Інститут архітек-

тури — відбудувати церкву в Суботіві, де був похований гетьман і встановити символічний саркофаг. У листопаді 1953 р. в Інституті історії АН УРСР був складений список з 25 місць битв та інших важливих подій Національно-визвольної війни середини XVII ст., які пропонувалося увічнити встановленням обелісків або відзначенням меморіальними дошками²⁰⁴.

Пам'ятники гетьману України Б. Хмельницькому, постать якого сприймалася у суспільстві як визволителя і визначного громадського діяча, були встановлені у багатьох українських містах і селах. Найбільша кількість пам'яток була споруджена у Львівській (м. Перемишляни, Самбір, Сокаль, Стрий, а також у селах Зубра Пустомитівського р-ну, Корчи Сколівського р-ну, Стрільки Старосамбірського р-ну), Хмельницькій (м. Хмельницький, с. Драчи Старокостянтинівського р-ну, с. Пилява Старосинявського р-ну), Київській (м. Переяслав-Хмельницький (1954; 1961, 1982)), Черкаській, Волинській (с. Піски Горохівського р-ну) і Тернопільській областях (с. Богданівка Кременецького р-ну, с. Кутиска Ланівецького р-ну, с. Синьків Заліщицького р-ну)²⁰⁵.

Українська влада, не маючи бажання отримати звинувачення від Москви в потуранні націоналізму, різними засобами заморожувала встановлення великих пам'ятників Б. Хмельницькому, зокрема, у Корсунь-Шевченківському, Черкасах, Івано-Франківську. Як передчасне розглядалося оголошення с. Суботів — батьківщини Б. Хмельницького — Державним заповідником²⁰⁶. У квітні 1954 р., за місяць до урочистостей, український уряд склав список затверджених меморіалів, до якого входило спорудження монументу возз'єднанню у Переяславі і пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі у Чигирині, шести обелісків на місцях битв Національно-визвольної війни середини XVII ст., відзначення меморіальними дошками історичних будівель. Але після завершення святкувань, всі плани з вшанування історичного минулого були відкладені на невизначений термін. Але Київ, Переяслав, Чигирин і Суботів отримали кошти на реставрацію історичних пам'яток, за рахунок яких у Києві було відремонтовано пам'ятник Б. Хмельницькому, здійснено масштабну

реставрацію Софійського собору, у Переяславі був перебудований центр міста, з'явилася площа Хмельницького, місце майбутнього монументу возз'єднанню, бронзовий барельєф «Переяславська рада» на шосе Київ-Харків та погруддя Б. Хмельницького²⁰⁷.

Будівництво Тріумфальної арки на честь Переяславської ради у Києві, для якої у травні 1954 р. було виділене місце, влада перенесла на невизначений час. Конкурсне журі, розглянувши 257 ескізів і 61 пропозицію, жоден з проєктів не рекомендувала до реалізації²⁰⁸. Тільки в 1982 р. на місці, де планувалося спорудження Тріумфальної арки, розпочалося будівництво Арки дружби народів, яке тривало протягом чотирьох років. Скульптурно-архітектурна композиція складається з двох скульптурних груп, об'єднаних великою аркою, яка символізувала єднання двох народів — українського і російського.

Переяславські події є важливими як в історії України, так і всієї Центральної і Східної Європи. Ставлення до Переяславської ради завжди було і залишається неоднозначним. Особливих ідеологічних викривлень ця подія зазнала за часів Радянського Союзу. Офіційна ідеологія переслідувала мету надати акту міждержавної військово-політичної співпраці характеру всенародного волевиявлення до возз'єднання з російським народом. Переяславська угода це ситуативний військово-політичний та релігійний союз між Московською та Українською козацькою державами²⁰⁹. Його реальним наслідком стало порушення Росією існуючих міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель. Протягом тривалого періоду Україна розглядалася як територія, колоніально залежна від метрополії, що потерпала від політики центральної влади. Підтвердженням цьому є голодомори, державний терор проти українського народу, агресивні дії Росії проти України з 2014 р. Російська агресія актуалізувала українську колективну пам'ять, пов'язану з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. Росіяни перестали бути братами, а перетворилися на «російсько-терористичні війська»²¹⁰. В рамках законів про

декомунізацію прийнято рішення демонтувати Арку народів. Пам'ятники і написи на анотаційних дошках, які входили до скульптурної композиції, необхідно зняти, а місце біля Арки можна пристосувати під оглядовий майданчик.

Процес створення і розбудови заповідника на острові Хортиця — місця першої Запорозької Січі — має складну і навіть драматичну історію. Атмосфера «відлиги» шістдесятих років сприяла позитивному вирішенню проблеми. Цю роботу очолив голова УТОПІК, академік НАН України П.Т. Тронько, якому вдалося зацікавити тодішнього першого секретаря ЦК компартії України П. Шелеста ідеєю монументального увічнення сторінок національної історії, пов'язаних із самобутністю та звитягою козацтва. Постановами політбюро ЦК компартії України від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» було санкціоновано увічнення козацької слави. Територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником. Велика заслуга у прийнятті урядової програми увічнення історичної пам'яті запорозького козацтва і створенні меморіалу на о. Хортиця журналіста, краєзнавця, голови правління обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури М.П. Киценка. В 1992 р. Микола Петрович став першим лауреатом Республіканської премії ім. Д. Яворницького (посмертно)²¹¹.

Згідно постанови передбачалося створення Музею історії запорозького козацтва, садово-декоративного парку, спорудження пам'ятних знаків на місцях розташування запорозьких січей (6), проведення козацьких рад (4), паланок (7), будівництва запорозьких переправ та перевозів (6), козацьких поселень (35), на козацьких цвинтарях і окремих могилах (8), місцях бойової слави козаків (39). Всього на території республіки передбачалося спорудження 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень визначних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного знаку та 14 мармурових меморіальних дощок. Було виготовлено карту-схему розміщення історичних місць, а спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду УРСР отримали

замовлення на виготовлення та встановлення пам'ятних знаків²¹². 18 травня 1970 р. П. Тронько представив проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця на розгляд членів політбюро ЦК компартії України, який не викликав заперечення у можновладців. Однак, грандіозна програма не була реалізована. З приходом нового політичного керівництва у республіці відбулися певні зміни в культурній сфері. Хортицький проект інтерпретували як небезпечний рецидив українського буржуазного націоналізму. Новий секретар ЦК компартії України з ідеології В. Маланчук виступив проти виконання затвердженої програми. За його ініціативи рішенням політбюро ЦК компартії України від 25 вересня 1973 р. унікальний меморіальний комплекс на о. Хортиця був перепрофільований на філію Запорізького краєзнавчого музею. «Ідейно-тематичне спрямування комплексу, — зазначалося у постанові, — має відбивати основні події історії Запоріжжя, включаючи історію Запорозької Січі, Української РСР, дружбу народів СРСР, революційну боротьбу за встановлення радянської влади»²¹³. Це рішення повністю перекреслювало постанову 1965 р. з метою збереження природи острова в 1974 р. Хортицю оголошено Державним геологічним заповідником «Дніпровські пороги», а з 1983 р. у складі заповідника розпочав діяльність Музей історії м. Запоріжжя (з 1991 р. — Музей історії Запорозького козацтва)²¹⁴. Для подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку Національного заповідника «Хортиця» розроблена концепція Державної програми розвитку національного заповідника «Хортиця», яка передбачає науково-проектні, реставраційні і реабілітаційні роботи по консервації пам'яток, музеєфікації та відновленню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на острові Хортиця (з 1993 р. — Національний заповідник «Хортиця»)²¹⁵. Спільна діяльність державних структур у поєднанні з громадськими ініціативами дозволили створити унікальний заповідник, який через збереження пам'яток, їх музеєфікацію популяризує національну культурну спадщину, зберігає пам'ять про феномен українського козацтва серед широкого загалу.

Нова хвиля проведення різних заходів по відзначенню пам'яті українського козацтва припадає на кінець 1980–1990-ті роки. Політичним імпульсом до активізації цієї роботи став процес національного відродження в кінці 80-х — першій половині 90-х рр., відзначення визначних ювілейних дат — 500-річчя від дня першої літописної згадки про українське козацтво, 400-річчя від дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького, 350-річчя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. З метою відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій українського козацтва схвалено Національну програму відродження та розвитку українського козацтва на 2002–2005 рр., якою передбачено створення реєстру об'єктів історико-архітектурної спадщини українського козацтва, здійснення обліку нерухомих пам'яток історії та культури, що перебувають під охороною держави у сфері архітектурно-містобудівної спадщини України і пов'язані з історією українського козацтва²¹⁶. На жаль, автентичні споруди у вигляді замків, фортець, садиб періоду середньовічної історії руйнуються внаслідок часу і відсутності державного фінансування на охорону і збереження цих об'єктів у належному стані. Протягом тривалого часу радянська влада не виділяла кошти на історичні об'єкти, які не були пов'язані меморіальною функцією з подіями і діями існуючого режиму.

Запорозька Січ у пам'яті асоціюється із Запоріжжям і о. Хортицею. Місце Запорозької Січі для більшості українців співмірне з козацтвом, певною мірою зорганізує простір пам'яті про козацтво та козацькі часи в Україні, являється своєрідним меморіальним і сакральним простором, духовним фундаментом пам'яті. Проводяться дослідження запорозьких січей, на жаль, п'ять із восьми січей затоплені водами Каховського водосховища. На хвилі державного відродження проведена реконструкція Запорозької Січі, для чого проводяться експедиції з пошуку артефактів, вивчення звичаїв, традицій козацтва. За часів незалежності, в умовах національного і культурного відродження України дослідження та увічнення історії українського козацтва виходить на належний рівень. Останнім часом виявлено 1174

нерухомі пам'ятки, понад 200 пам'ятних місць — лише на Київщині, пов'язані з українським козацтвом²¹⁷. Знято тавро зрадника з українського гетьмана І. Виговського, дана об'єктивна оцінка його діяльності. Історична пам'ять про патріота України, соратника Б. Хмельницького зберігається у пам'ятниках на батьківщині гетьмана в с. Вигів (Коростенський р-н, Житомирська обл.), Германівка (Обухівський р-н, Київська обл.), Шаповалівка (Конотопський р-н, Сумська обл.), на місці Конотопської битви 1659 р., Музей-меморіал у с. Руда (Жидачівський р-н, Львівська обл.), де за деякими припущеннями похований гетьман. В 2016 р. споруджений і офіційно відкритий пам'ятник гетьману України І. Мазепі (м. Полтава), в 2011 р. — гетьману Війська Запорозького та Правобережної України, гетьману України в еміграції, автору першої Конституції України, відомої як «Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького» Пилипу Орлику (м. Київ). В 1993 р. в с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області споруджений пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському, в 1987 р. в селі, де він народився, відновлена Церква Святої Трійці, яку ще називають храмом Калнишевського, збудована у 1773 р. на кошти кошового отамана²¹⁸.

Українська революція в історичній пам'яті. Українська держава проходить складний і суперечливий процес становлення, відбувається пошук консолідаційної моделі для всього суспільства, формуються нові традиції, цінності у контексті використання історичного минулого, усієї спадщини національної історії. Важливе значення для національного державотворення мають події Української революції 1917–1921 рр. Цей період невеликий за тривалістю, але в умовах століть бездержавності надзвичайно важливий і необхідний для історичної легітимації сучасної держави. Це був час появи самобутніх і непересічних постатей, про які пам'ятають і сьогодні, українських провідників, творців Української Народної і Західно-Української Народної Республік. Більшість з них отримали загальноукраїнське визнання після 1991 р., коли змінилася політична ситуація, а пам'ять про творців української державності постала в рамках національної пара-

дигми. Відкрилися архіви, дослідники звернулися до маловідомих тем, зокрема революційних подій 1917–1921 рр.

Ініціативи щодо відзначення видатних постатей Української революції 1917–1921 рр. виписані в офіційних Указах Президента України у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР. 16 травня 2005 р. виданий Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки В. Винниченка, М. Грушевського, В. Голубовича, С. Голубовича, Є. Петрушевича, А. Лівичького, К. Левицького, І. Мазепи, Б. Мартоса, С. Остапенка, С. Петлюри, В. Прокоповича, В. Чехівського для утвердження у суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації». 12 квітня 2007 р. був виданий Указ Президента України № 297 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування пам'яті її учасників», 22.01.2016 р. — Указ Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», які стали підґрунтям для підготовки плану заходів з відзначення подій Української революції²¹⁹.

У Києві за адресою Володимирська, 57, у Будинку Педагогічного музею 100 років назад відбувалися важливі історичні події, які заклали підґрунтя творення незалежної Української держави. Тут працювала Українська Центральна Рада, вищий представницький орган України, яку очолив видатний український вчений, політичний, громадський і державний діяч М. Грушевський, перший український уряд, Генеральний Секретаріат, очолюваний українським політичним і державним діячем В. Винниченком. У 2008 р. Український інститут національної пам'яті, виконуючи Укази Президента України від 16.05.2005 № 793 «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» та № 297 від 12.04.2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників», приступив до створення постійної виставки про Українську Народну Республіку. 22 січня 2009 р. у Будинку Педагогічного

музею відбулося відкриття виставки «Музей Української Народної Республіки», яка у 2011 р. трансформувалася у відділ Національного музею історії України «Музей Української революції 1917–1921 рр.». Діяльність Музею в автентичній пам'ятці національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР 06.09.1979 р., Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р.), символу Української революції, стала дуже важливою у відтворенні історичної пам'яті. Тут зберігалися оригінальні документи і матеріали про будівництво держави у буремні роки революції, зокрема ІV Універсал Української Центральної Ради, який 22 (9) січня 1918 р. проголосив Українську Народну Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу²²⁰. Відповідно до Указу Президента України від 22.01.2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» виконавчій владі доручено забезпечити подальший розвиток Музею, розширити сучасну експозицію, провести музеєфікацію кабінетів М. Грушевського і В. Винниченка. Замість відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр., вікопомної події в історії України, в приміщенні Української Центральної Ради урочистим засіданням її наступниці, Верховної Ради України, діючий Музей згорнув свою діяльність у зв'язку з ремонтом і реставрацією будинку. Пам'яткоохоронці забили тривогу про долю пам'ятки національного значення, і вирішення цього питання залишається на порядку денному²²¹.

М. Грушевський, В. Винниченко увійшли в національну пам'ять українського народу, щодо їх постатей практично не існують ідеологічні суперечки. Після 1991 р. пам'ять про М. Грушевського повністю реабілітована. Ім'ям провідного історика і державного діяча названі наукові установи, навчальні заклади, існує 4 музеї (Київ, Львів, с. Сестринівка Козятинського р-ну Вінницької обл., с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.), присвячені цій постаті²²². Збудовано 9 монументів, зокрема в 1998 р. у Києві, біля Будинку учителя, де у 1917–1918 рр. проводилися засідання Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським. Один з перших пам'ятників М. Грушев-

ському був споруджений у м. Борщів в 1992 р. на Тернопільщині. На відміну від пам'яті про М. Грушевського, пам'ять про голову Генерального Секретаріату В. Винниченка відновлюється державою завдяки діяльності окремих суспільних діячів та громадських ініціатив. У 1993 р. ім'я Винниченка присвоєно Кропивницькому педагогічному університету, в 2010 р. відкритий пам'ятник голові Генерального Секретаріату — першого у ХХ ст. українського уряду, створена експозиція в обласному краєзнавчому музеї, де експонуються особисті речі громадського діяча і письменника, на будівлі Гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (бул. Т. Шевченка, 14) встановлена меморіальна дошка²²³.

Найскладніший шлях із забуття доводиться долати постаті С. Петлюри. Відвідуючи Полтаву, її гості згадують про Полтавську битву, про перемогу Петра I над шведами. Однак не всі знають, що у цьому місті над Ворсклою рівно через 170 років після трагічної поразки гетьмана І. Мазепи народився Симон Васильович Петлюра, голова Директорії УНР, Головний отаман армії УНР, один з українських борців за незалежну Українську державу. Незважаючи на плин часу, збереглися меморіальні будинки у Полтаві, де народився і навчався С. Петлюра, віднайдені будинки у Києві, де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча: вул. Володимирська, 36, 57, 78; Богдана Хмельницького, 26; Прорізна, 22; у Вінниці (вул. Соборна, 48; Чкалова, 15)²²⁴, інших містах. 5 травня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею під керівництвом М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського, С. Петлюри розпочав роботу перший Український військовий з'їзд, на якому було вирішено низку важливих питань: про українізацію армії, військову освіту, українські клейноди, 1-й український полк, а також відбулися вибори Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) у складі 18 чоловік на чолі з С. Петлюрою²²⁵. Саме його, не військового, обрали головою Українського Військового Генерального Комітету й доручили відродити славу української зброї, сформувавши власне військо на традиціях славного козацтва. УГВК був на той час найвищою військовою установою,

від діяльності якої значною мірою залежав подальший розвиток української армії²²⁶. Усвідомлення вирішальної ролі власного війська в тогочасному державотворенні поклало на С. Петлюру обов'язок уже з травня 1917 р. безпосередньо впливати на українізацію російської армії. Перебуваючи у тісному зв'язку з фронтовиками, С. Петлюра швидше з усіх українських політиків усвідомив необхідність творення власної армії. Він вважав за доцільне організувати боєздатні частини з тих вояків, які піддалися українізаційним процесам і створити з них справді боєздатні частини²²⁷.

Постать С. Петлюри є найбільш контроверсійною у суспільному сприйнятті. В Україні перший пам'ятник С. Петлюрі був споруджений у Рівному, на будинку Полтавської духовної семінарії (нині — аграрний коледж) (вул. Сковороди 1/3), де навчався в 1895–1902 рр. С. Петлюра, встановлена меморіальна дошка. В містах Західної України — Івано-Франківську, Львові, Рівному, Стрию, Тернополі вулиці перейменовано в пам'ять видатного діяча українського визвольного руху, представники української діаспори ініціюють спорудження пам'ятників С. Петлюрі за кордоном. Закладання пам'ятного знаку 27 травня 2007 р. на місці спорудження майбутнього пам'ятника С. Петлюрі у його рідній Полтаві, викликало громадський спротив та навіть суспільні протистояння²²⁸. 14 жовтня 2017 р. у Вінниці на вул. С. Петлюри, біля будинку, де в далекому 1918 р. знаходилося Міністерство УНР, відкритий пам'ятник С.В. Петлюрі (ск. В., Р., А. Оврахи).

До річниці Всеукраїнського національного конгресу (6–8 (19–21) квітня 1917 р.), який відіграв визначну роль у визвольних змаганнях українського народу, надав легітимний характер УЦР, активізував процес «українізації» заплановано встановлення меморіальної дошки на будинку, де відбувався цей надзвичайно важливий для української нації форум²²⁹. Меморіальною дошкою відзначений будинок у Києві, де працювала Українська Центральна Рада (вул. Володимирська). У Вінниці готель «Савой» (вул. Соборна, 48) в 1919 р. тимчасово став урядово-державницьким центром УНР доби Директорії. З 2.02 по 6.03 1919 р. тут працювали міністри Державної канцелярії, народного господар-

ства, внутрішніх, військових, морських, єврейських справ, фінансів, народного здоров'я, народної освіти, культів, пошт та телеграфів. У «Савої» в цей час перебували президія та комісії Конгресу трудового народу, працювали видатні діячі національно-визвольного руху України — голови Ради народних міністрів В. Чехівський, С. Остапенко, народні міністри. В готелі восени 1919 р. квартирували головнокомандувачі Української Галицької армії генерал Мирон Тарнавський та Осип Микитка. 6 та 27 жовтня 1919 р. в «Савої» зупинявся президент та диктатор ЗУНР Є. Петрушевич, 16 травня 1920 р. тут відбулася офіційна зустріч керівника Польської Республіки Ю. Пілсудського з Головою Директорії УНР С. Петлюрою. 24 січня 1996 р. на фасаді будинку відкрито меморіальну дошку про події, які відображають один із періодів нашої держави і зберігають пам'ять про історичне минуле²³⁰. У Тернополі з 21.11.1918 по 2.01.1919 р. перебував уряд ЗУНР, про що засвідчує меморіальна дошка.

Після вступу до Києва більшовицьких військ Українська Центральна Рада в ніч на 28 січня 1918 р. виїхала до Житомира і розмістилася у залізничних вагонах. З прибуттям Центральної Ради до міста, у Житомирі було введено воєнний стан, що викликало занепокоєння у житомирян. Щоб не наражати населення на небезпеку міська дума ухвалила рішення просити УЦР переїхати з Житомира. Місцем перебування Малої ради УЦР стала залізнична ст. Коростень (збереглася будівля депо). 12 лютого 1918 р. на станції під головуванням М. Грушевського відбулося історичне засідання, на якому було ухвалено рішення «визнати гербом Української Народної Республіки знак Київської держави часів Володимира Святого»²³¹. З 15 лютого по 5 березня 1918 р. УЦР продовжувала свою законотворчу роботу у Житомирі (будинок не зберігся). Пам'яткою, яка нагадує про роки Української революції у місті став будинок (вул. В. Бердичевська, 6), в якому розміщувалася Волинська Українська Рада, редакція газети «Громадянин», де працював український громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради Самійло Підгірський. 15 листопада 1917 р. в будинку перед громадою виступив з промовою С. Петлюра²³².

Події початку ХХ ст. пов'язані з будинком Народного дому у Львові (вул. Театральна, 22), одна з найстаріших культурно-освітніх установ на Галичині. Внаслідок українського національно-визвольного повстання, що відбулося в ніч з 31.10 на 1.11.1918 р. у Львові влада перейшла до Української Національної Ради, а 9 листопада 1918 р. новоутворена держава отримала назву — Західно-Українська Народна Республіка, був утворений тимчасовий виконавчий орган влади — Державний Секретаріат ЗУНР на чолі з К. Левицьким. На честь проголошення Західно-Української Народної Республіки і проведення засідання Української Національної Ради на будинку встановлена меморіальна дошка. За короткий період існування ЗУНР, до складу якої входили етнічні українські землі Східної Галичини, Буковини і Закарпаття з населенням у 6 млн. чол., було прийнято низку законів, що регламентували державне, політичне і соціально-економічне життя республіки. В складній міжнародній обстановці на території краю проводились соціально-економічні перетворення, зміни в політичному, культурному житті, була створена Українська Галицька армія. Головою («президентом») Української Національної Ради ЗУНР був обраний державний і громадський діяч, член Директорії УНР Є. Петрушевич, з 9 червня 1919 р. по 15 березня 1923 р. — диктатор ЗУНР. З нагоди 90-річчя проголошення ЗУНР 1 листопада 2008 р. на батьківщині Є. Петрушевича у м. Буську (Львівська обл.) на території гімназії його імені відкритий перший пам'ятник президенту ЗУНР²³³.

Велике значення для майбутньої розбудови незалежної соборної Української держави мала злука ЗУНР і УНР, нових держав, що виникли на уламках Російської та Австро-Угорської імперій. Початок об'єднання Наддніпрянської і Західної України в одній соборній Українській державі поклало підписання у Фастові 1.12.1918 р. делегацією Української Національної Ради ЗУНР і представниками Директорії УНР попередньої угоди про об'єднання ЗУНР і УНР, остаточно схваленою 3.1.1919 р. у Станіславі (нині — м. Івано-Франківськ). У м. Фастові на станції встановлений «Музей-вагон злуки УНР і ЗУНР», відкритий у 2002 р. в пам'ять про події 1 грудня 1918 р. Фастів-вузловий залізничний

центр, в якому перебував уряд Директорії УНР на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою, на вокзалі знаходилась ставка штабу військ УНР. 22.01.1919 р. у Києві на Софійській площі було урочисто проголошено Акт про злуку ЗУНР (Галичина, Буковина і Закарпаття) і УНР (Наддніпрянська Україна) в єдину соборну Українську державу, затверджений Трудовим конгресом України, в основу якого ліг попередній договір. Акт злуки спирався на споконвічну мрію українського народу про незалежну, самостійну, соборну національну державу. Він став виявом волі українців до етнічної та територіальної консолідації, свідченням їх самоідентифікації, становлення політичної нації. Уперше за багатовікову історію було здійснено реальний крок до об'єднання українських земель, що в подальшому вплинуло на національно-політичні процеси в Україні. Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р. стали святом Соборності та Свободи України, про що йдеться в Указі Президента України від 30 грудня 2011 р. № 1209/2011²³⁴. Меморіальною дошкою в 1999 р. відзначений будинок (м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 1), в якому з 2 січня 1919 р. працювала Українська Національна Рада ЗУНР, очолювана президентом Є. Петрушевичем, 3 січня 1919 р. проголошений Акт злуки ЗУНР і УНР, а також будинок готелю «Австрія» (вул. Січових Стрільців, 12), в якому в 1919 р. зупинялися М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра. В 2003 р. біля будинку дирекції залізниць в Івано-Франківську (вул. Грюнвальдська, 11), де працювали міністерства Державного Секретаріату ЗУНР, споруджений гранітний монумент з бронзовими барельєфами Є. Петрушевича, К. Левицького, Л. Бачинського і Д. Вітовського²³⁵.

На жаль, відзначені далеко не всі діячі і події Української революції. Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то після Помаранчевої революції настали певні зрушення до утвердження нових символів, які персоналізують незалежну Україну. Важливе значення для формування пам'яті мають коломораційні заходи, пов'язані із відзна-

ченням пам'ятних дат, покладанням квітів до пам'ятників визначних діячів Української революції, різних ритуалів, які стали повсякденною практикою офіційної влади. Встановлення Дня захисника Вітчизни, Дня Героїв України, Дня Соборності (22 січня), Дня Незалежності (24 серпня), створення Музею Української революції 1917–1921 рр. (спочатку Музей УНР) — певні заходи на шляху формування колективної пам'яті.

Значне місце у національній пам'яті про визвольні змагання 1917–1921 рр. займають Крути. Під час наступу на Київ радянських військ під проводом полковника М. Муравйова в січні 1918 р. Студентський курінь січових стрільців, сформований для охорони Української Центральної Ради із студентів Українського народного університету, університету Св. Володимира та гімназистів Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, гідротехнічної та військової лікарської школи, а також юнаки Першої київської військової юнацької школи ім. Б. Хмельницького, щойно прибулі з фронту у районі залізничної ст. Крути (Чернігівська обл.), зайняли оборону важливого залізничного вузла. На початку наступу шеститисячного більшовицького війська оборону тримали за різними даними від 420 до 700 українських студентів, вояків та юнаків на чолі з сотником А. Гончаренком. Маючи значну перевагу у живій силі, наступаючі радянські війська зім'яли оборону і знищили всіх, хто потрапив у полон. Тіла 27 студентів пізніше були поховані селянами у братській могилі біля ст. Крути. Всього за свідченнями учасників бою було поранено, убито і розстріляно близько 300 українських вояків²³⁶.

9 березня 1918 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський на засіданні Малої Ради запропонував вшанувати пам'ять загиблих і перенести їх тіла до Києва на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило рішення: «Прийняти похорон на кошт держави»²³⁷. Віднайдені тіла загиблих січовиків Студентського куреня були перевезені до Києва і 19 березня 1918 р. поховані в братській могилі на Аскольдовому кладовищі²³⁸. «В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді, — писав автор статті на сторінках газети «Нова Рада» 16 березня 1918 р. — Загинуло кілька сот

найкращої інтелігенції — юнаків-ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна»²³⁹.

Питання про увічнення пам'яті героїв постало відразу після їх похорону. 2 травня 1918 р. з пропозицією щодо увічнення подвигу молоді звернувся до міністра народної освіти Української Держави М. Василенка один з відомих наукових і культурних діячів, професор університету Св. Володимира Г. Павлуцький. У зверненні, зокрема, наголошувалося про необхідність спорудження пам'ятника в Києві «найкращим синам України», які боролись за «утворення незалежної національної держави. В боях під Бахмачем полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Вкраїні»²⁴⁰. Ідея про будівництво монумента була підтримана главою держави, який пообіцяв виділити грошову допомогу. Був створений спеціальний комітет, який оголосив всенародний збір коштів на будівництво пам'ятника борцям за незалежність України²⁴¹. На жаль, у той час ці ідеї залишилися нереалізованими. Суттєвим імпульсом по увічненню героїки того періоду, пам'яті про історичні події стало відзначення 75-ї річниці трагедії під Крутами. На полі бою і на місці поховання героїв у Києві встановлені хрести, справжнім пам'ятником став військовий ліцей у Львові імені Героїв Крут. У 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на створення пам'ятників полеглим студентам і гімназістам, що мають бути встановлені на залізничній станції Крути і Аскольдовій могилі у Києві²⁴². 1995 р. представники київської молоді встановили на ст. Крути дерев'яний хрест і чорний кам'яний обеліск з пам'ятним написом²⁴³. З точки зору пам'яті важливо, що у 2008 р. був споруджений Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут», діє виставка «Штабний вагон армії УНР. Битва під Крутами»²⁴⁴.

У ході роботи над «Всеукраїнським пошуковим проектом «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 рр.», започаткованим Українським інститутом національної пам'яті до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр., заплановано створення он-лайн геоінформаційної системи з розміщенням ін-

формації про місця пам'яті Української революції 1917–1921 рр. Серед очікуваних результатів проекту: до 2021 року розмістити інформацію про 10000 об'єктів, а також встановити у кожному районі України не менше одного пам'ятного знаку про увічнення пам'яті учасників подій 1917–1921 рр.

Пам'ять про Чорнобильську трагедію. В 1986 р. світ здригнувся від техногенної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції в центрі одного з найбільших ареалів слов'янства — Українському Поліссі. Тисячі забруднених гектарів землі, назавжди втрачені духовні і матеріальні пам'ятки поліщуків, загублені житті від трагедії, понівечені людські долі. Аварія на ЧАЕС 26 квітня 1986 р. стала однією з найбільших техногенних катастроф в історії людства. На початку двадцять першого століття Чорнобильська катастрофа планетарного масштабу починає сприйматися як національно-гуманітарна трагедія українського народу, що спричинила численні смерті, культурні і матеріальні втрати, знищення цілого регіону. Поряд із вирішенням технічних питань, створенням умов для життя тисяч переселенців із зони аварії, перед Українською державою, гуманітарними науками постає завдання виявити, зафіксувати і зберегти все, що стосується сфери матеріальної і духовної культури населення, яке найбільше постраждало від аварії.

Постановою Кабінету Міністрів України № 534 від 19 квітня 2006 р. був створений Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Ця наукова установа стала наступницею Державного науково-виробничого підприємства «Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій», створеного в 2001 р. Міністерством з надзвичайних ситуацій на базі тимчасових наукових колективів, які в рамках виконання «Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи» на договірних засадах виконували роботи з порятунку і збереження етнокультурних надбань уражених районів Українського Полісся²⁴⁵. Упродовж 1993–2008 років відбулося 70 спеціалізованих експедиційних виїздів, 35 комплексних історико-етнографічних тривалих поїздок, якими охоп-

лено 350 населених пунктів Центрального Полісся (140 сіл у зоні відчуження і 210 пунктів в інших зонах радіоактивного забруднення). За програмою інвентаризації нерухомих пам'яток історії та культури обстежено кілька сотень сіл та населених пунктів, в яких досліджено понад тисячу об'єктів²⁴⁶. Українська поетеса і письменниця Ліна Костенко, яка з 1991 р. неодноразово виїжджала в зону, з 1995 р. стала постійною учасницею експедицій на чолі з керівником Центру Р. Омеляшком підкреслює гуманітарний аспект Чорнобильської трагедії, коли зникає цілий ареал культури в центрі слов'янського світу. Вона наголошує на необхідності створення Музею-архіву для збереження безцінних матеріалів духовної і матеріальної культури унікального слов'янського етносу²⁴⁷. Проблема збереження нерухомих історико-культурних пам'яток на територіях, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, заслуговує на особливу увагу. Пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального, садово-паркового мистецтва, науки і техніки вимагають охоронних заходів за місцем перебування з відповідним маркуванням та картографуванням, упорядкуванням охоронних зон та встановленням охоронних знаків на всіх видах пам'яток. Заслуговує на підтримку ідея перенесення найбільш цінних споруд в легко доступну екологічну чисту зону і створення там відповідного музеєфікованого комплексу народного будівництва та побуту населення з відселених територій²⁴⁸. Епізодичне і вибіркоче дослідження окремих територій і окремих видів пам'яток не відповідає потребам часу, оскільки не забезпечує кардинальних зрушень у справі обстеження, вивчення, реєстрації шляхом розробки паспортів та занесення пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Музейно-архівний фонд Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф налічує 42 тис. історико-етнографічних і археологічних експонати, у тому числі фрагменти 14 стародруків та рукописних книжок, майже 125 тис. архівних документів — 16 тис. документів на паперовій основі, відшукані в житлах і держустановах, 80 тис. фото і 3 тис. годин аудіо- і відеознімків, що фіксують різні аспекти мате-

ріальної і духовної культури поліщуків. За матеріалами польових досліджень випущено понад 30 наукових і науково-популярних видань, три компакт-диски із традиційною музикою Полісся, змонтовано декілька фільмів. Зібрані колосальні матеріали є основою для створення Музею-архіву та науково-інформаційного фонду етнокультурної спадщини ураженого Полісся, що дозволило б зберегти для нащадків історичний образ цього дивовижного краю²⁴⁹.

В останні роки у зв'язку із скороченням фінансування дослідження пам'яток припинилися, і поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України²⁵⁰. Безперечно, розташування пам'яток у вражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо виявлення і дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. З цією метою необхідне фронтальне обстеження культурної спадщини цих районів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація і реєстрація. Візуальному обстеженню пам'яток має передувати дослідницька робота з вивченням архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити не тільки науковців, але і краєзнавців-аматорів. Пам'ятки взагалі як функціональні об'єкти можуть відігравати суспільні функції з точки зору закладеної в них інформації. Це залежить від виду пам'ятки, її збереженості, наукової, мистецької цінності. Значна кількість пам'яток історії та культури залишилась на забрудненій території і зберігає пам'ять про цей регіон.

В пам'яті Чорнобильська катастрофа закарбувалася не тільки офіційними повідомленнями, але безмежним героїзмом і самопожертвою тисяч ліквідаторів з усіх регіонів, міст і сіл, людей різних професій. Перший монумент в пам'ять жертв катастрофи на ЧАЕС був встановлений в Києві в 1994 р., на перетині пр. Перемоги і вул. Чорнобильської. Станом на 2015 р. встановлено 745 пам'ятників на честь ліквідаторів і в пам'ять жертв радіоактивної біди, у тому числі в Україні — 323. Більшість з них встановлена в містах і селищах, звідки до зони катастрофи направлялися ліквідатори. На території колишніх радянських рес-

публік, які входили до складу СРСР, а також у країнах Західної Європи встановлені 422 пам'ятники та пам'ятних знаки, присвячені подвигу ліквідаторів²⁵¹.

В останні роки суспільство згадує про «найтяжчу катастрофу в історії людства», яка для більшості населення назавжди пере-креслила словосполуку «мирний атом», а 1986 р. став межею між життям і смертю, лише напередодні 26 квітня. Не тільки офіційні постанови в ювілейні роки, стоси архівних документів і газет, спогади свідків і учасників ліквідації наслідків аварії, але пам'ятники, пам'ятні знаки, персоніфіковані і узагальнені, нагадують про Чорнобиль.

2016 рік оголошений роком вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і пам'яті жертв катастрофи, про що йдеться в Указі Президента України № 702/2015 «Про заходи у зв'язку з 30-ми роковинами Чорнобильської катастрофи». В Загальнодержавній цільовій соціальній програмі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2012–2016 роки передбачені заходи по продовженню комплексних досліджень матеріальної і духовної культури, створенню Музею-архіву народної культури постраждалих районів Українського Полісся. На жаль, ці пропозиції не забезпечені державним фінансуванням і можуть так і залишитися на папері, а зібрані документи і матеріали про історію, звичаї і традиції, безцінний досвід населення Поліського краю будуть експонуватися на виставках лише до річниць аварії на ЧАЕС організаторами, небайдужими до історії своєї землі. Переміщення значних мас народу в інші регіони, зміни в адміністративно-територіальному устрої, пов'язані з цим, ставлять перед Українською державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну і духовну спадщину.

Розділ 4.

Пам'ятки воєнної історії у контексті дослідження проблеми історичної пам'яті

Українські землі завжди знаходилися в центрі геополітичної зацікавленості інших держав. Протягом століть вони входили до складу іноземних держав і ставали ареною жорстоких воєнних баталій, які розгорталися на її теренах. Українці брали участь у багатьох воєнних подіях — від локальних війн і збройних конфліктів до глобальних світових війн. Війни залишають численні могили та цвинтарі, пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди, що в багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, допомагають відтворити, зберегти, зафіксувати історичні події, більш рельєфно змалювати хід історичного процесу. Пам'ять про воєнні події передбачає формування суспільства про минуле, його героїчні і трагічні події, оскільки війна це завжди горе, біда, руйнування, гибель учасників воєнних конфліктів і тисячі невинних жертв. У той же час, саме в період, коли необхідно захистити свою землю, рідну домівку, своїх рідних і близьких, людина готова йти на будь-які вчинки, жертви заради миру на своїй землі, забезпечення її процвітання, збереження цілісності і суверенітету країни. В такі періоди життя країни ми говоримо про патріотизм і жертвність сотень тисяч людей.

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба народу за національне визволення, що органічно поєднувалася із соціальною історією. Пам'ятки воєнної історії середньовічної доби і ранньомодерного часу представлені незначною кількістю історико-культурних об'єктів. У більшості

своїй — це комплексні пам'ятки археології та історії, історії та архітектури. Надзвичайно актуальним залишається виявлення і переосмислення пам'яток воєнної історії княжої, литовсько-польської, козацької доби. Князівські дружини захищали землю від набігів половців, печенігів, під час монгольської навали. Для захисту кордонів на західному порубіжжі України та Кримсько-Чорноморському узбережжі протягом XIII–XVII ст. склалася розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів, частина з яких, у вигляді руїн дійшла до наших днів. Це — залишки Змієвих валів, рештки оборонних мурів і рови, фрагменти давніх укріплень, муровані замки, фортеці, окремі башти, укріплення монастирів чи окремих храмових споруд, пам'ятні місця бойових дій, розташування військових таборів, козацькі цвинтарі, братські та одиночні поховання військових діячів, учасників бойових подій.

XX століття стало апогеєм людської агресивності, коли війни у своєму розвитку досягли ступеня світових війн, втягнувши в свою орбіту більшість держав і населення світу, значні сухопутні, повітряні і морські простори. Парадокс полягає в тому, що з розвитком цивілізації й усвідомленням взаємозалежності і взаємопов'язаності сьогоденного світу, людство не змогло виключити війну, як засіб вирішення міждержавних, релігійних, етнічних, класових та інших протиріч. XX століття двічі вибухнуло світовими війнами, в результаті яких відбулися кардинальні зрушення у суспільстві. Протягом останніх років з 2014 р. українці здають тест на нове випробування — захист своєї свободи і територіальної цілісності у ході воєнних дій — які спровоковані на Сході України сусідньою державою. Після Євромайдану в 2013 і Революції Гідності 2013–2014 рр. українці опинилися перед неочікуваною агресією з боку Російської Федерації. Анексований Крим, тимчасово окупована частина територій Донецької і Луганської областей, що становить 12% території України. Тисячі переселенців, убиті, замордовані, зниклі українські громадяни, зруйновані міста і села, заборона державної мови і історії України в Донецькому національному університеті ім. В. Стуса, переслідування просвітянських активістів, гуманітарна катастрофа в регіоні — реалії сьогодення, які важко було передбачити п'ять роки тому. Сотні смертей українських захис-

ників, могили юних і посивілих ветеранів, які загинули в боях за українську землю, місця пам'яті боїв, в яких гинули наші воїни і добровольці, повинні бути зафіксовані і закарбовані в пам'яті народу. Жодне прізвище не повинне бути забуте, а день 29 серпня 2014 р., коли під Іловайськом були розстріляні сотні українських бійців російськими регулярними військами у так званому «зеленому коридорі», це всенародний День пам'яті.

Пам'ятки, які відображають воєнну історію, визначені як «будинки, споруди, окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих (загиблих військовослужбовців, у тому числі іноземців), які загинули у війнах, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських, річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями»²⁵². Таким чином, за типологічною ознакою — це будинки або споруди, пам'ятні місця, кладовища або окремі поховання. Це, в першу чергу, автентичні пам'ятки, для них характерним являється безпосередній зв'язок з історичними подіями, репрезентація воєнної історії через призму пам'яток.

Зазначені пам'ятки практично не існують у чистому вигляді, вони часто виступають комплексними пам'ятками історії та археології, історії та архітектури, історії та мистецтва. Комплекси різноманітних пам'яток, в першу чергу археології, отримані в результаті застосування сучасних технологій дослідження у зіставленні з історичними документами дозволяють не просто вивчити широкий спектр питань, а й реконструювати історичний процес, воєнні події в окремому регіоні в певний період, локалізувати місцевість, де відбувалися важливі воєнні битви, зокрема. Найбільше нерухомих пам'яток в Україні збереглися періоду Кримської, Північної, Першої та Другої світових війн, які не так віддалені у часі і про які збереглася пам'ять. Це — фортифікаційні споруди, братські та одиночні поховання загиблих, представників різних національностей, будинки та пам'ятні місця, які є свого роду увічненням пам'яті. З часом пам'ятки руйнуються і залишаються місця пам'яті про ті чи інші події воєнної доби.

Північна війна в історичній пам'яті. І на початку ХХІ ст. Північна війна 1700–21 рр., воєнні баталії на території України, виступ гетьмана І. Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва з її наслідками залишаються актуальними для українського народу. Дослідження подій, що стали знаковими у сфері відновлення національної пам'яті необхідні для переосмислення власної історії, ролі окремих постатей в її творенні, збереження національних і регіональних особливостей, власних культурних традицій.

Протягом XVII–XVIII ст. відбувалася військова боротьба Шведського королівства, Речі Посполитої (включно з Великим князівством Литовським) та Московської держави за право володіння прибалтійськими територіями на півночі Європи. Передумовами Великої Північної війни було невдоволення сусідів Швеції її домінуванням у Північно-Східній Європі, що склалося протягом XVII ст. внаслідок успішних завоювань шведських королів. 1700 р. був створений антишведський союз, до якого увійшли Данія, Саксонія та Росія, що становили його ядро. Бойові дії розпочалися в лютому 1700 р. з облоги саксонськими військами Риги, що належала шведській короні, та нападу датчан на герцогство Гольштейн-Готторп, яке мало гарантії суверенітету з боку Швеції. Восени 1700 р. у Північну війну вступила Росія, взявши в облогу Нарву. Українські землі в силу свого особливого геополітичного становища потрапляла до сфери інтересів воюючих сторін. Нехтуючи інтересами Української держави, Петро I вирішував власні великодержавницькі проблеми. Укладаючи угоду з польським королем про спільні дії проти шведського короля Карла XII, він розрахувався українськими містами на Правобережжі і селами на Стародубщині, обіцяючи уступити їх Речі Посполитій.

З початком Північної війни на українські землі лягла непропорційно висока частина людських і матеріальних витрат. Велике невдоволення викликало в українського населення залучення українців до робіт далеко від домівки — на спорудженні каналів, будівництві північної столиці — де значна частина гинула через хвороби й каторжну працю. Військові формування Лівобережної

Гетьманщини, Запорозької Січі та Слобідської України, задіяні у воєнних діях на боці російської армії в Лівонії, Литві та Польщі, зазнавали важких втрат, втрачаючи вбитими і пораненими 50–70 відсотків²⁵³. Козацьке військо змушене було брати постійну участь у численних походах і важких боях, не отримуючи за це не тільки жодної винагороди, а витрачуючи власні кошти. Війна викликала нарікання українських міщан і селян на присутність московських військ, які грабували і оббирали жителів, примушували місцеве населення виконувати різні повинності. Московська політика викликала незадоволення козацької старшини, формування протесту проти пропольської орієнтації царя, прагнення гетьмана України І. Мазепи уберегти Українську державу як від царської, так і королівської влади, возз'єднати під своєю булавою Правобережну і Лівобережну Україну.

Після розгрому російської армії під Нарвою воєнні дії перемістилися на територію Речі Посполитої. Перерва у бойових діях на східному напрямку дала змогу російському царю провести реорганізацію армії і поступово протягом 1702–1704 рр. оволодіти важливими шведськими фортецями. Поразка Польщі та Саксонії дала змогу Швеції зосередити війська проти Росії. Не маючи точного напрямку наступу шведського війська Петро I наказав укріпити Київ і готувати гетьманські війська до відсічі ворога. Напередодні шведського вторгнення почалося реформування козацького війська, яке загрожувало реорганізацією всього військово-політичного устрою Гетьманщини. Козацька старшина на чолі з І. Мазепою зав'язала за посередництвом польського короля Станіслава Ліщинського зносини зі шведським королем Карлом XII, маючи на меті встановити над Гетьманщиною шведський протекторат.

Незважаючи на великий масив літератури зустрічається багато дискусійних положень стосовно оцінки діяльності гетьмана І. Мазепи, союзницьких переговорів та причин укладення шведсько-українського союзу. Більшість сучасних українських істориків вважають, що українська еліта у 1708–09 рр. на чолі з гетьманом І. Мазепою розглядала протекторат Швеції, як оборонний у період військових дій проти Росії і прагнула з допомогою

шведів здобути більшу автономію і досягти вищого міжнародного політико-правового статусу для Гетьманщини. Прагнучи подолати московський диктат, вона обрала той шлях, який не змінював автономію, а давав можливість розвитку і творення власної держави²⁵⁴. На глибоке переконання професора Санкт-Петербурзького університету Т. Таїрової-Яковлевої, український гетьман розумів, що про збереження Петром I Гетьманщини, яку він будував, уже не могло бути і мови. Не міг гетьман не прислухатися і до нарікань невдоволеної реформами царя козацької старшини. Його перехід на бік Карла XII був жестом відчаю сильної людини, яка не пускає все на самоплив, а намагається оволодіти ситуацією навіть наперекір долі. В момент переходу на сторону шведів, І. Мазепа керувався не логікою зрадника, а логікою політика, який поставив інтереси України вище особистих²⁵⁵.

Козацька старшина у більшості підтримала вибір І. Мазепи, і 24 жовтня 1708 р. гетьман на чолі невеликого війська рушив із гетьманської резиденції у м. Батурині на з'єднання зі шведами. Наміри І. Мазепи обійтись без братовбивчої війни підтверджує той факт, що йдучи від місця переправи через Десну до місця розташування штаб-квартири шведів, козаки не взяли участі у військовій сутичці російського і шведського підрозділів на боці жодної зі сторін²⁵⁶. 25 жовтня 1708 р. І. Мазепа з частиною найманих і козацьких полків перейшов на бік шведів, закликавши старшину й козаків виступити проти російської політики в Україні²⁵⁷. Підписавши таємний договір з Карлом XII, І. Мазепа сподівався на всебічну допомогу союзників і не розраховував, що шведська армія піде в Україну. Замість того, щоб йти на Новгород чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепи, Карл XII вирушив на українські землі, що не входило в плани українського гетьмана.

Після переходу гетьмана на бік Карла XII 2 листопада 1708 р. російські війська під командуванням О. Меншикова захопили і вщент зруйнували гетьманську столицю Батурин, варварські знищили все населення, включаючи жінок і малолітніх дітей. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб²⁵⁸, у тому числі 6–7,5 тис. мирних

мешканців і 5–6,5 тис. козаків²⁵⁹. Батуринська трагедія 1708р. — один з ключових моментів тогочасних українсько-російських стосунків. Близько 900 чоловік було страчено на майдані біля Преображенського храму в м. Лебедин. Це — представники козацької старшини, у тому числі делегація від Запорозької Січі, яка не з'явилася на Глухівську раду, де були інсценовані вибори нового гетьмана — І. Скоропадського. Тіла страчених козаків були поховані на кладовищі, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманці»²⁶⁰. Вогнем і мечем пройшли царські війська по українській землі, залишивши після себе попелища і руїни. Під час каральної експедиції були спалені містечка, що опинилися на шляху російського війська до Запоріжжя — Келеберда, Переволочна, Старий та Новий Кодак, Старі та Нові Санжари, Маячка, Нехвороща²⁶¹.

Кульмінаційною подією Північної війни на українських теренах стала Полтавська битва, яка відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра I та союзним військом шведського короля Карла XII і І. Мазепи. Разом зі шведами і козаками, які підтримали І. Мазепу, у Полтавській битві брали участь козаки Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком та група старшин і козаків Гетьманщини. Навесні 1709 р. політичні опоненти І. Мазепа та К. Гордієнко об'єдналися для спільної боротьби проти російської влади. Структурно українське військо під Полтавою складалося з двох частин: гетьманської та січової. Гетьманські війська були представлені трьома типами формувань: надвірним військом ясновельможного, охотницькими (найманими) та реєстрово-козацькими полками. Суттєвим підкріпленням для гетьманських сил стали запорожці, яких, за різними даними, було від 5000 до 7000 чоловік. За найбільш обережними підрахунками під Полтавою, на боці шведської армії, були задіяні 7000–8000 чоловік найманців, реєстрових і запорозьких козаків²⁶². Виступ запорозьких козаків викликав повстання проти московської влади, яке охопило значні терени Лівобережної України та інші землі України.

Активними учасниками подій були козаки Стародубського, Лубенського, Ізюмського, Миргородського, Ніжинського, Пол-

тавського, Харківського та сердюцького полків²⁶³. Важливу роль у подіях 1709 р. відіграв Полтавський полк, один з найважливіших форпостів Козацької держави. В силу свого географічного розташування він був найбільш наближений до Запорозької Січі, на яку завжди орієнтувалися полтавці. До складу Полтавського полку входило дев'ятнадцять сотень, серед яких ключове місце в подіях, пов'язаних з Полтавською битвою, зайняли Перша та Друга Полтавські, Новосанжарська, Старосанжарська, Білицька, Кобеляцька, Сокільська, Переволочанська та Великобудиська сотні²⁶⁴. Сім із дев'ятнадцяти відомих представників полкової та сотенної старшини Полтавського козацького полку були прихильниками політики І. Мазепи, стільки ж було і проросійські налаштованих старшин²⁶⁵. Після приєднання запорожців на чолі з К. Гордієнком до І. Мазепи навесні 1709 р. Полтавський полк перейшов на сторону гетьмана, орієнтуючись не на політичний вибір, а на антимосковські та антифеодальні гасла²⁶⁶.

В перших числах березня 1709 р. запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком прийшли на з'єднання з гетьманом І. Мазепою та шведською армією, що знаходилася у Великих Будищах. 27 березня 1709 р. у Великих Будищах був укладений союзний договір між гетьманом І. Мазепою і кошовим отаманом Запорозької Січі К. Гордієнком — з одного боку, та королем Карлом XII — з другого. За цим договором Запоріжжя приєднувалося до шведсько-українського союзу, а шведський король обіцяв не укладати миру з Петром I без виконання союзних зобов'язань²⁶⁷. Звістка про приєднання Запоріжжя справила великий вплив на Гетьманщину. Повстання прокотилися Правобережжям, частиною Слобідської України, Полтавським полком.

Запорожці облаштували табір поблизу містечка Нові Санжари, яке знаходилося на невеликій відстані від головної квартири Карла XII і від Запорозької Січі²⁶⁸. З цього моменту запорожці тримали під своїм контролем район особливо важливий в стратегічному відношенні: коридор від Полтави вниз по Ворсклі до Переволочної, сотенного містечка Полтавського полку, де віддавна існувала велика переправа через Дніпро. Пізніше — забезпечили прикриття при відступі союзників з-під Полтави

через Старі Санжари, Білики, Кобеляки, що в кінцевому результаті дасть можливість шведам відступати саме цим коридором, і в цьому велика заслуга українських козаків²⁶⁹. З моменту з'єднання зі шведською армією Карла XII²⁷⁰, козаки І. Мазепи знаходилися при головній шведській квартирі; в травні–червні 1709 р. зайняли Жуки, Петрівку, Семенівку, район Хрестовоздвиженського монастиря, Щербані, Буланове. Важливе стратегічне значення для шведської армії мало оволодіння Полтавою. З 1.04 по 27.06.1709 р. запорожці зводили облогові споруди навколо Полтави, брали участь в обстрілах та атаках на місто. З 1 квітня 1709 р. розпочалася облога Полтавської фортеці, яку захищали російські війська і місцеві жителі на чолі з комендантом, полковником Олексієм Келіним. Незважаючи на те, що укріплення фортеці не відповідали європейському рівню фортифікації і оцінювалися шведськими та російськими військовими як слабкі, оборона фортеці тривала 87 днів.

Форма і конструкція укріплень Полтавської фортеці не відрізнялися від укріплень більшості українських міст-фортець, які мали призначення захищати населення від навал чужинців. Із середини XVII ст. фортеця складалася з двох частин: основної (навколо Городища) та другої, спорудженої навколо Мазурівки та Мазурівського яру, більш слабкої в оборонному відношенні. До фортеці вело п'ять брам: Подільська, Курилівська, Спаська, Київська та Мазурівська. Зовнішня оборонна лінія мала 10 веж, з яких 5 були брамними, решта — «глухими», 6 бастіонів і 3 напівбастіони. Загальний периметр зовнішніх укріплень становив близько 2240 м, площа Полтавської фортеці — близько 40 га²⁷¹. На кінець XVIII ст. Полтавська фортеця втратила своє оборонне значення, але продовжувала відігравати роль містоформувального чинника.

Полтавська битва розпочалась 14 червня від комбінованого удару московської армії по війську Карла XII, а заключним, вирішальним її етапом було 27 червня. Враховуючи всю складність ситуації, військова рада на чолі з Петром І, який прибув під Полтаву 4 червня, прийняла рішення про необхідність вирішення проблеми через генеральний бій. З цією метою російська армія

розташувалася на правому березі Ворскли, поблизу міста, зосередивши в новозбудованому укріпленому таборі піхоту та артилерію між селами Петрівка і Семенівка, пізніше розбила табір на північ від с. Яківці за 5 км від Полтави. Перед табором простягалася широка рівнина, обмежена Будищанським та Яківецьким лісами. В російській армії налічувалось 42 тис. осіб, у шведській — 24–25 тис. осіб. У переліску за вказівкою царя побудували 10 редутів не суцільною лінією, а окремими земляними укріпленнями, що мало б «розпорошити» сили супротивника²⁷². Шведська армія, прибувши з-під Полтави, розташувалася в 3 км від редутів. Шведи виступили о 2 годині ночі 27 червня. На самому початку баталії шведи втратили свій основний козир — несподіваність, потерпаючи від вогню російських гармат з передових редутів, за якими знаходилась кавалерія. Знекровлена вогнем редутів шведська піхота мужньо відбивала фронтальні атаки російської кавалерії. Шведам вдалося захопити лише 2 редуги, після чого вони зробили спробу обійти редуги зліва. У результаті маневру від основних шведських сил відірвалася група військ, яка була знищена. Основні шведські сили, пробившись через редуги, потрапили під артилерійський і рушничний вогонь із російського табору. Вони були відкинуті до Будищанського лісу. Зазнавши значних втрат від артилерії і рушничного вогню шведські війська зішлись в рукопашному бою, прорвали першу лінію російської піхоти, але силами другої лінії росіяни ліквідували прорив.

Після наступу російської піхоти з фронту, а кінноти з флангів, шведи почали відступ, який перейшов у втечу. На 11 годину битву було закінчено. Шведи втратили 9234 особи вбитими, 2874 полоненими, серед яких були представники державної і військової верхівки, всі 4 гармати. Втрати російських військ склали вбитими 1345 осіб, пораненими 3290²⁷³. Під час битви гетьманські сили І. Мазепи і частина запорожців з 22 по 27 червня охороняли шведський обоз між Рибцями і Пушкарівкою та незадіяну у бою кінноту. Частина запорожців разом з козаками І. Мазепи в заключний день Полтавської битви була на лівому фланзі шведської армії.

Козацькі ватажки, що діяли на боці російського царя, наказали тримати свої загони на шляху можливого відступу шведів у

напрямку до Польщі. Після обрання І. Скоропадського гетьманом під його орудою на стороні російського війська на полі бою прямо чи опосередковано брали участь Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський та Миргородський полки, а також компанійські полки, загальна чисельність яких не перевищувала 8000 чоловік²⁷⁴. З березня 1709 р. козаки гетьмана І. Скоропадського зайняли коридор по р. Псел: Манжелія, Говтва, Остап'є, Устивиця, Сорочинці, перекриваючи шлях шведам на Київ. На стороні Петра I воювали козаки фастівського полковника Семена Палія, які дислокувалися в навколишніх біля Полтави селах, перешкоджаючи шведам у добуванні провіанту та продовольства²⁷⁵. Північні полки Гетьманщини: Стародубський, Чернігівський з самого початку вступу шведської армії в Сіверщину були заблоковані московськими військами і не мали змоги з'єднатись з козаками І. Мазепи. Коли 18–20 червня московська армія сконцентрувалися біля сіл Петрівка і Семенівка для переправи через Ворсклу, І. Скоропадський з козаками 22 червня за наказом Петра I розташувався в районі Жуки–Осьмачки–Тахтаулове²⁷⁶. 27 червня козаки І. Скоропадського, перебуваючи на правому фланзі московської армії, в районі Малих Будищ та Івонченців, вступили в бій зі шведами.

Коли 27 червня об 11-й годині закінчився бій на полі, запорожці та шведська гвардія ще до 13-ї години знаходилися під Полтавою і відбивали атаки ворога, відкинувши пропозицію про здачу в полон. Після прибуття посланця від Карла XII вони покинули позиції під Полтавою і відійшли до Пушкарівки. В другій половині дня 27 червня, запорожці і шведська гвардія біля с. Пушкарівки вступили в бій з московськими військами і дали можливість шведській армії відступати у напрямку Переволочної. В Старих Санжарах, Нових Санжарах, Кобеляках і біля Переволочної запорожці і шведська гвардія вели ар'єргардні бої і стримували натиск московської армії²⁷⁷. Катастрофу шведської армії довершила здача в полон 30 червня 16 тис. шведів під командуванням генерал-лейтенанта А.-Л. Левенгаупта біля Переволочної. При цьому росіянам було передано 28 гармат²⁷⁸. Після поразки під Полтавою І. Мазепа, Карл XII, К. Гордієнко з кіль-

кома сотнями козаків і шведів переправились через Дніпро і опинилися у Бендерах, а пізніше на території Османської імперії. Султан Туреччини відмовився видати гетьмана і його старшину царю. Останні дні гетьман провів у м. Бендери (Республіка Молдова), оточеному стінами потужної фортеці, що знаходилася на території, підвладній османському султану. У цьому місті гетьман помер в ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., про що сповістили постріли гармат, встановлені на мурах фортеці. Гетьман України І. Мазепа був похований на околиці с. Варниця, а згодом — у церкві монастиря св. Георгія у м. Галац (нині Румунія). На місці поховання гетьмана за ініціативи Тираспольського товариства української культури «Червона калина» в 1999 р. встановлена меморіальна стела. У 1999 р. відбулась урочиста церемонія поховання урни з символічним прахом гетьмана поруч з могилою К. Розумовського в Батурині.

Події 1708–09 рр. пов'язані з фортецями Полтавщини, які частково збереглися до наших днів — Веприком, Гадячем, Полтавою, Ромнами та іншими. Для населення Гетьманщини Північна війна була незрозумілою і чужою. З 19 листопада 1708 р. до 6 січня 1709 р. тривала оборона Веприка, гарнізон якого складався із 1100 російських солдатів, місцевих козаків і селян. Боячись репресій з боку російської влади, жителі впускали в свої фортеці російські полки, і дуже часто, ставши в них заручниками, вимушені були боротися проти шведської армії. Запеклий опір шведському війську чинили захисники Опішні, де на початку весни 1709 р. була розміщена головна штаб-квартира шведів. Пізніше вона була перенесена до Роменської фортеці. У Миргородській фортеці була дислокована штаб-квартира російського головнокомандувача Б. Шереметьєва²⁷⁹.

Українські козаки і запорожці брали безпосередню участь у Полтавській битві, але для українців, які воювали на власній землі на стороні обох ворогуючих сторін — Швеції і Росії — наслідки були дуже важкими. Воєнні дії значно погіршали долю українського населення, іноземні війська грабували місцеве населення, знищували мешканців за непокору і небажання виконувати різні повинності. Українське козацтво воювало і вмирало за

держави, які, за великим рахунком, використовували їхню воєнну звитягу, ігноруючи національні інтереси українства. Надмірне втаємничення намірів І.С. Мазепи призвело до того, що більшість українського населення не відгукнулася на його заклики.

І. Мазепа був видатною особистістю, здібним українським керманичем, який свої зусилля спрямував на пошуки оптимальної форми збереження української автономії. Перехід гетьмана на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування в Європі, переглянути своє ставлення до існування української автономії²⁸⁰. Царський уряд приступив до повної ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. Після поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом як одна з провінцій, що дісталася Росії на правах переможця. На Правобережній Україні в результаті подій Північної війни та міжнародних угод, підписаних в її ході, був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. Полтавська битва — переломна подія, яка визначила подальший хід Північної війни, змінили геополітичну ситуацію у Північній та Східній Європі. Перемога російської армії в Полтавській битві відкрила можливості для проведення реформ у Московській державі, сприяла її перетворенню на імперію в той час, коли Швеція спрямувала свої зусилля на внутрішній розвиток країни. Північна війна не завершилася Полтавською битвою, вона тривала ще 12 років і завершилася підписанням в 1721 р. Ніштадтського мирного договору, згідно якого Швеція втратила панування на Балтійському морі, значні території в Прибалтиці та Німеччині, а також лідерство у Центрально-Східній Європі, яке перейшло до Росії.

Події Північної війни вплинули на зміну політико-правового статусу та внутрішнього адміністративного устрою в Україні. Полтавська битва, яка була кульмінацією Північної війни, стала тріумфом для російської армії, призвела до краху автономістських устремлінь старшинської опозиції на чолі з гетьманом І. Мазепою. Поразка гетьмана І. Мазепи, знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина разом з його жителями

стали прологом ліквідації Гетьманської держави, початком нової хвилі терору проти українського населення, знищення української культури. Ця трагічна сторінка історії має нагадувати про жертви, яких зазнав український народ у боротьбі за незалежність. За часів Російської імперії, а потім і упродовж усієї радянської доби події Північної війни, Полтавської битви реконструювалися лише як перемога російської армії, очолювана Петром I. За лаштунками історії залишалось все, що відображало участь у воєнних подіях українських козаків, Запорозької Січі. В імперські часи Полтавська битва увічнювалася як визначна перемога Петра I, а в радянські часи пам'ятне місце битви перетворилося на заповідник, основною метою якого було увічнення переможної битви російської армії. Тільки в умовах незалежної Української держави стало можливим об'єктивно оцінити дії тогочасної української еліти, роль гетьмана І. Мазепи, перемогу російської армії і поразку національних збройних сил. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій трьохсотлітньої давнини слід констатувати, що в битві брали участь і українські частини, хоча їх кількість залишається дискусійною.

Важлива роль у підготовці до святкування 200-річчя Полтавської битви належала міністру внутрішніх справ П. Столипіну, який звернувся до Миколи II і Синоду з проханням виділити кошти на реставрацію Сампсонієвського собору у Санкт-Петербурзі, збудованого в пам'ять Полтавської битви, відзначення пам'ятних місць у Полтаві, проведення урочистостей в столиці Російської імперії, Полтаві та в інших містах. Для проведення ювілею була створена спеціальна міжвідомча комісія на чолі з архітектором О. Більдерлінгом, тимчасовий комітет, який зібрав понад 120 тис. крб. на реставрацію собору в Петербурзі і церкви в Полтаві²⁸¹. В організації святкування 200-річного ювілею Полтавської битви у Полтаві активно був задіяний спеціально створений Комітет на чолі з губернатором — графом М. Муравйовим²⁸², в плани якого входило відновлення укріплень на Полтавському Полі та створення музею Полтавської битви²⁸³.

У період підготовки до святкування ювілею були відреставровані всі існуючі на той час пам'ятки. У червні 1909 р. на перетині нинішнього Першотравневого (колишнього Келінського)

проспекту й вулиць Шевченка та Садової було відкрито пам'ятник захисникам Полтави і коменданту фортеці полковнику О. Келіну, споруджений за проектом архітектора О. Більдерлінга і скульптора А. Обера²⁸⁴. Протягом наступного століття він зазнав суттєвих змін у зовнішньому вигляді — зникли декоративні елементи пам'ятки — зображення орла, лев та меморіальні дошки з текстами. У 1949 р. пам'ятник був відреставрований. За глиняною моделлю був відлитий бронзовий лев, нарощені постамент і обеліск. З верхівки зняли гранітне навершя, зображення герба перемістили на фасад. У міді і бронзі були відтворені втрачені дошки²⁸⁵.

Одним з найбільш давніх і універсальних видів пам'яток є храми. Меморіальна функція храму знаходить своє вираження у присвяченні його тому чи іншому християнському святу, в день пам'яті якого відбулася вирішальна битва воєнної кампанії²⁸⁶. Головне і найбільш гуманне завдання храму-пам'ятки — це увічнення пам'яті, народного подвигу, воїнської доблесті полеглих воїнів, відзнака воєнних подій. На братських могилах, на полях битв споруджувалися храми, невеличкі каплиці, які виконували роль пам'яток, іноді вони ставали усипальнями, пантеонами слави видатних полководців. В храмах-пам'ятках встановлювалися меморіальні дошки з іменами загиблих, тут зберігалися реліквії, які представляли особливу духовну цінність. В 1856 р. була побудована церква Св. Сампсонія (битва відбулася в день Св. Сампсонія) за проектом архітектора Й. Шарлеманя. Розписи в церкві були виконані учнями В. Васнецова під його безпосереднім керівництвом²⁸⁷. У період підготовки до ювілею була проведена реконструкція Сампсонієвської церкви, завершені роботи по розпису іконостасів у храмі та капличці над могилою російських воїнів²⁸⁸.

В історичному передмісті Полтави знаходилася Спасо-Преображенська церква, біля якої комендант оточеної Полтави О. Келін звертався до гарнізону фортеці з листом Петра I, який в порожньому ядрі пострілом з гармати перекинули до Полтави. Біля церкви розташований цвинтар, де поховані загиблі захисники Полтавської фортеці²⁸⁹. 12 червня 1909 р. над дзвіницею

храму урочисто був встановлений дзвін, вагою понад 63 пудів, виготовлений на чавунно-ливарному заводі у Харкові²⁹⁰. Через два століття Російська держава спорудила загиблим шведам 9-метровий монумент з написами на двох мовах: «Вечная память храбым шведским воинам, павшим в бою под Полтавой 27 июня 1709 г.» Це єдиний у нас в країні пам'ятник, встановлений на кошти російського уряду, який має назву: «Шведам від росіян». З дозволу російської влади біля с. Побиванка, у районі воєнних дій, де збереглися три кургани, в яких поховані шведські воїни, уряд Швеції встановив пам'ятник. Брила шведського граніту, привезена зі Швеції, з написом російською і шведською мовами: «В память шведам, павшим здесь в 1709 году, воздвигнут соотечественниками в 1909 году». Автор проекту шведський скульптор Теодор Лундберг. Пам'ятник у вигляді усіченої піраміди неправильної форми було встановлено на невисокому пагорбі. Верхній край піраміди трішки скошено на північ, що у скандинавських народів символізує тугу²⁹¹.

Пам'ятними знаками була відзначена і переправа російської армії через Ворсклу. На місці розташування десяти редутів російської армії, які відіграли важливу роль на початковому етапі битви, були встановлені залізобетонні обеліски з написами²⁹². У ході Полтавської битви вперше використана система земляних укріплень²⁹³, які будувалися не суцільною лінією, як це робилося традиційно, а окремими земляними укріпленнями²⁹⁴. Після рекогносцировки поля Полтавської битви кадети Петровського Полтавського корпусу відновили у первинному вигляді земляне укріплення — редут (по периметру 50x50 м, земляний вал — 2,5–3 м). Про увічнення пам'яті українських воїнів мова не йшла, оскільки для влади всі вони з часів Полтавської битви носили тавро «зрадників», а їх участь у битві не відображалася. Влада будь-якими засобами, у тому числі спорудженням пам'ятників на честь перемоги російської армії, намагалася підкреслити силу російської зброї, ствердити свою присутність на українських землях, принизити пам'ять про українських воїнів, викликати негативне ставлення до тих українців, хто наважувався виступити проти російського панування.

26 червня 1909 р. на території Поля Полтавської битви поряд з Сампсонієвською церквою був відкритий Музей історії Полтавської битви. Головним ініціатором його створення стала Полтавська історико-архівна комісія та її голова, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу І. Павловський. Він став першим директором і пробув на цій посаді з 1909 по 1918 р. Музей проводив велику науково-дослідницьку і пошукову роботу, про що свідчить співпраця І. Павловського з офіцерами шведського Генерального штабу, які в 1911 р. займалися пошуками поховань шведських вояків²⁹⁵.

Цікаву паралель між подіями початку XVIII ст. і першої половини XX ст. проводить полтавська дослідниця О. Сальнікова. По закінченню Другої світової війни на хвилі великодержавницьких настроїв, що стали наслідком перемоги СРСР у війні з нацистською Німеччиною, одним із засобів їх посилення та утвердження було звернення керівництва СРСР до історичного минулого. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 р. та увічнення події шляхом створення музею-заповідника виносилось на порядок денний саме по собі²⁹⁶.

У травні 1949 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову про відновлення і збереження пам'ятників Полтавської битви. Майже одразу розгорнулися роботи по реставрації пам'ятників і відновленню музею історії Полтавської битви. Музейну експозицію поповнили цінні історичні реліквії з Москви, Ленінграду, Путивля, Чернігова, Києва та музеїв інших міст, для чого була видана спеціальна постанова про сприяння музеїв СРСР і УРСР у відновленні роботи музею Полтавської битви²⁹⁷. Серед експонатів — зразки зброї, бойові стяги російських і шведських полків, карти, особисті речі. 23 вересня 1950 р. відновлений Державний республіканський музей історії Полтавської битви відкрив двері для відвідувачів. Згодом перед музеєм була встановлена бронзова скульптура Петра І, виконана у 1915 р. (ск. А.І. Адамсон, арх. Д. Воронцов) на замовлення Петровського Полтавського кадетського корпусу до 75-річчя заснування закладу.

З наближенням 250-літнього ювілею Полтавської битви в 1956 р. було розширене приміщення музею, а в новому залі

розмістили діораму Полтавської битви, над створенням якої працювали художники московської військової художньої студії ім. Грекова. Позитивні зміни відбулися в житті музейного закладу після прийняття Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. «Про оголошення комплексу пам'ятників історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником». На виконання цієї постанови Полтавський обком компартії України та облвиконком затвердили перспективний план реставраційних робіт та капітального ремонту будинку-музею, відновленню інтер'єрів колишньої Сампсонієвської церкви, будівництву місць громадського користування, благоустрою території²⁹⁸. До складу заповідника увійшов Музей історії Полтавської битви і комплекс пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою. Він є єдиним в Україні, який входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО та включений до все-світнього туристичного маршруту²⁹⁹.

Поле Полтавської битви, пам'ятні місця, оборонні споруди, сотні братських могил — це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку і дозволяють більш повно відобразити конкретні події та з'ясувати їх вплив на загальний історичний процес. На території Полтавської області збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, пов'язані з подіями Північної війни. В той же час, пам'ятні місця, пов'язані з територією дислокації козацьких військ, розташуванням таборів, найбільш запеклих епізодів битви не зафіксовані і не відзначені. Постать І. Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави в культурній і суспільній сферах, у відновленні національної пам'яті. Україна — незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легітиміацію у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав³⁰⁰. У 2007 р. виданий Указ Президента України В. Ющенка «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана І. Мазепи та укладанням українсько-шведського союзу».

Згідно цього Указу передбачалося відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях — від встановлення пам'ятників — до створення тематичних кінофільмів. Створено проект побудови у м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави українського козацтва, засновано Міжнародну премію імені гетьмана, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджуються політичні, громадські діячі, науковці та митці³⁰¹.

В 1991 р. у Батурині на території замку гетьмана І. Мазепи на Гончарівці насипано пам'ятний курган і встановлено дубовий хрест на згадку про мешканців Батурина, страчених у 1708 р. Неподалік — пам'ятна плита з портретом І. Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни»³⁰². 1993 р. на Паняньському узвозі у Полтаві було відкрито пам'ятник загиблим українським козакам. Біля підніжжя встановленого тут гранітного хреста лежить земля, привезена із зруйнованого Батурина. Продовжується облаштування лінії редутив, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району³⁰³. В 2008 р. в с. Дегтярівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області на місці зустрічі гетьмана України І. Мазепи з королем Швеції Карлом XII встановлений пам'ятний знак на честь визначних діячів свого часу. В 2016 р. споруджений і офіційно відкритий пам'ятник гетьману України І. Мазепі (м. Полтава). Замість підвищеного, частіше всього політизованого інтересу до постаті гетьмана, який спромігся виступити в інтересах власної Вітчизни проти свого сюзерена — російського царя — поряд з контроверсійними у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях з'являється виважена, об'єктивна оцінка І. Мазепи, як державного і політичного діяча³⁰⁴.

Батурин пов'язаний з життям і діяльністю двох українських гетьманів — Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Він став справжнім центром туристичного паломництва, місцем пам'яті про важливі події української історії, видатних українських діячів. Початок відтворенню Батурина, як визначного історичного

центру України, знищеного у 1708 р., було ініційоване влітку 1990 р. чернігівським Товариством української мови імені Т. Шевченка. З 1995 р. у Батурині щороку здійснюються широкомасштабні наукові дослідження вченими з різних країн. Спочатку тут працювали науковці Чернігово-Сіверської експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, а з 2001 р. — Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції. В 1993 р. у Батурині на базі нерухомих пам'яток історії та культури створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини. 17 серпня 2002 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток заповідника, 10 квітня 2004 р. було встановлено монументальний гранітний хрест з розп'яттям у пам'ять про жертви батуринської різанини 1708 р. (художник А. Гайдай та ск. М. Обезюк)³⁰⁵. В 2005р. започаткований благодійний фонд «Гетьманська столиця», який розгорнув широкомасштабні роботи з реставрації і музеєфікації пам'яток. Відбудований палацово-парковий ансамбль резиденції К. Розумовського, в якому розмістився Музей гетьманства, завершується реставрація церкви Воскресіння, а у відреставрованому будинку церковно-приходської школи створено археологічний музей і упорядковано територію колишнього Литовського замку, здійснюються заходи по увічненню пам'яті І. Мазепи. Реконструкція гетьманських столиць — Батурина, Чигирин, Глухова — які наочно демонструють роль цих міст в історії Козацької держави, включення їх у туристичні маршрути, важливо для ознайомлення з історичним минулим нашого народу, одним із найбільш яскравих періодів української історії, позначеним феноменом козацтва.

Кримська війна в історичній пам'яті. Одним з найбільш кривавих конфліктів ХІХст. увійшла в історію Кримська (Східна) війна 1853–56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками

Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, у якій на боці однієї із сторін вперше виступили інші держави, а була фактично прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах та локальних війнах брали участь дві — три держави, а у Східній — більше 20. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла участь у Кримській війні, бойові дії якої проходили на українських землях.

Населення України зробило значний внесок у забезпечення військ всім необхідним, виявило героїзм і мужність в обороні Одеси, Севастополя, у боях на Чорному морі і на Кримському півострові. Кримська війна — яскрава й водночас трагічна сторінка в історії українського народу. Вона стала важким тягарем для сільського населення, яке забезпечувало армію провіантом, транспортом для перевезення тисяч солдатів, поранених та хворих військових. В Україні виготовлялася зброя для російської армії, ремонтувалося озброєння. Так, Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії виробляв порох, Луганський ливарний завод виготовив для військ 400 тис. пудів снарядів³⁰⁶. Навіть Київський арсенал, що знаходився в стані технічного переоснащення, не припиняв роботу по випуску зброї. Для швидкого виконання замовлень армії на заводі збільшили кількість робітників за рахунок вільнонайманих працівників. Всі замовлення виконувалися вчасно, і тільки впродовж 1855 р. Київський арсенал виготовив для армії 4 тис. кременевих рушниць, третину усіх гармат, необхідних для армії та понад 100 зарядних ящиків, холодну зброю³⁰⁷.

Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзму військ і місцевого населення, йому допомагав весь народ Російської імперії і, в першу чергу, населення України. Українці воювали в лавах російської армії. З майже 60 іменних полків, які налічувались у російських військах, 10 полків — Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський — були створені з українських рекрутів та ополченців³⁰⁸. Лише

Полтавщина поповнила народне ополчення 9,5 тис. добровольцями. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований і 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми³⁰⁹. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Населення Волині на потреби війни пожертвувало 113 тис. руб. У вересні 1854 р. зібрання повітових предводителів Харківської губернії передало на військові потреби армії 40 тис. руб. сріблом. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби та надавали допомогу пораненим у містах Південної України, де були розташовані шпиталі і лазарети³¹⁰.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у зеніті військової слави і святкувала перемогу, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія набагато відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні привела країну до загальної кризи феодально-кріпосницької системи, яка відбилася на державному управлінні і місцевому самоврядуванні. Поразка у війні стала результатом недальновидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морських сил, що значно поступалися перед об'єднаним флотом противника. Кріпосницька система гальмувала розвиток соціально-економічного життя Росії. Вразливим місцем Росії була відсутність розвинутої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій, регулярно постачати озброєння для армії. Мужність, хоробрість і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Усі ворогуючі держави зазнали у війні значних втрат: Франція — 96 тис. воїнів, Англія — 23 тис. англійських солдатів і офіцерів, Туреччина — близько 32 тис. воїнів, Сардинія — понад 2 тис. Втрати Росії становили близько 130 тис. воїнів³¹¹.

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму стало місто Севастополь. Оборона Севастополя 1854–55 рр. увічнена понад 500 пам'ятками історії та культури³¹². Це широка

панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, комплексні пам'ятки історії та культури. До наших днів збереглися пам'ятки у вигляді будинків, оборонних споруд, пам'ятних місць Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, одиночні і братські поховання воїнів різних національностей російської армії і його супротивників, воїнські кладовища. На початку вересня 1854 р. в Криму висадилися англо-французькі війська. У перших боях російська армія зазнала поразки і змушена була відступати на північ, залишивши напризволяще головну базу Чорноморського флоту — Севастополь, який був одним з найбільших і найкрасивіших міст Криму і півдня Росії.

Капітальне освоєння берегів Ахтіарської гавані почалося по закінченні російсько-турецької війни після приєднання Кримського півострова до Росії (8 квітня 1783 р.) Командиром Севастопольського порту і командиром ескадри був призначений Томас Федорович Мекензі. Начальником штабу при ньому був Д. Сенявін, який фактично керував спорудженням бази Чорноморського флоту. З червня 1783 р. під керівництвом Д. Сенявіна на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр заклали перші кам'яні будинки, які поклали початок Севастополю³¹³. Розвитку міста сприяла діяльність адмірала М. Лазарева, головного командира Чорноморського флоту в 1834–51 рр. Під його керівництвом були зведені оборонні споруди, п'ятикамерний доковий комплекс, розпочалося будівництво нового адміралтейства на східному березі Південної бухти. Місто прикрашали будинки Морської бібліотеки, Петропавлівський і Михайлівський храми, театр, колонида Графської пристані. На північному схилі Центрального пагорба був закладений Малий бульвар (нині — Матроський), а на Бульварній висоті — Великий бульвар (нині — Історичний)³¹⁴.

Севастополь, розташований по обидва береги великої бухти, не був підготовлений до оборони з суші, оскільки укріплення знаходились у незавершеному стані. Після поразки російської

армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало набувати рис військового табору. На центральній вулиці міста — Катерининській — було споруджено чотири барикади, на кожній з яких були встановлені гармати. В центрі міста — на Катерининській площі (нині — пл. Нахімова) перед одним з найкрасивіших будинків міста — Севастопольськими Морськими Зборами флагманів і капітанів (не збереглося) — знаходилася Миколаївська батарея.

Незважаючи на облогу, в місті продовжувало вирувати життя — працювали готелі, магазини, трактири, діяла церква Св. Михаїла Архістратиґа, в якій відспівували загиблих захисників міста. На Театральній площі (нині — пл. Ушакова) була споруджена внутрішня лінія оборони: в будинках були закладені вікна і двері, пророблені бійниці, по периметру площі були збудовані барикади. Протягом оборони продовжувала працювати Морська бібліотека, незважаючи, що в неї влучили дві бомби і кілька ядер. Приміщення бібліотеки зазнало значних пошкоджень під час пожежі 28 серпня 1855 р. при відступі севастопольського гарнізону на Північну сторону, коли були підірвані порохові льохи і частина укріплень оборонної лінії. В наші дні місто прикрашає відома як Вежа Вітрів³¹⁵.

Підступи з моря до міста захищали 14 батарей берегової оборони. Для захисту з моря від ескадри союзників було прийнято рішення про затоплення кораблів Чорноморського флоту на вході у Севастопольську бухту. 11 вересня 1854 р. між Костянтинівською і Олександрівською батареями були затоплені найстаріші вітрильні кораблі Чорноморської ескадри, до числа яких входили 5 лінійних кораблів: «Три святителі», «Урііл», «Варна», «Сілістрія», «Селафал» і два фрегати «Сизополь» і «Флора». В листопаді-грудні були затоплені корабель «Гаврііл» і корвет «Пілад». У лютому 1855 р. на дно Севастопольської бухти між Михайлівською і Миколаївською батареями лягли кораблі: «Дванадцять апостолів», «Ростислав», «Святослав», фрегати «Кагул», «Мідія» і «Мессеврія»³¹⁶. Таким чином, Севастопольську бухту закрили дві лінії із 15 затоплених кораблів. З берега цю загрозу прикривали з Південної сторони — батареї № 7, 8, 10,

Олександрівська і Миколаївська батареї, а з Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська.

Команди затоплених кораблів приєдналися до 18-тисячного Севастопольського гарнізону, а корабельні гармати були використані для берегової оборони. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту, віце-адмірал В. Корнілов — учень і сподвижник видатного флотоводця М. Лазарєва. Найближчим помічником В. Корнілова був командуючий ескадри віце-адмірал П. Нахімов — начальник оборони Південної сторони. Завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і місцевих жителів, Севастополь було опоясано бастіонами, на яких були встановлені зняті з кораблів гармати. Роботи по будівництву оборонних укріплень велися вдень і вночі. Поряд з чоловіками працювали жінки, одна батарея була побудована виключно жіночими руками, за що отримала назву «Дівоча» (Дамська, батарея Д.М. Перфіл'єва). Батарея входила в тилу лінію оборонних укріплень і прикривала 4-й бастіон. На місці її розташування у 1897 р., було встановлено пам'ятний знак, реконструйований в 1905 р. і відновлений 1953 р.³¹⁷

Лінія укріплень складалася з чотирьох дистанцій, оборону яких очолили генерал-майор А. Асланович, віце-адмірал Ф. Новосельський, контр-адмірала А. Панфілов та В. Істомін³¹⁸. На 349 день оборони російські війська залишили зруйновану й охоплену полум'ям Південну частину міста. Північну частину, куди відступали вцілілі захисники Севастополя, ворог так і не зміг взяти до кінця війни. Місця розташування батарей на Малаховому кургані та Історичному бульварі були відзначені білими кам'яними стовпчиками невдовзі після закінчення бойових дій. На Малаховому кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна. Він командував важливою ділянкою оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастіон, Селенгінський, Волинський редути і Камчатський люнет³¹⁹. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста — В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

В день першого бомбардування Севастополя (5 жовтня 1854 р.) був смертельно поранений герой Синопської битви,

начальник штабу Чорноморського флоту, адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом адмірала П. Нахімова виклали хрест з ворожих бомб і ядер³²⁰. Це було одне з перших увічнених місць Кримської війни. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані був споруджений пам'ятник відважному адміралу, зруйнований у роки Другої світової війни. У листопаді 1854 р. начальником штабу Севастопольського гарнізону був призначений генерал-ад'ютант В. Васильчиков, начальником гарнізону — генерал від кавалерії — Д. Остен-Сакен, які зробили значний внесок в оборону Севастополя.

7 березня 1855 р. на Малаховому кургані загинув герой оборони Севастополя, контр-адмірал В. Істомін. В одному із наказів П. Нахімов писав: «Прошу начальника 4 відділення відзначити місце, на якому було вбито контр-адмірала Істоміна, точно так, як це зроблено на тому місці, де було поранено віце-адмірала В. Корнілова»³²¹. У 1905 р. на місці загибелі було встановлено пам'ятний знак, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» — погруддя адмірала. В башті на Малаховому кургані укріплена мармурова меморіальна дошка з написом, що тут знаходилося ліжко контр-адмірала В. Істоміна³²².

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений герой Севастопольської оборони адмірал П. Нахімов, який виявив мужність і героїзм в організації оборони, але він, як і його попередники, не мав досвіду ведення бойових дій на суші. В наказі по гарнізону про загибель адмірала говорилося: «Моряки Чорноморського флоту! Він був свідком всіх ваших доблестей, він вмів цінувати вашу незрівнянну відвагу, він ділив з вами всі труднощі, він керував вами на шляху слави і перемоги...»³²³. Після смерті П. Нахімова для Севастополя настали особливо важкі дні. Ворог наблизився впритул до Малахова кургану і Історичного бульвару, а з 5 серпня 1855 р. почалося посилене бомбардування Севастополя, яке не припинялося протягом двадцяти діб. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали

нічні вилазки воїнів на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначилися українці: матроси П. Кошка і Г. Шевченко, яким встановлені пам'ятні знаки в Севастополі і Дніпропетровську (нині — Дніпро)³²⁴. Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–29 рр. і встановлений у Миколаєві, а у 1902 р. — перенесений до Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочинав службу у 1850 р. Г. Шевченко. На жаль, в 1918 р. пам'ятник Г. Шевченку був зруйнований³²⁵.

Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, захисники Севастополя виявили високі бойові якості. Хоча солдати і матроси не усвідомлювали сутність війни, її політичні цілі, але бойовий дух російської армії був високий, незважаючи на технічну перевагу західноєвропейських армій та брак військового досвіду ведення бойових дій на суші. Підтвердженням цьому стала одинадцятимісячна оборона Севастополя, яка стала важким випробуванням для міста і в той же час принесла йому світове визнання. Севастополь став символом відваги, мужності і звитяги. Ворог увійшов у місто, перетворене у купу руїн, але отримати перемогу над його захисниками йому так і не вдалося. З усіх приморських батарей Севастополя уціліли лише батареї Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська. Із сухопутних укріплень — бастион Корнілова на Малаховому кургані і бастион № 4 — на Історичному бульварі³²⁶.

Кримська війна відзначилася великими втратами з обох сторін. Причиною цього було не лише застосування нової зброї, а й епідемії інфекційних хвороб, відсутність у росіян на початковому етапі війни будь-якої медичної допомоги пораненим. Після отримання призначення і доручення керувати всією «медичною справою обложеного міста» 12 листопада 1854 р. з Петербургу до

Севастополя прибув відомий вчений і блискучий хірург М. Пирогов у супроводі кращих лікарів. 24 листопада до Криму прибули і перші групи сестер-жалібниць. Головний перев'язочний пункт влаштували на березі Севастопольської бухти, у будинку Дворянського Зібрання, де з 1854 р. до червня 1855 р. жив і працював М. Пирогов³²⁷. Це — досить просторе приміщення, як і тимчасові шпиталі, влаштовані в інших великих будинках міста — було переповнене пораненими. У Севастополі М. Пирогов запропонував особливу систему сортування поранених, коли вони сотнями надходили до шпиталів і на перев'язочні пункти³²⁸. Головне полягало у тому, щоб в умовах масового надходження поранених не тільки правильно поставити діагноз, але й прийняти правильне рішення відносно стратегії і тактики лікування, з'ясувавши умови і обсяг необхідної медичної допомоги. Запропонована система сортування на чотири категорії дозволила прискорити транспортування поранених і надання допомоги тим, хто її потребував у першу чергу³²⁹. Крім організаційної роботи М. Пирогов займався і суто лікарською справою. За його власними підрахунками він провів до 10 тис. операцій, використовуючи обезболювання. Досвід, набутий під час Кримської війни, знайшов своє застосування у роки Другої світової війни.

На кінець вересня 1855 р. почалася евакуація поранених з Севастополя до Бахчисарая, Сімферополя, Керчі та інших міст. З ініціативи М. Пирогова важливим центром для лікування російських солдат і офіцерів став Катеринослав (нині — Дніпро), у госпіталях якого перебували десятки тисяч поранених воїнів. На початок воєнної кампанії у місті був один військовий шпиталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни їх кількість значно збільшилася — поранені перебували у помешканні Дворянських зборів, інших державних та приватних будинках. Померлих від ран ховали на кладовищі поруч із головним госпіталем. У 1855 і 1856 рр. М. Пирогов особисто відвідував лазарети та шпиталі, відкриті у Катеринославі, Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах, цікавився станом поранених та ходом їх лікування³³⁰.

В 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя і учасників Кримської війни. Місце кладовища впорядкували під Севастопольський парк, а рештки воїнів перепоховали в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба встановлено обеліск з інкерманського каменю, по бокам якого — гармати часів Кримської війни. У 1977 р. поряд з обеліском споруджені 8 бронзових погрудь керівників і героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Дніпропетровську відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольська³³¹.

У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не тільки проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять з лікарями, читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності обшин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення³³². У центрі міста в 1981 р. на будинку лікарні (вул. Рози Люксембург), де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, була встановлена меморіальна дошка³³³. З діяльністю вченого і хірурга пов'язані також будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь³³⁴. На честь військового хірурга, заслуженого професора Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук на Матроському бульварі у Севастополі споруджений пам'ятний знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, № 19), в якому містився штаб оборони Севастополя у 1854–55 рр. та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахімов, бували Е. Тотлебен і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка³³⁵. На території Першої міської лікарні, яка з 1967 р. носить ім'я вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову³³⁶.

В Кримській війні вперше в якості медичних сестер були задіяні жінки. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду тяжкопоранених. Вони виявляли героїчну самовідданість і самопожертву, вивозячи тисячі поранених воїнів з передових рубежів на візках, переправляючи їх на ношах до перев'язочних пунктів. Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність

першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'ї Лаврентіївни Михайлової), яка до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер піклування про поранених та хворих» надавала допомогу під вогнем противника пораненим воїнам, працювала у шпиталях міста. Першою серед жінок її нагородили золотою медаллю «За усердие» на Володимирському банту і 500 руб. сріблом³³⁷. Дар'я Севастопольська, образ якої став символом мужності і милосердя, була похована на кладовищі в Доковому яру. На жаль, її могила знищена під час будівельних робіт в 60-ті роки ХХ ст.³³⁸. Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки по всій країні, він поширився на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Завдяки М. Пирогову військово-медична служба у російських військах була поставлена на належний рівень, хоча це коштувало багатьом медикам життя.

Як в період героїчної оборони Севастополя 1854–55 рр., так і на завершальному етапі Кримської війни важливе військово-оперативне значення для російського командування відігравав Бахчисарай. Впродовж воєнних дій він залишався прифронтовим містом, через яке проходили головні комунікаційні зв'язки з Севастополем, йшло постачання і поповнення його гарнізону, а також частин і з'єднань Кримської армії. В самому місті знаходилась головна квартира Кримської армії. В той же час через Бахчисарай постійно здійснювалась евакуація поранених і хворих воїнів із зони бойових дій. Частина прибулих розміщувалась у шпиталях, які знаходилися в ханському палаці і на території Свято-Успенського чоловічого монастиря³³⁹. Частину з них розміщували в пересильному пункті, де були побудовані тимчасові бараки, з яких поранених відправляли до Сімферополя. Бараки знаходились в 1300 м. на північний схід від залізничної станції «Бахчисарай». Поряд з бараками знаходилися братські могили воїнів, які померли під час транспортування. У 1865 р. на місці поховань насипали курган, навколо якого була споруджена кам'яна загорожа. За ініціативи таврійського губернатора П. Лазарева у 1896 р. на вершині кургану було встановлено хрест, який простояв до початку 50-х років минулого століття, і, на жаль, був

зруйнований³⁴⁰. У 1988–89 рр. на території були проведені розкопки, в результаті яких було виявлене масове воїнське поховання (1307 чоловік) захисників Севастополя 1854–55 рр. В травні 1990 р. на кургані урочисто відкрили пам'ятник у вигляді двох кам'яних брил в пам'ять воїнів, які загинули у Кримській війні³⁴¹.

Під час героїчної оборони Севастополя в келіях Свято-Успенського монастиря, виникнення якого відноситься до VIII ст., був розташований офіцерський шпиталь. Тих, хто помирав від ран, ховали на монастирському цвинтарі, влаштованому навпроти скиту. На православному кладовищі поховані генерал-ад'ютант П. Вревський та генерал-майор П. Веймарн, які загинули у битві на Чорній річці 4(16)серпня 1855 р., одній з найбільших битв Кримської війни³⁴². На їх могилах встановлені високі гранітні хрести³⁴³. Про події Кримської війни в Бахчисарая нагадує каплиця на Старому православному кладовищі, споруджена на місці поховання чотирьох тисяч захисників Севастополя, які померли від ран і хвороб у бахчисарайських шпиталях в 1854–56 рр. Каплиця була побудована в 1894 р. за ініціативи мешканців Бахчисарая і таврійського губернатора П. Лазарева, який восени 1891 р. звернувся до бахчисарайського міського голови з листом³⁴⁴. Ідею створення пам'ятника підтримали і представники різних станів і релігійних конфесій. До будівельного комітету, створеного у грудні 1891 р., надходили кошти на спорудження пам'ятника з усіх кінців Російської імперії, Криму як від відомих людей, так і пересічних мешканців Бахчисарая, Севастополя, Сімферополя. Благодійні внески в будівництво зробили учасники оборони Севастополя: контр-адмірала І. Манто і Ф. Нарбут, племінник генерал-ад'ютанта П. Вревського, Туркестанський генерал-губернатор барон О. Вревський, А. Стевен, син академіка, дослідника Криму, засновника Нікитського ботанічного саду Х. Стевена та ін.³⁴⁵. Відкриття і освячення каплиці Св. Архістратига Михайла відбулося у червні 1895 р.³⁴⁶ Каплицю увінчав кам'яний хрест, замість позолоченого, як планувалося спочатку.

На початку ХХ ст. по всій країні прокотилася хвиля шанування пам'яті про героїчну оборону Севастополя під час Кримської війни, 50-річчя якої збігалось з початком ХХ ст. На шпальтах газет, у літературі широко обговорювалась підготовка

до святкування ювілею героїчної оборони Севастополя. На порядку денному постало питання відтворення пам'яток, що збереглися на місцях боїв, а також спорудження пам'ятників на честь захисників міста, керівників Севастопольської оборони³⁴⁷. Цими питаннями опікувався спеціально створений у 1899 р. громадський комітет «По відбудові пам'ятників Севастопольської оборони 1854–1855 рр. до її 50-річчя. У 1899–1903 рр. головою комітету був військовий інженер, генерал, учасник оборони Севастополя П. Рерберг, який відзначився на 5 і 6 бастіонах, редуї Шварца, люнеті Белкіна, а під кінець оборони — на Малаховому кургані. Перед Комітетом стояло важливе завдання по дослідженню пам'ятних місць оборонних укріплень, уточненню розташування військ, збереженню уцілілих пам'яток і відзначенню пам'ятних місць, пов'язаних із Кримською війною і обороною Севастополя³⁴⁸. До спорудження пам'ятників були залучені севастопольські архітектори О. Вейзен, інженери Ф. Єранцев, Г. Долін, О. Енберг. Будівельними роботами керував досвідчений інженер, член Будівельної комісії по відновленню пам'яток, генерал-майор О. Енберг, під керівництвом і безпосередній участі якого були споруджені практично всі пам'ятники героям першої оборони Севастополя³⁴⁹.

Як один з головних виконавців спорудження пам'яток на честь 1-ї оборони Севастополя, талановитий будівельник і воєнний інженер, понад 30 років пов'язаний з Севастополем, О. Енберг розробив проекти пам'ятників воїнам Камчатського і люнету Белкіна. Спільно із скульптором А. Адамсоном і архітектором В. Фельдманом він брав участь у розробці проекту «Пам'ятника затопленим кораблям», який став символом Севастополя³⁵⁰. Мармурова колона, увінчана бронзовим орлом з лавровим вінком у дзьобі, встановлена на п'єдесталі із написом: «В память кораблей, затопленных в 1854–1855 для заграждения входа на рейд».

Предметом особливої гордості була споруда для розміщення панорами на Історичному бульварі, проект якої розроблений О. Енбергом за участі архітектора В. Фельдмана. Історія впорядкування бульвару відноситься до 1875 р., коли з'явилося рішення міської думи про заборону будівництва на Бульварній (Бастіон-

ній) висоті і закладення Історичного бульвару по лінії розташування бастионів. Роботи розпочалися в 1876 р. на 4-му бастионі і були завершені у період підготовки святкування 50-річчя оборони Севастополя. Історичний бульвар став центром Меморіального комплексу, присвяченого захисникам Севастополя. До його складу входить панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.», створена професором Ф. Рубо в 1901–1904 рр. і відкрита 14 травня 1905 р., 13 пам'ятників і пам'ятних знаків, у тому числі воїнам 4-го бастиону, Язонівського редути, на честь перебування на 4-му бастионі письменника Л. Толстого, укріплення передового бруствера 4-го бастиону, підземно-мінні галереї³⁵¹. У 1909 р. відкрито пам'ятник талановитому інженеру-фортифікатору, генерал-ад'ютанту Е. Тотлебену, спорудженням якого було завершено створення унікального комплексу³⁵². Цінність комплексу у тому, що він розташований на території, де проходила оборонна лінія і збереглися місця розташування батарей, воїни яких найбільше відзначилися у боях, під час вилазок у ворожий тил. Реконструйовані підземні галереї, що підводилися під бастиони ворожими мінерами, зафіксовані сліди підземно-мінної війни захисників міста під керівництвом інженер-полковника Е. Тотлебена. 3 грудня 1909 р. на Приморському бульварі був відкритий пам'ятник одному з керівників оборони Севастополя, головнокомандувачу воєнно-сухопутними і морськими силами в Криму генералу Д. Остен-Сакену. На жаль, в 1935 р. пам'ятник був зруйнований.

Результатом роботи Комітету «По відбудові пам'ятників Севастопольської оборони 1854–1855рр. до її 50-річчя» стало упорядкування старих і будівництво нових пам'ятників, створення Музею, в якому зберігалися реліквії, пов'язані з Кримською війною: карти, плани креслення укріплень, укази воєнного часу, особисті речі керівників оборони міста, зброя, снаряди, які через багато років знаходили на місцях боїв. Спочатку Музей знаходився у будинку героя оборони Севастополя, генерала Е. Тотлебена (не зберігся), а в 1895 р. для Музею збудоване спеціальне приміщення (арх. О. Кочетов, ск. Б. Едуардс)³⁵³. Поряд з відтворенням укріплень, відзначенням їх пам'ятними знаками на

Історичному бульварі аналогічні роботи проводилися в інших місцях. Серед перших проектів був план відтворення оборонної вежі на Малаховому кургані, про що нагадує пам'ятний знак у вигляді залишків скелі під час вибуху з написом: «Уціліли сліди мінної війни перед 4-м бастионом». До вересня 1905 р. на Корабельній стороні вздовж лінії між 1-м і 3-м бастионами було встановлено 20 монументів і пам'ятних знаків. На місцях розташування 50 батарей споруджені пам'ятні знаки і ротонди, зроблені проекти скверів на 1-му і 2-му бастионах, проекти пам'ятників воїнам Камчатському і люнету Белкіна, а також воїнам 5-го бастиону³⁵⁴. Пам'ятними знаками увічнені місця Забайкальської і батареї Геннериха, Камчатський люнет, Селенгінський і Волинський редуту. На 4-му бастионі відновлена ділянка бруствера з гарматами, на місці битви на Чорній річці поблизу Балаклави встановлений обеліск³⁵⁵. Пам'ятниками фортифікації і воєнно-інженерного мистецтва стали Південний, Балаклавський і Стрілецький форти, Бельбекська група берегових батарей, Історичний бульвар, Малахів курган, де у 1963 р. відкрито відділ Музею героїчної оборони і визволення Севастополя³⁵⁶.

У вересні 1854 р. за наказом віце-адмірала В. Корнілова на Північній стороні Севастополя засноване кладовище, на якому ховали загиблих захисників міста. Спочатку воно мало офіційну назву Петропавлівське, пізніше за великої кількості поховань генерал-ад'ютант Е. Тотлебен запропонував назву «Братське». Братське кладовище захисників Севастополя 1854–55рр. — одне з найбільших меморіальних воїнських кладовищ, на якому збереглося понад 600 поховань, з них близько 500 — братські і 123 одиночні могили, в яких понад 40 тис. захисників міста³⁵⁷. Поховання учасників оборони Севастополя тривали до 1917 р. В братських могилах ховали 50 і більше рядових захисників Севастополя, загиблі офіцери поховані в окремих могилах, іноді по 2–3 чоловіки. Місця поховань позначалися дерев'яними хрестами або хрестами, викладеними з бомб і ядер.

Благоустрій кладовища і спорудження надгробків проводилося Воєнно-інженерним відомством на благодійні пожертви, збір яких розпочався в 1856 р. ще до закінчення Кримської війни в полках і флотських екіпажах та серед учасників оборони Севас-

тополя. Серед офіцерів-чорноморців поширився рух по увічненню пам'яті про захисників Севастополя 1854–55 рр., підтриманий офіцерами — балтійцями і офіцерами армії. На кінець 1857 р. була зібрана достатня сума для спорудження надгробків і будівництва храму в пам'ять про загиблих воїнів. До 1870 р. було встановлено 37 пам'ятників на могилах офіцерів і понад 120 — на братських. Надгробки були у вигляді горизонтальних кам'яних плит і горизонтальних кам'яних хрестів з написом: «Братська могила». Пізніше були розроблені 19 типових проектів таких надгробків. З 1872 р. до початку ХХ ст. над могилами споруджували різноманітні художні надгробки із мармуру і кримбальського каменю з використанням класичних архітектурних форм. Це — обеліски, піраміди, саркофаги, стели, в декоративній орнаментиці переважала символіка, яка втілювала воїнську славу, звитягу і безсмертя. В художньому вигляді багатьох надгробків знайшов відображення мотив Георгіївського хреста. Як елемент композиції його включали до багатьох пам'ятників, підкреслюючи цим воїнський характер кладовища. Значна кількість надгробків — комплексні пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва. Деякі з них за своїми розмірами і композицією відносяться до творів архітектури і монументального мистецтва, виконаних в кращих традиціях меморіальної архітектури ХІХ — поч. ХХ ст. Це монументальна споруда над склепом начальника інженерів Севастопольського гарнізону, генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена (1890 р., арх. А. Карбон'єр з використанням проекту Д. Грімма); двохколонний мармуровий портик на високому п'єдесталі у вигляді склепу на могилі контр-адмірала М. Кумані (1891 р., арх. Б. Рожнов); портретний бюст з білого мармуру генерал-лейтенанта С. Хрульова, встановлений на високій канелюрованій колоні (1873 р, ск. К. Серве-Годєбський); мурована каплиця на могилі головнокомандувача російською армією (з 1855 р.), генерала від артилерії М. Горчакова (1863 р., арх. О. Авдєєв, художник М. Васильєв), які за своїми архітектурними і художніми якостями вважаються кращими на кладовищі³⁵⁸. Високохудожнім твором, який вирізняється бездоганним виконанням і пропорціями, є пам'ятник воїнам Волинського пі-

хотного полку, які захищали Севастополь з перших днів оборони і до останніх. Він споруджений у вигляді саркофагу класичної форми, встановленому на масивний стилобат (арх. А. Гронвальд)³⁵⁹.

Навколо Братського кладовища споруджена кам'яна огорожа, центральний вхід прикрашають невеликі піраміди і гармати часів оборони Севастополя 1854–1855 рр. Одним з найбільш давніх і універсальних видів пам'яток, в якому поєднані функції церкви, пам'ятки, меморіалу і музею є храми, будівництво яких відоме в Україні з часів Київської Русі. Композиційним центром Братського кладовища є храм Св. Миколая — пам'ятник воїнам всіх національностей, різних статків і воїнських звань, споруджений на вершині пагорба. Храм втілює ідею грандіозного надгробку всім захисникам Севастополя у вигляді масивної піраміди, символу вічності, увінчану кам'яним хрестом. Будівництво розпочалося в 1857 р. за проектом архітектора О. Авдєєва, удостоєного за цю роботу звання академіка архітектури, і завершено в 1870 р. На гранях піраміди встановлені 56 мармурових дощок з найменуваннями частин, які захищали Севастополь, терміном їх перебування у місті і цифрами втрат. Уздовж стіни храму розташовані 38 чорних мармурових плит з прізвищами 943 загиблих офіцерів³⁶⁰. При всьому розмаїтті архітектурних і художніх форм пам'ятники Братського кладовища об'єднує тема воїнської слави і звитяги. Храм-піраміда являється унікальною архітектурною спорудою, яка у комплексі з пам'ятками Братського кладовища представляє єдиний меморіальний комплекс другої половини XIX ст.

Усипальною для керівників оборони Севастополя став Володимирський адміральський собор, який будувався упродовж 30 років. Перший проект був розроблений 1848 р., а в 1854 р. храм був закладений за проектом відомого архітектора К. Тона. До початку осади міста був збудований цокольний поверх, під підлогою якого у склепі похований адмірал, російський флотоводець і мореплавець, дослідник Антарктиди, учасник трьох кругосвітніх подорожей, російсько-шведської 1808–1809 рр., вітчизняної 1812 р., російсько-турецької 1828–1829 рр. війн, воен-

ний губернатор Севастополя і Миколаєва, почесний член Російського Географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства дослідників історії і старовини М. Лазарев. У ході будівництва Володимирський собор перетворився у пам'ятник оборони Севастополя, місце поховання керівників оборони міста — контр-адміралів В. Істоміна, В. Корнілова і П. Нахімова. Після закінчення Кримської війни на місці поховання адміралів встановлений тимчасовий надгробок у вигляді плити з білого інкерманського каменю з написом: «Тут погребены адмиралы Лазарев, скончавшийся в лето 1851 года, и убиенные при защите Севастополя: вице-адмирал Корнилов, адмирал Истомин, адмирал Нахимов».

Роботи по спорудженню храму відновилися в 1862 р. під керівництвом архітектора О. Авдєєва³⁶¹ і завершилися в 1881 р. будівництвом нижньої церкви Св. Миколая, а також спорудженням надгробку над склепом захисників оборони Севастополя у вигляді мармурового чорного хреста з прізвищами і бронзовим лавровим вінком, у центрі якого напис «Ніка». В 1883 р. на стінах собору були встановлені мармурові дошки з прізвищами Георгіївських кавалерів, адміралів, штаб — і обер-офіцерів Морського відомства, учасників Кримської війни і оборони Севастополя. Оформлення собору завершують діоритові дошки з прізвищами і датами смерті М. Лазарева, В. Корнілова, П. Нахімова і В. Істоміна³⁶². У Володимирському соборі, будівництво якого завершено у 1888 р.³⁶³, знаходиться 13 поховань.

Обидва храми, Володимирський адміральський собор і храм Св. Миколая на Братському кладовищі, в першу чергу, являються усипальнею героїв оборони Севастополя 1854–55 рр. і пам'ятником загиблим. Вони — не тільки місце для богослужіння в пам'ять воїнів, які загинули під час бойових дій, а пам'ятки історії і видатні твори архітектури і монументального мистецтва. Протягом XVIII–XIX ст. війські храми не відрізнялися від звичайних православних церков, за виключенням хіба що своїх розмірів. На початку XX ст. воєнний міністр генерал-лейтенант А. Куропаткін підготував на ім'я імператора Миколи II доповідь про покращення побуту «нижніх чинів» у російській армії. Серед

низки заходів, які необхідно було вжито, передбачалося будівництво церков при всіх воїнських частинах, де в штаті були священники. Була створена спеціальна комісія по розробці проекту типової полкової церкви, який був затверджений 1 грудня 1901 р.³⁶⁴ Поряд з великими воїнськими храмами такими, як Військовий Микільський у Києві, Володимирський адміральський і храм Св. Миколая у Севастополі, почали будуватися невеликі воїнські церкви і каплиці.

Територія Криму під час Кримської війни, як і територія Західної України в Першу світову війну, була ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися поодинокі могили і кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни усім полеглим воїнам з дозволу російського імператора були споруджені меморіали. 5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдат і офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни³⁶⁵. На Малаховому кургані, де відбувся 27 серпня 1855 р. останній бій, замість дерев'яного хреста, встановленого французами на братській могилі всіх полеглих воїнів, у 1872 р. на кошти російського уряду була споруджена мармурова колона з символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих»³⁶⁶.

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії була Балаклава, невеличке містечко поблизу Севастополя. Розташована у невеликій, зручній бухті, непомітній зі сторони моря, Балаклава завжди вабила іноземців. Її історія, яку творили різні народи, нараховує понад 2500 років. Тут знаходилося поселення таврів, в VII–VI ст. до н.е. жили греки, дислокувалися війська римлян. У 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генуезької фортеці, яка мальовничо височить на Східному мисі. Через сто років містечко захопили турки, перейменувавши його на Балак-юве, яке трансформувалося в сучасну назву. З часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлені дві англійські гармати, водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями в 1854–55 рр., Георгіївський монастир, де

діяв телеграф³⁶⁷. У період бойових дій в Криму втрати англійців становили близько 18 тис., у тому числі 13 тис. — під Севастополем. У 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них — могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4-ї англійської дивізії генерала Георга Каткарт, який загинув у Інкерманській битві у вересні 1854 р., генералів Гольді, Торренс, Кемпбель, Стренгвейс та ін. Більшість надгробків були виготовлені із мармуру, доставленому із Англії (графство Дербишир). Під час оборони і визволення Севастополя в роки Другої світової війни район, де знаходилося англійське кладовище, перебував у зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань, але зберігся фундамент огорожі, збудованої в 1882 р. та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. знаходився меморіальний музей³⁶⁸. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчилль разом з членами англійської делегації³⁶⁹.

Втрати французької армії під час Кримської війни становили 96 тис. солдат. Французьке кладовище знаходилось в районі Балаклавського шосе. У 1863 р. на площі в один гектар був створений своєрідний некрополь — зразок ландшафтно-паркового ансамблю і меморіальної архітектури XIX ст. У центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбувані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майран, Бизо, Бретон та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил з мармуровими плитами і найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а в 1982 р. частина меморіалу, що збереглася — склепи і каплиця — були повністю знищені³⁷⁰.

На вершині Гасфортової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, був розміщений італійський цвинтар. Неповдалі гори, що в 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфорта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська змогли

оволодіти висотою, яка мала важливе стратегічне значення, лише на заключному етапі війни. У 1882 р. на місці, де знаходилась головна батарея сардинців, італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911р. був перевезений на батьківщину — в Італію³⁷¹. Під час Другої світової війни у підніжжя Гасфорової гори проходила лінія фронту, тут воювали воїни 7-ї бригади морської піхоти, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею³⁷².

У роки Другої світової війни цвинтарі іноземних воїнів були поруйновані, але вони продовжували існувати. У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, які існували з середини ХІХ ст. і були місцем паломництва не лише громадян нашої країни, а й земляків, родичів полеглих іноземців³⁷³. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, чим завдано колосальної шкоди не тільки моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу нашої країни. У 1920-ті–1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командувачу севастопольським гарнізоном, генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь. У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської битв, палац командувача Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя. За радянських часів варварські знищена каплиця ХІХ ст., споруджена на воїнському некрополі біля Сімферополя, в Петровській балці, де поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854–55 рр.³⁷⁴ Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англіцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На меморіальних дошках російською і англійською мовами викарбувано напис: «На пам'ять про англійців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року»³⁷⁵. Втрати російської армії вбитими і пораненими стано-

вили — 12 тис., французів і англійців — 4388 чоловік. У 1875р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася у жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотирьохгранна піраміда. Пам'ятник, присвячений загиблим воїнам ворогуючих армій — англійцям, росіянам, французам і туркам, зберігся завдяки турботі місцевого населення і знаходиться на державному обліку.

Кримська війна була несправедлива з обох сторін, і вина царського уряду була не менша, ніж провина урядів західних держав. Найменш хто завинив у розв'язанні війни, так це рядові солдати, які були просто гарматним м'ясом, живою зброєю для своїх урядів. Незважаючи на це, вони гідно виконували свій обов'язок, воїнську присягу і гинули далеко від батьківщини. Поряд із пам'ятками, які свідчать про мужність і героїзм воїнів російської армії, в Криму збереглися пам'ятки інших учасників війни з інших держав, які потребують на увагу як з боку держави, так і громадських організацій. Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролі окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони і нехтування культурних досягнень інших народів, ХХІ століття ставить перед нами необхідність визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Тільки цивілізований підхід до власних пам'яток, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, пам'яток інших народів, які збереглися в Україні — важливий чинник не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі.

Перша світова війна і історична пам'ять. Перша світова війна відкрила нову епоху в історії людської цивілізації, вона стала початком докорінної зміни геополітичної ситуації, стала своєрідним вододілом у розвитку людства. Велика війна підсумувала ХІХ ст. і значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступних десятиліть, навіть сама її назва підкреслює вплив на життя сучасників. Історія ще не знала таких збройних конфліктів, які б за масштабами, глибиною

впливу на суспільства воюючих держав і за наслідками мали доленосне значення не для однієї чи кількох країн, а для світу в цілому. За масштабами, величезними втратами, перш за все людськими, внаслідок бойових дій, а також спричиненими нею фундаментальними зрушеннями, зокрема активізацією національних і соціальних рухів, революційними процесами, суттєвими геополітичними змінами на карті Європи, ця війна увійшла в історію як Велика війна. У ході воєнних дій загинуло 10 млн. чоловік, було поранено близько 20 млн. чоловік³⁷⁶.

Україна виявилася в епіцентрі подій, пов'язаних із Першою світовою війною, внаслідок того, що мала вигідне географічне становище, значний військово-економічний потенціал і людські ресурси. У розрахунках Німеччини, Австро-Угорщини й Росії їй відводилося одне з цільних місць. Українські землі входили до складу двох імперій, і війна значно погіршила долю українців, які не мали своєї власної держави, що захищала б їх інтереси. За роки війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців (за іншими даними — 4,5 млн. із загальної кількості воїнів російської армії в 15,5 млн.), до австрійської армії — близько 300 тис. чоловік, що становило 9% від особового складу айстро-угорської армії³⁷⁷. Для українців, змушених воювати на стороні обох ворогуючих сторін — Австро-Угорщини і Росії — наслідки були дуже важкими. Українці боролися і вмирали за імперії, які ігнорували їхні національні інтереси, змушуючи вбивати один одного. Війна започаткувала докорінні зміни в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, привела до розпаду держав — імперій і появи на їх руїнах самостійних держав.

Крах Австро-Угорської і Російської імперій відкривав шлях для вирішення українського національного питання, створення національних збройних сил. Події Першої світової війни, в горнілі якої були створені Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, перший український парламент — Українська Центральна Рада, українські збройні сили лишилися поза увагою, вони не були актуалізовані в радянській комеморативній політиці. Підходи до увіковічення подій цього періоду

визначалися насамперед ідеологічними критеріями. Ігнорування історичного досвіду війни продовжувалося і в українській комеморативній політиці. Незважаючи на драматичний період у сучасній історії України, коли вся увага прикута до Сходу України, де українські збройні сили воюють з агресором за суверенітет і цілісність нашої країни, події сторічної давнини примушують нас звернутися до них, провести паралелі, зробити висновки, проаналізувати наслідки, їх вплив на становлення національних Збройних Сил, відображення цих процесів в історичній пам'яті.

В європейських країнах по закінченню Першої світової війни сформувався різне ставлення до воєнних подій, по-різному формувалася пам'ять про неї. На відміну від Радянського Союзу і України, Перша світова війна стала інтегральною частиною національної пам'яті в державах-переможцях — Великій Британії та Франції. Так, у Великій Британії, Франції і Бельгії активно відзначаються події Першої світової війни. Поля битв Першої світової війни: Верденська битва, одна з найбільших битв на р. Соммі, де вперше були використані танкові підрозділи, меморіальні кладовища загиблих воїнів для французів стали символами національної солідарності. Протягом п'яти років (1920–1925 рр.) у Франції зведено 36 тис. пам'ятників, присвячених пам'яті французьких солдатів, загиблих у Першій світовій війні³⁷⁸. Найбільші військові меморіали періоду Великої війни знаходяться у Франції (574 тис. поховань, 218 меморіалів), Бельгії (102 тис. поховань), Німеччині (31 тис. поховань, 25 меморіалів), Греції (18 тис. поховань, 5 тис. меморіалів), Росії (365 поховань, 241 меморіал), Польщі (1 тис. поховань, 44 меморіали)³⁷⁹. У Великій Британії споруджено 25 тис. пам'ятних знаків на честь воєнних подій, створений Національний реєстр воєнних пам'яток³⁸⁰.

В країнах Західної Європи завдяки діяльності різноманітних благодійних товариств, релігійних громад, підтримці державних органів упорядковані воєнні поховання, на місцях боїв встановлені пам'ятні знаки, монументи, які зберігають пам'ять про війну, являються певними зразками спогадів, сприяють формуванню як національної ідентичності в цілому, так і на місцевому

рівні, створюють основу для порозуміння у ставленні до воєнних конфліктів та їх учасників. Кожна європейська нація має свій пантеон героїв, але немає загального пантеону героїв Європи періоду світових війн, оскільки кожна країна по-різному ставиться до подій, учасників і результатів війни³⁸¹. Для того, щоб війна посіла місце в національній пам'яті, вона повинна сприйматися, як війна за власні інтереси країни. Створення Монументу на знак примирення народів і держав, учасників Першої і Другої світових війн у перспективі, хоча різні меморативні форми (музеї, монументи) нагадують про ці події.

Через рік після початку війни, 15 листопада 1915 р. на засіданні Головної ради Всеросійського товариства пам'яті воїнів, на якому були присутні державні та громадські діячі, члени Державної думи, відомі митці було ухвалено рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. були підведені підсумки конкурсу, але реалізувати вдалося лише незначну частину проектів³⁸². У Києві будівництво храму-пам'ятника розпочалося у 1916 р. Він мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища офіцерів і солдатів, які загинули на фронтах Першої світової війни та померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря, розташованого на Звіринецькій вулиці. Було зведено огорожу, ворота (вул. Тимирязівська), що мали стати органічною частиною комплексу (арх. В. Риков, П. Фетисов)³⁸³. Повністю здійснити будівництво не вдалося, оскільки недобудоване приміщення храму в 50-ті роки ХХ ст. було передано науковій установі³⁸⁴.

Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. підписали перший мирний договір, у ст. 17 додаткової угоди до нього, зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, які загинули чи померли в роки війни. Перші кроки з увічнення пам'яті загиблих були здійснені в Українській Державі за часів гетьмана П. Скоропадського. Створене у Києві товариство «Пам'ять воїнів 1914–

1918 рр.» розробило конкретні заходи про увічнення пам'яті загиблих у Першу світову війну. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держави, зокрема, були передбачені конкретні пропозиції проведення ретельних пошукових робіт у районі бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною: «відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з вцілілими написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками, видання особливих відомостей з фотознімками для історико-побутового відділу товариства і задоволення прохання рідних про встановлення місць поховань загиблих, відновлення благолепія в розташованих поряд церквах, розграбованих нашими ж військами в дні більшовизму»³⁸⁵. У планах товариства була підготовка і видання каталогів з точними даними про місце знаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що дозволяли встановити місця поховань³⁸⁶. Подібні громадські організації були створені в інших містах країни. Але їх діяльність була припинена після встановлення радянської влади.

Поштовхом до відродження інтересу до подій Першої світової війни стала започаткована редакцією часопису «Пам'ятки України» акція «Забуті могили», під час якої українськими, німецькими та австрійськими громадськими організаціями були розшукані і упорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів. Після проголошення незалежності України подібні акції стали поширеними. В той час, коли науковці держав-учасниць світового конфлікту займалися дослідженням події, яка вирішальним чином визначила основні тенденції світового поступу в першій половині ХХ ст., тема «Україна і Перша світова війна» комплексно не досліджувалась. На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлась пам'ять про війну. Лише останнім часом з'явилися праці, де порушуються актуальні проблеми історії Першої світової війни. В 2004 р. до 90-річчя від початку війни у

вищих навчальних закладах та наукових установах відбулися заходи, присвячені цій події. В Інституті історії України НАН України відбувся Всеукраїнський круглий стіл на тему «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», в роботі якого взяли участь представники академічних інститутів, архівних установ, вищих навчальних закладів³⁸⁷. У 2004 р. відповідно до постанови Верховної Ради України на державному рівні відзначалося 90-річчя трагедії у концтаборі Талергоф. Нині цими проблемами опікується Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій. І хоча в її планах домінують проекти, пов'язані з Другою світовою війною, події 1914–1918 рр. не залишаються поза увагою³⁸⁸. У квітні 2011 р. в рамках Міжнародного круглого столу «Меморіали Першої світової війни: спільна історія, спільна пам'ять», на якому, за пропозицією угорського фонду «Крейцарош», було прийнято одностайне рішення про створення Східно-Європейського співтовариства організацій, що ведуть роботу по збереженню пам'яті про Першу світову війну. Поряд із появою нових досліджень і публікацій, пов'язаних з періодом Першої світової війни³⁸⁹, на часі вивчення історичної пам'яті про неї, дослідження військових некрополів в Україні, створення каталогів і покажчиків. Значну роль у виявленні пам'ятних місць, військових цвинтарів періоду Першої світової війни відіграє підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Підхід з позицій об'єктивізму і загальнолюдських цінностей зробив можливим відновлення і збереження всіх могил загиблих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі, незалежно від їх причетності до різних воюючих армій, належності до різних політичних партій і релігійних конфесій.

Жорстокі баталії розгорнулися на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини і Російської імперії. Влітку 1914 р. Галичина, Волинь і Центральна Україна стали одним з основних воєнних театрів на сході Європи. До початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут знаходився штаб Південно-Західного фронту. У Києві збереглася будівля періоду Першої світової війни, яка

зводилась військовим міністерством у зв'язку з перетворенням Києва на головний тиловий центр Південно-Західного фронту (вул. Грушевського, 28/2) і яка призначалася для льотної школи прапорщиків³⁹⁰. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших битв на Східному фронті. З 18 серпня по 21 вересня 1914 р. на 450-кілометровому фронті, від Івангорода до Кам'янець-Подільського, розгорнулась Галицька битва — одна з найбільших у Першій світовій війні за участю з обох сторін понад 1,5 мільйона солдатів і офіцерів³⁹¹. У ході боїв російська армія в лютому-березні 1915 р. вимушена була відійти на схід, її втрати становили понад 1 млн. 410 тис. вбитими і пораненими³⁹². На полі битви залишилися чисельні поховання, на яких подекуди збереглися написи: «Тут поховано стільки-то нижніх чинів і стільки-то офіцерів N-ського піхотного полку. До скорої зустрічі, товариші!»³⁹³. Ці написи — заповіт наступним поколінням, пересторога і заклик проти війни, свого роду документ про ті події. 8 вересня 1914 р. над містом Жовква (Львівська обл.) штабс-капітан П. Нестеров у повітряному бою таранив ворожий літак і загинув. Про цю подію нагадує пам'ятник, споруджений у 1954 р. у центрі міста (ск. А. Толмачов)³⁹⁴, а також меморіальний музей в с. Воля-Висоцька Жовківського району, відкритий у січні 1979 р.³⁹⁵

Восени 1914р. та взимку 1915 р. на Закарпатті точилися жорстокі бої між російськими та австро-угорським військами, після яких залишилися численні поховання російських та іноземних воїнів. На Ужоцькому перевалі збереглося кладовище, де поховано майже 370 російських та австро-угорських воїнів, які загинули під час наступу російської армії у вересні 1914 р., пам'ятні знаки встановлені на військових цвинтарях на околиці м. Свалява (Закарпатська обл.), у селах Волівці (Воловецький р-н), Ужок (Великоберезнянський р-н). На інтернаціональному кладовищі в с. Підполоззя (Воловецький р-н) в 1996 р. споруджений пам'ятний мармуровий хрест з написом: «Мир праху воїнів — росіян, українців, русинів, німців, австрійців, чехів, словаків, убієних у роки Першої світової війни»³⁹⁶. Збереглися пам'ятні знаки і кладовища жертв Першої світової війни у м. Мукачево,

селах Дідово (Ужгородський р-н), Порошкові, смт Перечин, Зарічеві (Перечинський р-н)³⁹⁷. На Торунському перевалі встановлений пам'ятний камінь з табличкою: «На цьому місці поховані жертви Першої світової війни 1914–1918 рр.», в с. Торунь Міжгірського району — кладовище, на якому — 197 братських та індивідуальних могил, увінчані хрестами³⁹⁸. Оригінальний пам'ятник-піраміда, зведений в 1915 р., зберігся у м. Хуст у півніжжя Замкової гори. В центрі міста встановлений пам'ятний знак в пам'ять жертв війни, місцевих мешканців, людей різних національностей, про що сповіщає текст на меморіальній дошці і прізвища 12 загиблих³⁹⁹. У селах Гут, Дийда, Шом Берегівського району в двадцять роки минулого століття біля церков зведені невеликі пам'ятники у вигляді пірамід з прізвищами місцевих селян, які не повернулися з фронтів Першої світової війни⁴⁰⁰.

У травні–серпні 1916 р. війська Південно-Західного фронту на чолі з одним з найкращих воєначальників Першої світової війни, генералом від кавалерії О. Брусиловим на фронті від Луцька до Чернівців здійснили успішну військову операцію, відому як Брусилівський прорив. З м. Новоселиця Чернівецької області, де у цей період квартирував генерал, влітку 1916 р. військові частини 8-ї російської армії розпочали свій знаменитий наступ на Чернівці. Ця операція вважається однією з найбільш вдалих бойових операцій російської армії за всю війну, що істотно вплинула на її хід. Для України, на території якої відбувалася грандіозна битва, вона принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням⁴⁰¹. На виїзді з м. Кременець (Тернопільська обл.), на околицях якого у червні 1916 р. була одна з вузлових ділянок проведення знаменитої військової операції, збереглися залишки цвинтаря ХІХ ст., на якому поховані загиблі під час Брусилівського прориву⁴⁰².

На часі виявлення поховань загиблих в Першу світову війну, увічнення пам'яті про тисячі солдатів та їх головнокомандувача, генерала О. Брусілова, похованого у Москві. Меморіальною дошкою відзначений будинок у Вінниці, у якому мешкав генерал упродовж 1913–14 рр.⁴⁰³, але це єдина згадка про військового в

Україні, який відзначився своїм військовим мистецтвом на українській землі. Після жовтневих подій 1917 р. генерал не підтримав радянську владу, але водночас не приєднався до «білого руху». Своєму кредо — завжди бути з солдатами і захищати батьківщину — він залишався вірним до кінця. Свій авторитет в армії генерал використав під час українсько-польської війни і наступу на Київ, звернувшись з відозвою до офіцерів російської армії виступити на захист батьківщини⁴⁰⁴. Пам'ять про події війни пов'язана з містечком Новоселиця Чернівецької області, яке стало знаменитим завдяки американському письменнику-публіцисту Джону Риду, який приїхав у травні 1915 р. на Буковину з метою висвітлення подій Першої світової війни у Східній Європі.

У ході роботи над Зводом місцеві краєзнавці Кіровоградської області встановили місце поховання генерала від кавалерії, командувача 2-ї армії Північно-Західного фронту О. Самсонова, який загинув у ході Східно-Пруської операції в 1915 р., яка завершилася поразкою російських військ. Тіло генерала було перевезено на батьківщину і поховано у родинній усипальні в с. Нововознесенка Маловисківського району (Кіровоградська обл.), яка була зруйнована в середині тридцятих років минулого століття⁴⁰⁵.

Велику роботу по дослідженню некрополів періоду Першої світової війни проводять науковці і краєзнавці-аматори Івано-Франківської області. Їх зусиллями обстежені майже всі цвинтарі та одиночні могили, описані 2500 окремих поховань видатних діячів краю, зроблені фотографії надгробків, видані книги «Пам'ятки історії», «Некрополь», готується до друку тритомник «Некрополь»⁴⁰⁶. В області упорядковано понад 70 цвинтарів і окремих поховань загиблих у роки Першої світової війни. Це воїни різних національностей — українці, росіяни, австрійці, німці, хорвати, поляки, братська могила (м. Рогатин) і комплекс могил турецьких солдатів, які були в складі турецького експедиційного корпусу (с. Пуків), похованих на українській землі. Аналізуючи ці дані, можна стверджувати, що в коловерті подій на українській землі були втягнуті різні країни і народи. Зокрема,

в складний період становлення Української держави був покладений початок українсько-турецьким відносинам. Хоча цей зв'язок мав суто ситуативний характер, вдалося вирішити питання повернення додому військовополонених українців, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, вирішення спірних економічних питань⁴⁰⁷.

У Тернопільській області виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА⁴⁰⁸. В 2005 р. у Бережанському районі впорядковані військові поховання, у тому числі українських січових стрільців, воїнів УГА, УПА(3), кладовище австро-німецьких воїнів періоду Першої світової війни, поховання радянських воїнів (2), німецьке кладовище часів Другої світової війни. У с. Посухів Бережанського району знаходяться поховання німців, австрійців і турків, полеглих у Першій світовій війні⁴⁰⁹. В районному центрі Бережани розташований комплекс військових поховань, до якого входить солдатський цвинтар воїнів австро-угорської армії, понад сто стрілецьких могил, братська могила польських воїнів часів українсько-польської війни.

Значна робота по виявленню і дослідженню воєнних поховань проведена в усіх районах області. У 2005 р. на облік взяті поховання австрійських воїнів в селах Колодрібка, Сеньків, Угриньківці, Устечко Заліщицького району, які загинули у 1915 р⁴¹⁰, поховання чеських воїнів в с. Коришиліві, німецьких і австрійських в с. Кабарівка і Метелів Зборівського району, польських воїнів в с. Старе Місто Борщівського району. Якщо у 1987 р в області нараховувалося 1068 пам'яток всіх видів, то за даними на 2007 р., тільки кількість пам'яток історії налічує 1391⁴¹¹. Серед щойно виявлених пам'яток значна кількість пов'язаних з подіями Першої світової війни. Під час акції «Забуті могили», започаткованої редакцією часопису «Пам'ятки України», членами українських, німецьких і австрійських громадських організацій були розшукані і упорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів. Велику науково-дослідницьку діяльність по

розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни та проведенню ремонтно-реставраційних робіт на кладовищах здійснюють випускники історичного факультету Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, члени товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил». У травні 1993 р. зусиллями товариства був проведений значний комплекс реставраційних робіт на інтернаціональному солдатському цвинтарі в с. Валя Кузьміна Глибоцького району. Цвинтар було створено в 1936 р. після перепоховання решток полеглих з 8 населених пунктів. У центрі кладовища встановлений монумент на честь 3785 воїнів німецької, австро-угорської та російської армій⁴¹².

Упорядковані і військові поховання, розташовані в селах Підківці Новоселицького району, Грузинці — Хотинського, Рогозіна, Стара Жучка — Садгірського, Боянчук, Вікно, Добринівці — Заставнівського, Берегомет, Дубівці, Глиниця, Кліводін, Киселів, Лапшківка, Лужани, Стрілецький Кут, П'ядиківці, Реваківці, Хлівище, Шипинці — Кіцманського, Молодія, Чагор — Глибоцького, Тисівці і м. Сторожинець — Сторожинецького районів⁴¹³. Найбільший військовий цвинтар на Буковині знаходиться в с. Звенячин Заставнівського району (Чернівецька обл.), де поховано 11830 солдатів та офіцерів австро-угорської та російської армій. На встановленому в травні 1916 р. пам'ятнику напис: «Цей цвинтар слави заснований під час війни 1914–1918 рр. крайовим стрілецьким полком № 3. Добудований і завершений в 1937 р. в районі населених пунктів Звенячин, Хрещатик, Кострижівка під час боїв за переправи через Дністер»⁴¹⁴.

Протягом останніх років зусиллями товариства та за підтримки Чернівецької міської ради було відновлено зруйнований солдатський цвинтар у м. Чернівці. Перші поодинокі поховання та цвинтарі з'явилися в околицях Чернівців після жорстоких боїв на австро-російському кордоні навесні 1915 р. — взимку-навесні 1916 р. На кінець Першої світової війни тут було поховано 14950 воїнів австро-угорської, німецької і російської армій. У 1924 р. на центральній алеї «Цвинтаря Героїв» було споруджено пам'ятник, у верхній частині якого вмонтована бронзова урна, а на братських

могилах встановлені кам'яні і металеві хрести⁴¹⁵. За часів радянської доби солдатський цвинтар Першої світової війни опинився поза увагою влади. Відновлення кладовища у м. Чернівці стало можливе лише останнім часом. Починаючи з 1994 р. товариство «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» здійснювало дослідницько-пошукову роботу з виявлення військових цвинтарів і проведення реставраційно-будівельних робіт (1995 р.). На братських могилах встановлено 48 кам'яних та чотири великих металевих хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятних знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, яка символізує велику трагедію людства в 1914–1918 рр. Архітектурний проект меморіалу розробив чернівецький архітектор В. Шарко. Автор ливарно-художніх робіт — член Спілки художників України — В. Жуков⁴¹⁶. Членами товариства у м. Чернівці впорядковані єврейське кладовище воїнів австро-угорської армії (вул. Зелена), братська могила мусульман, воїнів російської армії, поховання польських легіонерів (вул. Шевченка), десятки могил у селах семи районів області⁴¹⁷.

Велику роботу по вивченню рідного краю проводять відомі Львівські громадські організації — група пошуку жертв війни при товаристві «Меморіал» і товариство Лева. Поряд з дослідженням екологічних проблем члени організації займаються культурологічними справами, вважаючи дослідження і збереження пам'яток моральним обов'язком перед суспільством. Під час обстеження Борщівського району на Тернопільщині експедиція «Дністер» здійснювала не тільки природоохоронну роботу, але займалася пошуком історичних і архітектурних пам'яток, поховань періоду Першої і Другої світових війн, збирала свідчення очевидців та учасників збройної боротьби Української повстанської армії. У ході експедиції був щойно виявлений відбудований пам'ятник воїнам УПА у с. Горошове, могила односельчан, полеглих в 1914–1918 рр.⁴¹⁸. У Львові відреставрований військовий цвинтар на Личакові, де поховані більше 10 тис. воїнів російської і австро-угорської армій. Цвинтар австро-угорської армії часів Першої світової війни зберігся у с. Глинсько Жовківського району. Поховання розташовані за національною ознакою: угорці —

зліва, справа — австрійці і німці, по периметру — українці. В 1917 р. на кладовищі встановлений меморіальний стовп з посвятою на чотирьох мовах. Ці щойно виявлені об'єкти — свідки подій і унікальні джерела, які дозволяють встановити національну приналежність, військові звання, кількість загиблих під час бойових дій.

Поряд з будинками, похованнями, місцями битв значний інтерес для дослідження подій сторічної минувшини становлять фортифікаційні споруди, які не стали предметом прискіпливої уваги ні науковців, ні краєзнавців-аматорів. Свідками подій Першої світової війни у Львові є руїни фортеці у Брюховичах. В Чернівецькій області, поблизу м. Новоселиця збереглися фортифікаційні споруди, які були використані російськими військами в оборонних боях у листопаді 1916 — січні 1917 р. Численні окопи, ходи сполучення між ними, бруствери, редути, козирки для захисту від артилерійського вогню складали лінію оборони в районі Новоселиця–Хотин (Чернівецька обл.), споруджену під керівництвом військового інженера, капітана, у майбутньому генерала, Героя Радянського Союзу Д. Карбишева⁴¹⁹.

Перша світова війна тяжко позначилася на долі українського народу, розділеного кордонами і фронтами, принесла йому неймовірні страждання і горе. В той же час вона сприяла зростанню національно-визвольного руху, в якому значну роль відіграло галицьке стрілецьтво. Перше українське гімнастичне товариство «Сокил» офіційно було засноване за ініціативи В. Нагорного та В. Лаврівського в 1894 р. у Львові, де знаходилася його штаб-квартира. Регіональні центри з 1906 р. — в Стрию, з 1910 р. — у Тернополі і Станіславі (нині — Івано-Франківськ). Будинок, пов'язаний з діяльністю «Соколу» в Івано-Франківську (вул. Міцкевича, 2), відзначений меморіальною дошкою⁴²⁰. Першу фізкультурно-протипожежну організацію «Січ» в 1900 р. створив український громадсько-політичний діяч, організатор січового та стрілецького руху в Галичині, поет К. Трильовський (літературний псевдонім Клим Обух). На честь цієї події в с. Завалля (Івано-Франківська обл.) встановлено пам'ятний знак. Згодом «Січі» — почали формуватися у багатьох селах Коломийського, Косів-

ського, Печенізького, Снятинського повітів, пізніше — по всій Галичині, Буковині і Закарпаттю⁴²¹. Напередодні Першої світової війни в Галичині налічувалося близько 900 сокільських організацій та 1000 «Січей»⁴²².

Ідея створення суто військової організації зародилася восени 1911 р. у середовищі львівських таємних шкільних самоосвітніх гуртків. Ініціював і першим почав реалізовувати її студент філософського факультету Львівського університету Іван Чмола, згодом старшина легіону Українських січових стрільців. Одночасно з вибухом Першої світової війни серед українців виникла ідея створення Українського легіону у складі австро-угорської армії. Понад 28 тис. юнаків, вихованців спортивних товариств «Сокіл», «Січ», військового гурту «Пласт» зголосилися вступити до української військової частини, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону 2,5 тис. Легіон Українських січових стрільців складався з кількох сотень, зведених у два курені чисельністю у 2200 стрільців і 48 старшин. Перший курінь на чолі з підстаршиною Д. Вітовським розмістився у Львові (вул. Зелена, 5)⁴²³.

Наприкінці вересня 1914 р. стрілецькі сотні Українського легіону вступили в бій в околицях сіл Гуцького, Верецького та Сянки. У бою під с. Сянки з'явилися і перші жертви українського війська⁴²⁴. Бої українських січових стрільців в Карпатах і на Прикарпатті започаткували збройні визвольні змагання українського народу за незалежність, боротьбу за Українську державу. Легіон Українських січових стрільців відзначився у боях під містами Болехів Долинського району, м. Галич, селами Липа і Семаківці Галицького району (Івано-Франківська обл.), біля Ужоцького перевалу на Закарпатті та в інших місцях, відзначених пам'ятними знаками. Для вшанування пам'яті полеглих учасників боїв поблизу с. Семаківці насипана висока могила-курган⁴²⁵. Воїни Українського легіону, реорганізованого 22 серпня 1915 р. в полк Українських січових стрільців, були прикладом в австрійській армії своїм вишколом і боездатністю. У вересні 1915 р. полк відзначився в боях за Бережани (Тернопільська обл.), які тривали майже місяць.

В 2015 р. — столітній ювілей боїв за гору Маківка, неподалік селища Славське (Львівська обл.), де Український легіон січових стрільців отримав бойове хрещення. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, коли в бій проти стрільців вступило кілька полків російської армії, озброєних важкою артилерією, українські вояки не здали своїх позицій. Загиблих воїнів поховали як героїв на вершині гори, яку вони обороняли з 29 квітня по 4 травня 1915 р. Всупереч забороні польського уряду до 1939 р., пізніше — радянської влади кожного року на Маківці збиралися жителі місцевих сіл, щоб уклонитися героям українського народу і шанувати їх пам'ять⁴²⁶. В травні 1990 р. на горі встановлений пам'ятний знак на честь подій 1915 р., в 1993 р. у селищі Славське — пам'ятний знак на могилі січових стрільців і вояків УПА⁴²⁷.

Протягом серпня і вересня 1916 р. майже безперервно точилися запеклі бої в районі гори Лисонь, яка стала свідком хоробрості січовиків. Це була одна з найтрагічніших сторінок бойового літопису полку УСС. Українці завжди виявляли героїзм і мужність у боротьбі за свою батьківщину, і їх самопожертва в ім'я майбутнього надихає сучасних захисників Вітчизни. 133 старшини і стрільці віком від 16 до 36 років полягли на пагорбах Лисоні. Близько тисячі потрапили у полон. Нині на горі встановлений Хрест скорботи і слави⁴²⁸. У с. Посухові на стрілецькому цвинтарі, де поховано понад 80 воїнів, незважаючи на плин часу, збереглася унікальна брама у вигляді тризуба⁴²⁹. В 1993 р. у містах Збараж і Зборів на Тернопільщині були відновлені Меморіали українських січових стрільців, встановлені у 1919р.⁴³⁰

Українські січові стрільці склали основу Української галицької армії, організація якої розпочалася одразу після проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки. Командувачем був призначений український військовий діяч, генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко. Незважаючи на катастрофічне становище населення краю, де протягом п'яти років йшли військові дії, успіх Української галицької армії призвів до небувалого піднесення. На призовні пункти і просто до на-

ступаючих частин з'явилося понад 90 тис. добровольців, але нестача зброї дозволила зарахувати лише 15 тис. У с. Розвадові (Львівська обл.) знаходиться будинок, в якому мешкав М. Тарнавський (1869–1938 рр.), командант школи УСС, пізніше генерал, командувач Української галицької армії. На околицях села до нашого часу зберігаються споруди учбового центру для новобранців, пов'язані з воєнною підготовкою стрільців⁴³¹. На честь М. Тарнавського у 1993 р. на його батьківщині в с. Барилів Радехівського району (Львівська обл.) споруджено пам'ятник. Похований М. Тарнавський у Львові на Янівському цвинтарі⁴³². Могили січових стрільців, пам'ятні місця боїв воїнів Української галицької армії нагадують про мужність і героїзм, силу духу і жертвовність українського народу в ім'я своєї держави. Серед наказів УГА привертає увагу наказ командувача від 24 лютого 1919 р. про порядок поховання загиблих стрільців і старшин: «Всі живучі пов'язані сплатити наш довг супроти погиблих товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою — Україною. Щоб ні одна з могил не загинула для наших поколінь»⁴³³. Один з перших пам'ятників на братській могилі січових стрільців, який зберігся в автентичному вигляді, був споруджений в 1922 р. у Львові (м. Вінники). Автором пам'ятного знаку являються відомі українські митці — композитор, письменник, засновник видавництва «Червона Калина» Левко Лепкий і мистецтвознавець, маляр Павло Ковжун⁴³⁴.

В наш час відновлені Меморіали загиблим українським воїнам, які заборонялися і польською, і радянською владою, місця поховань відзначені пам'ятними знаками. Територія Західної України стала ареною військових баталій Першої світової, тут знаходиться найбільша кількість цвинтарів і окремих поховань воїнів різних національностей, які загинули на українській землі. Молодь опікувалася близько 1500 могилами, на яких висаджувались червоні маки як символ пролитої крові за визволення батьківщини⁴³⁵. Пам'ять про ті події свято бережуть місцеві мешканці, незважаючи на заборону офіційної спочатку польської, а потім радянської влади. Влада не хотіла визнавати національно-визвольний рух місцевого населення, який був одним із визна-

чальних в Українській революції 1917–1921 рр. і заклав підґрунтя для подальшої боротьби ОУН і УПА. Велика війна 1914–1918 рр. стала переломною подією для світової історії, визначивши подальший розвиток світової цивілізації. На жаль, події цього періоду тривалий час не знаходили об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Вони змальовувалися досить однобічно, у контексті героїчної боротьби більшовиків та їх військових формувань. За лаштунками історії залишалася національно-визвольна боротьба українського народу за створення власної незалежної держави, формування національних збройних сил. Крім українців і поляків свої національні військові формування мали також хорвати і чехи, чимало з яких поховано в Галичині.

У зв'язку з 100-річчям початку Першої світової війни діяльність з пошуку та увічнення її спадщини на українських землях значно активізувалася. Відновлюються Меморіали слави українських січових стрільців, воїнів УГА, військові цвинтарі, вшановується пам'ять про всіх загиблих на Волині, Галичині та Буковині, пам'ятні місця, будинки, пов'язані з життям і діяльністю визначних громадсько-політичних і військових діячів України. У ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» у Волинській, Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях виявлені і відновлені десятки цвинтарів і поховань загиблих і померлих від поранень незалежно від причетності до будь-якої з ворогуючих сторін, їх віросповідання та політичної приналежності.

Пам'ятки періоду Першої світової війни у багатьох випадках являються реальними свідками подій, єдиними специфічними документами епохи, які дозволяють глибше пізнати власну історію, стають певним імпульсом для актуалізації історичної пам'яті. Вони дозволяють завдяки реконструкції подій створити образ минулого в усій його різноспрямованій динаміці, усвідомити і зрозуміти хід історичного процесу. Виявлення пам'яток, «місць пам'яті» сприяє відновленню пам'яті про боротьбу українців за свободу і незалежність в різні періоди, загиблих під час воєнних конфліктів на українських теренах, формуванню ставлення до воєнних подій. Досить складно і не завжди можна

провести розмежувальну лінію між загальнонаціональними і регіональними уявленнями про історичні події. Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало такий виразний відбиток на регіональну свідомість, що оцінки всіх доленосних для України історичних подій і визначних історичних постатей у регіональному колективному баченні виявляються гостро відмінними. Можна говорити про регіональний патріотизм, але сильну націю формує спільна історична пам'ять, яка включає спільні героїчні події і спільні трагедії. Для цього необхідно спільне бачення історії, повага до місцевої історії, примирення протилежних точок зору, бажання і вміння досягати консенсусу. Виховуючи національну армію в душі любові до Батьківщини, важливо вивчити, проаналізувати і узагальнити великий пласт історії, пов'язаний з боротьбою українців за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність нашої держави, творенням власних Збройних Сил.

Друга світова війна у політиці формування пам'яті.

Справжня історія війни не співпадає з жодною її ідеологічною інтерпретацією, оскільки будь-яке офіційне трактування не сприймається однозначно розколотим українським суспільством. Диференційовані за політичними орієнтирами різні соціальні групи і громадські організації формують та всіляко обстоюють в категоричний спосіб власні концепції минулого. Політика пам'яті про війну не повинна нав'язуватися офіційною пропагандою в некоректній, примусовій формі, оскільки вона втрачає зв'язок з індивідуальним досвідом та переживаннями людини і стає частиною ідеології. Для відтворення подій воєнного періоду у всій їх складності й суперечливості без нашарування ідеологічних догм та заангажованих схем слід застосовувати всі можливі джерела, форми і засоби реконструкції історичних явищ від побудованих на офіційних архівних документах, фундаментальних працях до окремих коментарів однієї людини, речових реліквій, пам'ятників, встановлених у містах та селах, які є носіями інформації про її учасників та події тогочасного лиха.

Погоджуючись з думкою авторів Т. Вронської і О. Лисенко науково-документального видання про включення до наукового обігу епіграфічних текстів на стінах тюрем — одного з важливих джерел політичної, економічної та соціальної історії⁴³⁶ — ми вважаємо, що важливу роль у реконструкції подій відіграють збережені будівлі, пам'ятки, посвяти на пам'ятках, які справляють великий емоційний вплив, оскільки асоціюються з пам'яттю про війну. Правда про трагедію Другої світової війни в Україні потрібна для розуміння теперішніх подій, коли на нашій території російські війська та підтримувані ними терористичні угруповання знову чинять воєнні злочини. Тільки правда може завадити їх повторенню у сьогоденні.

Друга світова війна, як за масштабами задіяних збройних сил, так і зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, наслідками, що визначили маршрут світової історії у другій половині ХХ століття, займає особливе місце в історії. Не вщухають професійні дискусії істориків, політичні пристрасті стосовно багатьох проблем цього періоду. «Війна, — писав відомий історик М.В. Коваль, — розколола історію народу на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Силове поле її не припинило свої дії й нині, розколюючи вже й сучасне суспільство»⁴³⁷. На жаль, дискусії ведуться стосовно питань, які не завжди є вирішальними для вироблення основоположних засад розвитку суспільства на перспективу, примирення в ньому, розробки повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу. Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова утвердила своє місце серед найважливіших історичних звершень. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, знаючи незмірних втрат і бідувань. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу. Український народ з представниками інших національностей протягом 1418 днів у запеклих боях виборював право на своє існування, долаючи на своєму шляху всі труднощі, помилки

політичного і військового керівництва, що стали одними з причин поразок в 1941–1942 рр., оточення і полону мільйонів воїнів. Україна в роки була ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких були розгромлені десятки добірних з'єднань вермахту й армій союзних нацистській Німеччині держав, знищено величезну кількість озброєння та бойової техніки противника, тим самим зроблено вагомий внесок у досягнення Перемоги.

Драматичні події Другої світової війни та смертельна битва двох тоталітарних режимів — німецького нацизму й сталінського більшовизму — вогняним виром пройшли по території України. Вона принесли жахливу руїну, страждання та смерті мільйонів людей. Водночас боротьба на взаємне знищення двох диктаторів — Гітлера й Сталіна — об'єктивно створили умови для нових спроб відновлення української державності. На вістрі українського визвольного руху в роки війни опинилася Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. В історичній пам'яті західноукраїнського населення, де в багатьох родинах були воїни Української повстанської армії зберігається цілком позитивний, ідеалізований образ їх ролі в національно-визвольному русі, боротьбі за незалежну Українську державу. Натомість у східних і південних регіонах по-іншому сприймався образ вояка УПА, швидше як «колабораціоніста», «посібника німців», від рук яких гинули у роки війни українські і польські громадяни тощо. При різному ставленні до руху ОУН і УПА важко не визнати, що його стратегічною метою було відродження Української Самостійної Соборної Держави.

Історія збройного конфлікту в Західній Україні 1939–1950-х рр., протиборство між націоналістичним рухом та його противниками ще довго буде залишатися дискусійною в науці і контроверсійною в суспільно-політичній думці. Діяльність ОУН і УПА під час Другої світової війни у сучасній історичній пам'яті сприймається по-різному різними соціальними та етнічними спільнотами, що відповідно накладається і на візуальний компонент. Про це свідчить кількість пам'ятників провідникам ОУН і УПА, меморіальних дощок, пам'ятних знаків, обелісків, відзначень днів заснування Української повстанської армії. За часи

незалежності постало 17 пам'ятників С. Бандері, 3 — Р. Шухевичу⁴³⁸. У роки президентства В. Ющенко було прийняте незважене рішення про присвоєння керівнику ОУН С. Бандері і командирі Української повстанської армії Р. Шухевичу звання Героя України, яке не лише збурило українське суспільство, посприявши його поляризації, але викликало зливу емоцій у середовищі європейських та заокеанських політиків. Доводиться визнати, пише Л. Нагорна, — що й досі триває своєрідне «заочне протистояння» двох знакових фігур — Й. Сталіна і С. Бандери. Розпочата на цьому ґрунті «війна пам'ятників» поступово перетворюється у відверте хуліганство, коли в коловертъ подій потрапляють небайдужі до своєї історії громадяни, ветерани червоної армії, з рук яких під час святкувань виринають прапор Перемоги, зривають ордени і медалі. Слід пам'ятати, що і воїни червоної армії, і воїни ОУН і УПА боролися за визволення своєї землі від ворога, і доки не буде досягнуто консенсусу між ветеранами, говорити про спільну історичну пам'ять про Другу світову війну — навряд чи можливо.

Вшанування особистості письменника, археолога, керівника культурної референтури ОУН, одного із керівників фракції ОУН(м) О. Ольжича була започаткована на його батьківщині — Житомирщині в 1992 р. З того часу стало традицією відзначати все, що пов'язане з цією знаковою постаттю. Проведення конференцій і круглих столів, виставок і видання книжок, присвоєння імені О. Ольжича навчальним і науковим закладам і установам, встановлення стипендій і створення меморіального музею цього видатного діяча — це далеко не повний перелік заходів, які проводяться в області на вшанування пам'яті про О. Ольжича. У 1994 р. встановлена меморіальна дошка на одній із будівель Свято-Успенської церкви, в якій 13 вересня 1907 р. відбувся обряд хрещення Олега. Указом Президента України від 10 листопада 2006 р «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича» передбачалося спорудження протягом 2007–2008 років у містах Києві та Житомирі пам'ятників О. Ольжичу⁴³⁹.

За часів незалежності України ми відкриваємо для себе імена визначних постатей, які на алтар свободи, заради Батьківщини віддавали своє життя. Такою була талановита українська поетеса Олена Теліга, соратниця О. Ольжича, яка писала: «Життя — це боротьба, а боротьба — це справжнє життя». Вона прибула до окупованого Києва, де вже діяла ОУН(м) 22 жовтня 1941 р. Невдовзі очолює київське відділення Спілки українських письменників, налагоджує видання літературно-мистецького альманаху «Літаври», як додаток до газети «Українське Слово», навколо яких за короткий час вдалося згуртувати чимало інтелігенції. З ініціативи О. Ольжича була створена Українська Національна Рада — національно-представницький орган, очолюваний ректором Київського політехнічного інституту, професором М. Величківським, який став виявом самостійницьких домагань українських націоналістів. Заходами Української Національної Ради вдалося налагодити зв'язок з усіма областями України, відновити роботу Української академії наук, Київського університету, Київського політехнічного інституту, відродити кооперативний рух, заснувати Український червоний хрест, створити Українську церковну раду. Після маніфестації у листопаді 1941 р. неподалік с. Базар (Житомирська обл.), організованої націоналістами на відзначення роковин від дня розстрілу більшовиками учасників Другого зимового походу Армії УНР, почалися арешти в Житомирі, Коростені, Радомишлі, інших містах і селах, згодом розстріли у передмісті Житомира, на Мальованці. Впродовж листопада і грудня були розстріляні сотні українських патріотів.

У першій половині грудня почалися арешти націоналістів у Києві. Вранці 9 лютого 1942 р. у Спілці українських письменників була заарештована О. Теліга, за годину її чоловік — Михайло. Поетку та її побратимів було розстріляно у двадцятих числах лютого (прийнято вважати 22) у Бабиному Яру. Існує легенда, що у камері, де перебувала О. Теліга перед розстрілом, знайшли напис, зроблений її рукою: «Тут сиділа і звідти йде на розстріл Олена Теліга». Зверху було викарбувано стилізований під меч тризуб. Кажуть, що один з катів після смерті О. Теліги казав, що не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця

гарна жінка⁴⁴⁰. В 2017 р. на місці розстрілу О. Теліги та її побратимів у Бабиному Яру споруджений монумент, у сквері Національного технічного університету України «КПІ» в 2009 р. встановлений пам'ятник поетесі.

Популяризація духовних цінностей, патріотичне виховання, зв'язок поколінь, збереження пам'яті про історичні постаті — це пріоритетне завдання гуманітарної політики держави. Спільні зусилля держави і громадянського суспільства, зацікавлених у досягненні компромісу, вирішенні нагальних питань, у тому числі, в гуманітарній сфері дозволять толерантно вибудовувати політику по формуванню історичної пам'яті, яка має на меті не конфронтацію, а об'єднання і взаємопорозуміння. Необхідна політична воля вищого керівництва держави вирішити ці політичні питання, не полишаючи осторонь проблеми соціально-економічного облаштування ветеранів війни, а також і їх бажання простягнути руку один одному заради майбутнього дітей і онуків. Ці питання давно вирішені в країнах Західної Європи — Німеччині, Італії, Іспанії та ін., де домінують підходи, орієнтовані на консолідацію й патріотизм.

Слід пам'ятати, що історична пам'ять ґрунтується на героях, місцях пам'яті, з якими спільноти ідентифікують себе і якими вони пишаються. Українська держава докладає зусиль до справедливої оцінки історії національно-визвольного руху. Важливим кроком на цьому шляху став Указ Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». На жаль, не завжди напрацювання вчених стають основою для вирішення цих питань — науковці працюють у своїй системі координат, спираючись на широку джерельну базу, а політична еліта продукує своє бачення історичного минулого без будь-якого підкріплення документами. Створення нових пам'ятників, меморіальних комплексів, музеїв несуть важливе навантаження у справі національного самоствердження. Водночас повинні залишатися незабутими і 28 тис. братських могил воїнів червоної армії полеглих у роки Другої світової війни і похованих на території України.

При дослідженні подій Другої світової війни необхідно враховувати особливості різних регіонів України, в яких в силу історичного розвитку, низки об'єктивних і суб'єктивних факторів по-різному сприймаються історичні події та постаті. Важливим імпульсом для актуалізації історичної пам'яті та відновлення історичної справедливості є відкриття меморіалів українським та польським воякам у Львові і Харкові, вшанування пам'яті жертв кривавих подій на Волині, у Биківні та Бабиному Яру, створення заповідників та музеїв національно-визвольної боротьби. Поряд зі створенням меморіальних комплексів і заповідників споруджуються пам'ятники національним героям, відновлюються штучно забуті місця пам'яті українського народу. Це пам'ятні місця боїв на державному кордоні в 1941 р., оборона Києва, Одеси, Севастополя, Харкова, де збереглися сотні інженерно-фортифікаційних споруд, які не тільки являються пам'ятками науки і техніки, але з кожною з них пов'язана доля радянських воїнів, їх боротьба у ворожому оточенні.

Найбільш трагічним періодом у війні став її початковий період, коли попри мужність і героїзм радянських воїнів, частини червоної армії перебували в оточенні, продовжуючи чинити опір ворогу. Завдяки мужності воїнів 1941–1942 рр., більшість з яких загинули, створювалися передумови Перемоги. У Волинській, Львівській, Хмельницькій і Чернівецькій областях понад 60 пам'яток про події 1941 р. Це будинки штабів 41-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту у містах Рава-Руська (Львівська обл.) і Нова Ушиця (Хмельницька обл.), 2-ї прикордонної комендатури 97-го прикордонного загону (с. Селятин, Путильський р-н, Чернівецька обл.), руїни прикордонних застав (с. Біла Криниця, Турятка, Глибоцький р-н, Чернівецька обл.)⁴⁴¹, поховання радянських воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв, а також обеліски на честь прикордонників Володимир-Волинського, Любомльського, Перемишльського, Рава-Руського укріплених районів, що знаходилися на лінії укріплених рубежів і які відіграли значну роль у ході оборонних боїв, зірвавши плани німецького командування.

Укріплений район — це район (рубіж) чи смуга місцевості, яка була обладнана системою довготривалих польових і вогневих та

інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями і підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами⁴⁴². УРи призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів. У період між двома війнами у багатьох країнах Європи були побудовані укріплені райони.

Будівництво укріпрайонів проходило в три етапи. Протягом першого етапу в період 1929–38 рр. були побудовані 13 УРів, у тому числі в Україні — Київського, Коростенського, Летичівського, Новоград-Волинського, Могилів-Ямпільського, оскільки український напрямок вважався в оперативно-стратегічному відношенні найбільш важливим. В 1938–39 рр. розпочалося будівництво ще 8 УРів, у тому числі Шепетівського, Старокостянтинівського, Остропільського, Ізяславського, Проскурівського та Кам'янець-Подільського, які входили в так звану «лінію Сталіна». Включення до складу СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель надало Радянському Союзу глибоке стратегічне передпілля, залишивши на декілька сотень у тилу лінію старого кордону. У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки напередодні майбутньої війни між Радянським Союзом і Німеччиною була розроблена і на початку 1940 р. прийнята нова схема УРів, якою передбачалося зведення так званої «лінії Молотова». В 1940–1941 рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів⁴⁴³. Керівництво республіки надавало великого значення виконанню цих робіт, направляючи на них робочих, виділяючи необхідну кількість будматеріалів і техніку. Тільки у квітні 1940 р. це питання чотири рази розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Але до початку війни запланований обсяг робіт вдалося виконати лише на 25% і забезпечити УРи особовим складом на 50%⁴⁴⁴. Низьким був такий важливий показник, як кількість вогневих точок на 1 км фронту. В багатьох місцях відстань між

окремими дотами досягала 10 км⁴⁴⁵. Доти, дзоти, інші вогневі точки були обладнані тільки в першій лінії оборони при невисокій щільності оборонних споруд. Незакінчене будівництво західних укріпрайонів було однією із суттєвих причин, яка негативно вплинула на хід бойових дій у прикордонній зоні. Рядки донесень, датовані 25 червня 1941 р., характеризують драматизм ситуації в перші дні війни: «Укріплені райони другої смуги Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Новоград-Волинський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Укріплені райони Ізяславський, Київський, Остропільський, Старокостянтинівський, Шепетівський кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити не може»⁴⁴⁶. Але незважаючи на складність ситуації в перші дні війни особовий склад УРів зумів на певний час затримати противника, прикривши мобілізацію і розгортання головних сил червоної армії.

Уже на початковому етапі війни радянські війська залишилися не тільки без розгалуженої системи оборони, але й без важкої оборонної техніки, передусім без танків і літаків, у військах були настрої розгубленості. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали тільки 70, на цей же час німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів менші⁴⁴⁷. У середині липня 1941 р. значно ускладнилася ситуація на південно-західному напрямку, німці кинули на київську ділянку великі сили. Важливим рубежем на підступах до Києва були оборонні споруди Коростенського і Новоград-Волинського УРів. На жаль, тривалої, добре організованої відсічі ворогу було надто мало, але ми повинні зберігати пам'ять про ратну самовідданість окремих зв'язців, цілих підрозділів, які до кінця зберігали вірність воїнському обов'язку.

Коростенський УР захищали воїни 5-ї армії під командуванням генерала-майора М. Потапова. За вісім діб добірні німецькі частини пройшли від Львова до Коростеня, а через Коростенський УР пробивалися 55 днів. Найдовше трималися 200 бійців,

які воювали в районі міської лікарні (вул. Семашка) і колишнього підземного штабу Коростенського УРу (підземелля високого скелястого берега р. Уж)⁴⁴⁸. Упродовж п'яти днів у повному оточенні вели бої воїни на чолі з командиром полку майором П. Білозеровим. Здобути цитадель ворогу не вдалося, і тоді проти радянських воїнів був застосований отруйний газ. Проте загін із п'яти поранених бійців вийшов із підземелля на відстані 4 км і прийняв свій останній бій. Важко поранений майор вижив, потрапив до концтабору, де у травні 1945 р. очолив повстання. По війні він оселився в Саратові, і вдячні коростенці присвоїли йому звання Почесного громадянина міста⁴⁴⁹.

На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка — підземний штаб Коростенського укріпрайону № 5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 дотів. Будівництво УРу розпочалося в 1928 р., для штабу було побудоване спеціальне приміщення (вул. Грушевського, 6), в якому нині знаходиться міський краєзнавчий музей. Велике секретне будівництво підземного штабу, що отримало назву «Скеля» здійснювалося в 1935–37 рр. під керівництвом Д. Карбишева — військового діяча, генерал-лейтенанта інженерних військ, Героя Радянського Союзу (1946), професора, доктора військових наук, про що повідомляє меморіальна дошка при вході у підземний бункер. Бункер був захищений від авіабомбардування металевими маскувальними сітками у 5 рівнів, потужними противибуховими дверима, які могли витримати прямий постріл гармати. Під землею у товщі граніту було побудоване підземне місто з розвиненими інженерними системами, забезпечене всіма засобами для автономного існування, життєдіяльності і ведення бойових дій. Була передбачена система опалення, каналізація, внутрішня та зовнішня вентиляція, система контролю тиску, санпропускники, водогін, дизельні генератори, що забезпечували автономне енергопостачання, колодязь з питною водою, яка набиралася у спеціальні баки, оброблені зсередини сріблом. Протягом року підтримувалася стабільна температура +16 за Цельсієм. У бункері були їдальні, кімнати відпочинку, робочі приміщення, кімната урядового та запасного оперативного зв'язку зі штабом червоної армії — і

нині працює кнопка тривоги і діє телефонний зв'язок. Якість виконаних робіт у бункері настільки висока, що всі механізми тих часів знаходяться в робочому стані. Металоконструкції виконані зі сталі, яка використовувалася для виробництва танків. Система зливу змонтована так, що об'єкту не загрожують жодні повені та бурі.

У 1986 р. «Скеля» була відремонтована і відкрита для відвідувачів. Довжина середнього рівня 146 м, верхній простягнувся на 200 м, нижній, ймовірно, розташований на рівні річки на глибині 70 м у товщі граніту і веде до підземного госпіталю⁴⁵⁰. Цей об'єкт воєнної історії, науки і техніки, повністю зберігся, що дозволило провести його музеєфікацію і створити військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони. Це єдиний музей, який створений у конкретному командному пункті Укріпрайону із використанням речових пам'яток і автентичних споруд. На жаль, у наш непростий час, його існування під питанням, оскільки не вистачає коштів навіть на догляд зібраних експонатів. Такі музеї справляють велике враження, дозволяють молоді мати реальні, а не міфологізовані уявлення про війну і її учасників.

Деякі пам'ятки збереглися у районі 7-го Новоград-Волинського укріпрайону, довжина якого становила 120 км і нараховувала 216 дотів. Серед дотів зберігся бронековпак — командно-спостережний пункт кулеметної роти 54-го кулеметного батальйону — встановлений на західній околиці Новоград-Волинського. Броньбійні кулі, що застрягли у металевому циліндрі, нагадують про жорстокі бої у далекому 1941 р., де загинули 18 червоноармійців. Командний пункт Новоград-Волинського УРу був розташований у Робочому селищі (вул. І. Богуна) і зберігся до наших днів. Він складається з власне командного пункту, караульного приміщення та котельні, які знаходились на відстані 20 м від основного об'єкту, які, на жаль, не збереглися. Розпочаті роботи по створенню музейного меморіального комплексу «Командний пункт 7-го НВУР», куди увійдуть штаб УРу, артилерійські та кулеметні доти, зокрема дот Лук'яненка, що на березі р. Случ⁴⁵¹. Поряд з командним пунктом знаходиться зруйнований

дот Петрякова, назва якого походить від напису на рейці, що зберігається у міському музеї бойової слави. На уламку рейки штиком надряпані слова: «Загинув у боях за дот червоноармієць Петряков. 14 липня 1941 р.». А офіційна дата взяття німцями Новоград-Волинського 8 липня, тобто захисники доту ще протягом шести діб вели бої у повному оточенні противника. В 1990 р. під час розкопок однієї з довготривалих вогневих точок дослідники пошукового загону відкопали рештки тіл чотирьох червоноармійців, але ідентифікувати їх за відсутності солдатських медальйонів неможливо⁴⁵². Такі пошукові роботи дозволяють встановити час, місце, обставини загибелі, іноді прізвища людей, про які не знали їх рідні та близькі, встановити правду про історичні події і зв'язок з минулим.

Важливим рубежем на підступах до Києва була оборонні споруди Київського УРу. Він будувався з 1928 по 1937 рр., це був плацдарм на правому березі Дніпра, загальна довжина якого на передньому краї становила близько 75 км і глибина оборонної смуги сягала 2–6 км⁴⁵³. Штаб Київського укріпрайону з 3 липня по 8 серпня 1941 р. був розташований по вул. Львівська, № 47/8, а з 8 серпня по 19 вересня 1941 р. — по вул. Артема, № 24, про що повідомляють тексти на меморіальних дошках⁴⁵⁴. Враховуючи складну обстановку на київському напрямку командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. Кирпонос 24 червня 1941 р. видав директиву про формування частин КиУРу, відновлення, озброєння і підготовку його оборонних споруд для військ польового призначення, а 2 серпня 1941 р. — про удосконалення оборони Київського УРу, в якій передбачалися конкретні завдання щодо будівництва загороджувальних споруд з використанням усіх можливих ресурсів, спорудження дзотів, протитанкових і протипіхотних загороджень, мінних полів на основних напрямках південно-західної частини УРу⁴⁵⁵. У будівництві і відновленні оборонних споруд брали участь понад 500 тис населення Києва і області. До 9 липня 1941 р. було закінчено будівництво першої лінії оборони КиУРу — розчищені сектори обстрілів дотів і дзотів, прокладено 15 км ескарпів, 30 км протитанкових ровів, побудовано понад 750 дзотів⁴⁵⁶.

Оборона Києва, яка тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. була однією з головних воєнно-політичних подій літньо-осінньої кампанії 1941 р. 11 липня 1941 р. німецьким військам вдалося прорвати рубіж оборони в центрі Новоград-Волинського УРу і вийти на підступи до столиці. Про жорстокість боїв на київському напрямку свідчать сотні братських і поодиноких могил радянських воїнів, які в складних умовах продовжували чинити опір. Безсмертний подвиг в районі Ставищ здійснив загін радянських воїнів 144-го полку 27-ї дивізії під командуванням молодшого лейтенанта Д. Шепеленка. Зайнявши оборону на 21-му кілометрі Житомирського шосе, воїни перерізали дорогу ворожим танкам, атакуючи їх гранатами і пляшками із запалювальною рідиною. Під час бою було знищено 26 німецьких бойових машин. В 1982 р. на місці бою, поблизу с. Небелиця споруджений пам'ятний знак. Обеліски на братських могилах в с. Борщів, Великий Круполь, Власовка, Коржі, Корнеєвка, Малий Круполь, Леляки Баришівського району, де поховані понад 20 тис. воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв увічнюють героїчні і трагічні дні 1941 р. В с. Чабани Києво-Святошинського району збереглися руїни дзоту, бійці якого протягом майже двох місяців, у ворожому оточенні, вели бій з противником⁴⁵⁷.

Особливо запеклі бої розгорнулися з 16 по 22 липня 1941 р. в районі міст Біла Церква, Фастів, Тараща (Київська обл.). В районі сіл Віта Поштова-Мрига мужньо захищали першу лінію оборони воїни 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій, 1-го і 28-го окремих батальйонів 538-го і 55-го артилерійських протитанкових дивізіонів. У 1973 р. поблизу с. Віта Поштова (Києво-Святошинський район) споруджено пам'ятний знак на честь захисників Києва, біля руїн доту № 210 — встановлені дві пам'ятні стели з меморіальним текстом. Пам'ятником мужності радянських воїнів став напівзруйнований дот № 205 біля с. Тарасівка, гарнізон якого на чолі з лейтенантом В. Ветровим, не маючи зв'язку, захищав ділянку на підступах до міста впродовж десяти днів. Командир доту та його підлеглі зуміли частково деблокувати вогневу точку, але лише за наказом командування Київського УРу гарнізон залишив свою маленьку фортецю⁴⁵⁸. Героїчно захищали свої позиції гарнізони доту № 131 біля с. Кременище під командуванням лейтенанта

В. Яқуніна, № 127 між селами Ходосівка і Лісники, № 179 в с. Круглик та в інших місцях⁴⁵⁹. Кожний виявлений і досліджений дзот — це пам'ять про воєнні події, мужність і самопожертву їх захисників, важливе джерело для вивчення воєнної історії, втілення військово-інженерної думки, досвіду фортифікаційного мистецтва минулих епох. Боротьба за Київський укріпрайон тривала до 18 вересня 1941 р. Останнім часом об'єкти Київського укріпрайону — доти і дзоти, пам'ятки історичної і науково-технічної спадщини стали предметом вивчення науковцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 8 досліджених об'єктів отримали статус пам'яток і занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України⁴⁶⁰.

Одним із стратегічних завдань Київського укріпрайону було спорудження у межах столиці тунелю, на який покладалося відповідальне завдання — створити дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів. Згідно проекту до 1944 р. планувалося спорудити два тунельні переходи: Північний (Оболонь–Вигурівщина) та Південний (Жуків острів — острів Водників — Осокорки), загальною довжиною в 6,5 км. Тунель будувався для пропуску залізничних потягів у двох напрямках, які можна було у разі потреби швидко демонтувати і використовувати тунель для проїзду автотранспорту та військової техніки. Роботи розпочалися у 1936 р. і тривали до кінця липня 1941 р. одночасно на 14 титулах (будівельні ділянки). Будівництво було суворо засекречено, використовувалися засуджені і вільнонаймані робітники, які навіть із початком війни, були звільнені від мобілізації. Споруди транспортного тунелю не були закінчені і ніколи не використовувалися. Фрагменти прохідних кесонів збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м) — на Жуковому острові, фрагмент (700 м) — на острові Водників⁴⁶¹. Ці споруди являються історичними і науково-технічними об'єктами, які потребують дослідження і включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, що унеможливить їх руйнування. Інтерес до них з боку туристів і просто любителів історії останнім часом значно збільшився.

Незважаючи на мужність радянських воїнів оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох радянських армій, у німецькому полоні опинилися 665 тис. чоловік. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки військового командування та політичного керівництва, погане керування і управління військами, внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких були репресовані. В другій половині вересня оборона Києва перетворилася в одну з найбільших трагедій червоної армії. 19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони червона армія залишила Київ. Штаб фронту, члени Військової ради фронту, велика група офіцерів намагалися з боями прорватися із оточення танків, мотопіхоти і бронемашин противника. В урочищі Шумейково біля хут. Дрюківщина на Полтавщині загинув штаб Південно-Західного фронту, у нерівному бою був смертельно поранений командувач фронту, Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос, загинули члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков⁴⁶². Окремі загони і групи продовжували чинити опір до 26-го вересня 1941 р. — дня завершення Київської оборонної операції⁴⁶³. У 1976 р. в урочищі Шумейкове (Лохвицький р-н) був відкритий один з перших меморіальних комплексів у пам'ять про події початкового періоду війни. Це велична архітектурно-скульптурна композиція, присвячена воїнам Південно-Західного фронту⁴⁶⁴, які у надзвичайно важких умовах вели запеклі бої і завдали німецьким військам значних втрат. Оборона столиці України відіграла важливу роль у зриві гітлерівських планів «блискавичної» війни проти Радянського Союзу і не дала йому можливості влітку 1941 р. захопити Лівобережну Україну.

В 70-ті роки минулого століття на місцях боїв воїнів Південно-Західного фронту у Кіровоградській, Київській, Полтавській областях були впорядковані могили воїнів, які загинули в 1941 р. На початок 1973 р. на державному обліку знаходилося 35069 пам'яток, у тому числі — 17424, присвячених подіям Другої світової війни⁴⁶⁵. Протягом останніх 12 років на Полтавщині виявлено 316 пам'яток, у тому числі 50 поховань воїнів, які

загинули в 1941 р. при обороні сіл Полтавського і Кобеляцького районів. Встановлені прізвища 10 тис. воїнів, які були поховані в безіменних могилах на території області. Віднайдені могили бійців 226-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту, що тримала оборону в районі Полтавського аеродрому, 434-ї та 169-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час оточення в районі с. Сапожине Полтавського району. В ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» в Хмельницькій області виявлені і взяті на облік 234 поховання радянських воїнів періоду 1941–1944 рр.⁴⁶⁶

З 5 серпня 1941 р. водночас з наступом на Київ 300-тисячна армія противника повела широкий наступ на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. В кінці 40-х на початку 50-х років минулого століття розпочались пошуки пам'ятних місць оборони міста, був розроблений проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Другої світової війни, значна частина з них — оборону міста. Це — місце батареї берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення та полк морської піхоти. Про мужніх захисників міста розповідає і незвичайний меморіальний ансамбль — зелений пояс Слави. На місцях головного рубежу оборони споруджені численні обеліски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї⁴⁶⁷.

Особливе місце у планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь — головна база Чорноморського флоту. Як і в Кримську війну, місто не було укріплене належним чином, але понад вісім місяців тривала оборона Севастополя силами моряків, які на суші стримували атаку ворога. В жовтні 1941 р. противник значними силами атакував позиції радянських військ у південній частині Криму. Стримуючи безперервні атаки ворога, частини 51-ї Окремої і Приморської армій змушені були відступати, що відкрило німцям дорогу на Севастополь. Рішучими діями Військової ради флоту, міського комітету оборони, за активної допомоги мешканців міста навколо Севастополя були зведені оборонні укріплення. До початку боїв за Севастополь на трьох

сухопутних напрямках було збудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км. Як показали подальші події, ці оборонні рубежі відіграли важливу роль у зриві планів захоплення Севастополя з ходу⁴⁶⁸. Як пам'ятки про ті героїчні дні зберігаються доти (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)⁴⁶⁹. Перша спроба ворога захопити місто зазнала поразки. У грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, в районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова. На шляху через Мекензіїві гори ворога зупинили захисники дзоту № 11. Семеро бійців, курсантів електромеханічної школи учбового загону Чорноморського флоту на чолі зі старшиною С. Раєнком протягом трьох діб чинили відчайдушний опір. Лише знищивши всіх захисників дзоту, ворог оволодів дзотом⁴⁷⁰.

Другий наступ німецьких військ на Севастополь також закінчився поразкою. Захисники міста зірвали плани німецького командування, і з 21 листопада почалась облога міста. Для допомоги оточеному Севастополю і створення умов для визволення півострову в грудні 1941р. — квітні 1942 р. Ставка ВГК віддала наказ про проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції. На жаль, вона не була підготовлена належним чином і завершилась поразкою і відступом радянських військ з Керченського півострова, що значно погіршило становище захисників Севастополя. Німецьке командування зосередило тут 11-у армію і в червні 1942 р. спробувало подолати оборону міста. Жорстокі бої розгорнулись в районах Сухарної балки, Північної бухти, Костянтинівського рavelіну, Інкерманських висот. Особливу роль в системі оборони Севастополя відігравав Малахів курган, прославлений ще в період Кримської війни. Майже через століття естафету боротьби прийняли артилеристи 177-го морського дивізіону, яким командував старший лейтенант О. Матюхін. У 1958 р.

на місці, де стояла батарея О. Матюхіна, були встановлені гармати, зняті з есмінця «Бойкий» — своєрідний пам'ятник ратному подвигу воїнів 177-го артдивізіону⁴⁷¹.

В місцях масових поховань захисників Севастополя упорядковані меморіальні воїнські цвинтарі, пам'ятними знаками відзначені місця подвигів лейтенанта В. Соколова, матроса І. Голубця. В місцях, де знаходилися командні пункти адмірала П. Октябрського (Кам'яна бухта), сектори оборони, 35-ї, 10-ї, 113-ї берегових батарей в Голубій бухті, Качинській долині, Максимовій дачі — встановлені пам'ятні знаки. В будинку (вул. Советська, 49), в якому з 1959 р. по 1969 р. жив командувач Чорноморським флотом, віце-адмірал, Герой Радянського Союзу П. Октябрський, відкрито меморіальний музей. Понад 700 обелісків і пам'ятних знаків у Севастополі і його околицях увічнюють пам'ять про захисників і визволителів міста в роки Другої світової війни⁴⁷².

Про події початкового етапу війни нагадують пам'ятні знаки на місцях боїв, могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. Бойові подвиги увічнюють численні обеліски, меморіальна стела, пам'ятник на братській могилі учасників десанту в Керчі, корабельна гармата, встановлена у 1965 р. на набережній Десантників у Феодосії⁴⁷³. На шостому кілометрі шосе Євпаторія–Сімферополь у 1970 р. було споруджено пам'ятник морякам-десантникам, які в ніч на 5 січня 1942 р. під командуванням капітана-2-го рангу М. Буслаєва висадилися на Кримському узбережжі поблизу Євпаторії. Навальною атакою морські піхотинці захопили плацдарм з наміром утримати його для висадки основних сил, але через шторм радянські кораблі не змогли підійти до міста. У лютому–квітні 1942 р. війська Кримського фронту за підтримки Чорноморського флоту, тричі намагалися прорвати вороже кільце, але безуспішно і вимушені були перейти до оборони. Організувати міцну оборону і закріпитися на Турецькому валу радянським військам не вдалося, і вони змушені були відійти до Керчі. Під час евакуації на Таманський півострів, що проходила у надзвичайно складних умовах, війська Кримського фронту втратили понад 162 тис.

чоловік⁴⁷⁴. Так і з'явилися на кримській землі поруч з пам'ятками сивої давнини — курганами й античними городищами — сотні зарубок минулої війни — поховання радянських воїнів у Керчі на воїнському цвинтарі в 131 братській і 140 одиничній могилі — понад 18 тис. чоловік, на вул. Войкова — 3000, вул. Комунарів (колишнє селище Аджимушкай) — 1450, у братській могилі на вул. генерала Кулакова — понад 1300, в Феодосії на міському кладовищі (вул. Назукіна) — 438 воїнів⁴⁷⁵.

Історія Другої світової війни має багато героїчних і трагічних сторінок, які нагадують нам про ціну Перемоги. До таких належать події початкового, найбільш трагічного періоду війни, проблема військового полону частин Червоної армії, які перебували в оточенні і продовжували чинити опір ворожим частинам. Воїни 1941–1942 рр., більшість з яких загинули, створювали передумови Перемоги. Завдяки новим архівним документам, свідченням тих, хто знає про війну не з фільмів і літературних творів, а з власного досвіду, ми більше дізнаємося про ціну Перемоги. З перших днів війни на території, яку залишали відступаючі війська червоної армії, передбачалося запровадження тактики «випаленої землі», повного знищення всієї інфраструктури, необхідної для життєзабезпечення населення під час війни і відновлення життя у майбутньому. Підривалися житлові будинки, заводи, фабрики, медичні і учбові заклади, які не встигли евакуювати, руйнувалися залізничні колії, мости, інші транспортні артерії, знищувався врожай. 18 серпня 1941 р. під час відступу радянських військ була замінована і висаджена у повітря співробітниками НКВС гребля Дніпровської гідроелектростанції у Запоріжжі. Жертви серед червоноармійців і цивільного населення оцінюються від 20 тис до 80–120 тис.⁴⁷⁶

Восени 1943 р. після перемоги в Курській битві радянські війська вийшли на територію України, яка була окупована з 22 липня 1942 р. по 18 грудня 1942 р. Ставлення більшовицького керівництва до місцевого населення, що перебувало на окупованій території, було недовірливим. Тому, за переконанням влади, ці люди мали змити кров'ю своє перебування на окупованій території, яке розцінювалося як злочин. Коли радянські

війська заходили в черговий звільнений населений пункт, право на проведення мобілізації покладалося на польові штаби військових частин, командири яких несли відповідальність за втрати. Проводилася повна мобілізація усіх чоловіків у віці — 17–60 років, які могли тримати зброю в руках. Їх не обліковували, не видавали військовий одяг і зброю, і майже відразу кидали в атаку на німецькі позиції. Вони йшли в атаку у домашньому одязі — так з'явилася назва «чорнопіджачники», «чорносвітники». Селяни своїми трупами вистеляли шлях регулярним військам. У ході боїв за визволення Києва у жовтні 1943 р. радянська влада кинула десятки тисяч «чорнопіджачників» на букринський плацдарм для відволікання основних німецьких сил, а регулярні підрозділи тим часом переправлялися на лютізький плацдарм. На шестикілометровому клаптику землі загинуло понад 250 тис солдатів, із них значну частину становили мобілізовані селяни⁴⁷⁷. На Київщині були села, в яких залишилися одні жінки, а всі чоловіки в 1943 р. були мобілізовані, і більшість з них загинула в боях за визволення столиці, яке було приурочене до чергової 26-ї річниці жовтневого перевороту. За офіційними даними форсування Дніпра і визволення Києва від нацистів забрало життя понад 417 тис. чоловік.

Тавро людини, які перебували на окупованій території, ще довго переслідувало українців, хоча з 41 млн. населення України напередодні війни, евакуйовано було близько 3,5 млн, понад 7 млн воювала на фронтах, у партизанських загонах. Більшість населення — жінки, діти залишалися на окупованій території, але це не означало, що вони були зрадниками чи колаборантами. Війна — це трагедія для всіх, для тих, хто воював, хто залишався на окупованій території і переносив усі знущання окупаційної влади, потерпав від голоду, хвороб, нестачі житла, води. Люди жили у постійному страху за своє життя, долю близьких, за своє майбутнє, яке для всіх, хто перебував на окупованій території, регламентувалося радянською владою.

На території України виявлено 300 місць масових страт населення, 230 концтаборів смерті, 50 гетто. В Україні було знищено 3 млн. 300 тис. мирних громадян, 1 млн. 900 тис. військовопо-

лонених у львівському, славуцькому, кам'янець-подільському, житомирському, уманському, сирецькому, дарницьких та інших концтаборах. Віднайти і відзначити місця страт, розташування концтаборів мирних громадян і військовополонених — одне із завдань обласних і міських редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». В Дарниці, на колишній околиці Києва, встановлені місця двох таборів для полонених командирів і рядового складу, де було знищено понад 120 тис. чоловік, за іншими даними — близько 200 тис. У 1968 р. в пам'ять про ці події в Дарницькому лісі було споруджено меморіальний комплекс (скульптор В. Зноба, архітектори О. Малиновський, Ю. Москальцов). Він складається з пам'ятних знаків, п'ятифігурної гранітної композиції і братської могили. Фігури радянських воїнів немов виростають з кам'яної брили. Біля стежки, якою вели військовополонених на страту, знаходиться брила з написом: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». Як страшна згадка про нацистські звірства на місці концтабору стоїть пам'ятний знак у вигляді стовпа, оповитого колючим дротом. Не менш страхітливі концтабори для військовополонених знаходилися у самому Києві. Один з них був розташований на вул. Керосинній (вул. Шолуденка). За свідченнями очевидців, там знаходилося близько восьми тисяч військових та цивільних осіб. Умови, в яких вони утримувалися, були жахливими — полонені вмирили голодною смертю. Через нестачу продуктів харчування і хвороби надзвичайно високою була смертність. Страшною славою серед жителів Києва користувалися табори військовополонених на вул. Інститутській, 5, в районі Сирця, Бабиного Яру⁴⁷⁸.

Серед реальних і найстрашніших злочинів нацистів, про які часто говорили в радянські часи, були спалення ними цілих сіл під час каральних операцій. Кривавим рядком у чорний перелік злодіянь нацизму вписано трагедію українських населених пунктів Корюківка (Чернігівська обл.), Кортеліси (Волинська обл.), Раска (Київська обл.) та інших 334 сіл, які розділили долю чеського Лідіце, білоруської Хатині⁴⁷⁹. Тільки під час кривавої опе-

рації проти партизанських загонів на Житомирщині, Рівненщині та Київщині влітку 1943 р. було спалено понад 80 сіл і хуторів, знищено тисячі жителів. «Чорною середию» назвали мешканці с. Кортеліси день 23 вересня 1942 р. Кілька каральних загонів з самого ранку оточили село. Під час кривавої розправи над мирним населенням загинуло 2875 чоловік. Як німий свідок страшної трагедії стоїть старий обгорілий дуб. В пам'ять жертв нацизму напередодні 35-річчя Перемоги у Другій світовій війні в Кортелісах споруджено меморіальний комплекс. Автори: скульптори О. Олійник, М. Олійник, архітектор О. Корнев⁴⁸⁰.

Правда про Корюківку (Чернігівська обл.), де було знищено найбільше людей під час каральної операції нацистів — 6700 осіб (цифри, ймовірно, неповні), спалено 1290 будинків, замовчувалася радянською пропагандою. Ця каральна операція була найбільшою не лише на теренах СРСР, але й усієї Європи. Білоруське село Хатинь, де загинуло 149 мешканців, стало все-союзним символом завдяки своїй назві, що була дуже співзвучна із Катинню — місцем, де НКВС розстріляв 4421 польських офіцерів. Таким чином нацистським злочинцем у Білорусі намагалися перевести увагу з комуністичного злочину в Росії⁴⁸¹. Корюківка не вписувалася в радянські канони пам'яті, бо розбивала один із базових міфів про війну — радянських партизанів як «народних месників», що ціною власного життя захищали місцеве населення. Коли загін карателів нищив селище та його мешканців, майже в десять разів чисельніший партизанський загін, що розташувався за 15 кілометрів, не зробив нічого для їх порятунку. У 1962 р. на околиці с. Корюківка в урочищі Криниці на братській могилі семи тисяч заживо спалених мешканців села зведено пам'ятник. У центрі селища у 1975 р. споруджено меморіал (скульптор І. Коломієць, архітектор О. Корнеєв). На відміну від Корюківки, Меморіальний архітектурно-скульптурний комплекс у білоруській Хатині, збудований 1969 р., займає близько 50 гектарів. Тут розташовано символічне «кладовище сіл», на якому 185 символічних могил — білоруських сіл, знищених нацистами, які не змогли відродитися після війни. В пам'ять про трагедію українських сіл, знищених в роки Другої світової війни мемо-

ріалізація Корюківської трагедії є справою державної ваги⁴⁸². Приклад Корюківки демонструє масштаби знищення нацистами цивільного населення на українських теренах, показує, що наша країна належить до тих держав, які зазнали найбільших втрат у роки Другої світової війни.

Правдива інформація про війну, в якій не останню роль відіграють і пам'ятки воєнної історії, єднає сучасні і прийдешні покоління з поколіннями, переможцями у Другій світовій війні, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загальногуманістичних цінностей. Подвиг минулого є не лише прикладом, а й серйозним викликом, який стимулює дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього. Широке залучення різноманітної історичної, мемуарної літератури, архівних матеріалів, дослідження і візуальне обстеження пам'яток, які являються реальними свідками подій, дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, сприятиме збереженню пам'яті про воєнні події, які відбувалися на українських теренах, про людей, які загинули у боротьбі за Батьківщину і поховані в українській землі. Для дослідників воєнно-історичної спадщини значний інтерес представляє вивчення історико-культурного пласту, ознайомлення з особливостями військових атрибутів певної епохи.

Необхідно говорити про Другу світову війну, як одну з найбільших трагедій в історії України, поверненні з небуття імен тисяч загиблих мирних громадян, учасників визвольних змагань. Потребує перегляду і об'єктивного висвітлення з позицій сьогодення діяльність партизанів, адже в історії партизанської боротьби були й трагічні сторінки, що довгі роки замовчувалися. З перших кроків по створенню комуністичного підпілля і партизанських загонів, з'єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Багато з них не володіли прийомами нелегальної діяльності, навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи — гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині і в окупованих країнах. При висвітленні діяльності партизан-

ських загонів і підпільних організацій слід уникати непотрібного пафосу, зважено і критично підходити до даних про знищення живої сили противника, воєнної техніки, зброї і боеприпасів, що наводяться в літературі, оскільки ці цифри нерідко були штучно завищені.

У західному регіоні в умовах окупаційного режиму активну роль відіграла Організація українських націоналістів. Початок війни відкрив новий етап у діяльності всіх організацій самостійницького спрямування, збройних формувань ОУН, Української повстанської армії, які потребують серйозного і неупередженого аналізу. Організацію українських націоналістів (ОУН), обидва її крила, що почали окремо діяти після розколу 1940 р. — під проводом А. Мельника і С. Бандери, а також Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. ОУН — це підпільна партійно-військова структура, УПА — партизанська за своїм характером армія, метою якої була боротьба за незалежну Україну. Опір гітлеризму в Західній Україні, яка увійшла до складу УРСР у вересні 1939 р., співпав там з боротьбою проти сталінізму. Збройні формування ОУН і УПА, взаємодіючи з підпільними боївками, намагалися не допустити утвердження радянської влади. Загострилася братовбивча громадянська війна, в якій загинули тисячі людей. При виявленні та дослідженні пам'яток періоду Другої світової війни у західних областях слід враховувати ці особливості.

В умовах незалежної Української держави на зміну ідеологічним заборонам прийшло усвідомлення необхідності об'єктивного висвітлення цих подій і відображення їх в пам'ятках. Символічні хрести, пам'ятні знаки на братських могилах вояків УПА у формі державного герба встановлені в селах Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей. Меморіальними дошками відзначені будинки, пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля у Києві, Житомирі, Полтаві, інших містах України. Це будинки, в яких жили Головний командир УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич (м. Львів, вул. Новоповітряна, 76), поетеса Олена Теліга (м. Київ, вул. Володимирська, 45, Толстого, 25; м. Львів, вул.

Т. Шевченка 8), заступник голови Проводу ОУН (м) О. Кандиба (О. Ольжич) (м. Львів, вул. Личаківська, 32; м. Київ, вул. Л. Толстого, 15), формувалися похідні групи ОУН(м) (м. Львів, вул. Т. Шевченка, 11). На батьківщині керівника ОУН(р) С. Бандери створений історико-меморіальний музей (с. Старий Угринів, Івано-Франківська обл.). Пам'ятник керівнику ОУН(м) полковнику А. Мельнику встановлений в центрі с. Воля Якубова Дрогобицького району Львівської області, де він народився. В 1993 р. у м. Жовква на Львівщині споруджений пам'ятник Є. Коновадцю.

Вивчення і дослідження подій із залученням до широкого наукового і суспільного обігу пам'яток воєнної історії дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, зруйнувати існуючі міфи, увічнити пам'ять про загиблих воїнів на українській землі, жертви війни — цивільне населення, інвалідів війни, більшість з яких в п'ятдесяті роки минулого століття була переміщена до будинків інвалідів, які знаходилися у віддалених місцях на території монастирів. Це була жорстока акція держави по відношенню до людей, які віддали своє життя і здоров'я за Батьківщину і змушені були доживати вік далеко від рідної місцевості і своїх рідних⁴⁸³. Так тоталітарна держава віддячила своїм захисникам.

У центрі французької столиці туристів приваблює велична архітектурна споруда, побудована у стилі бароко, відома як Палац інвалідів. Будівля була збудована в кінці XVII ст. за наказом короля Людовика XIV як притулок для інвалідів з повним державним пансіоном, учасників воєнних баталій, які отримали поранення під час бойових дій. І в XXI ст. там утримуються ветерани-військовослужбовці, які користуються повагою населення і соціальним забезпеченням держави. Тільки виважений, шанобливий і гуманний підхід до учасників бойових дій, ветеранів, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, дозволить нам будувати справедливу, соціально орієнтовану державу, в якій гідно будуть почувати себе всі, і передусім, захисники України, хто боровся за її свободу і територіальну цілісність і нині чинить опір в умовах російської агресії. Ми маємо пам'ятати про це і створювати найкращі умови для тих, хто

повертається з фронту. Маючи великий досвід участі у воєнних конфліктах слід зберігати матеріали і документи про сучасні події, фіксувати спогади їх учасників, увічнювати пам'ять. Це важливо не тільки для історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі.

Оборонні споруди, доти і дзоти, штаби УРів, які збереглися, являються гарною базою для створення музеїв, воєнно-історичних виставок. На їх прикладах можна наглядно продемонструвати еволюцію довоєнної фортифікаційно-інженерної школи. Цікавість у вітчизняних і зарубіжних любителів воєнної історії викликає багатокілометрова фортифікаційна споруда «Арпада», створена угорською стороною в 1942–1944 рр. на території Закарпатської області. Це багатокілометрова фортифікаційна споруда, яка мала десятки тунелів, казарм, сотні дотів, загороджень у вигляді трапецієподібних і конусоподібних протитанкових споруд і навіть кількох військових госпіталів у горах. Воїни 4-го Українського фронту оволоділи лінією, обійшовши весь район через Свідовецький хребет. У с. Колочава Міжгірського р-ну — єдиний у Європі відреставрований та музеєфікований фрагмент «Лінії Арпада», відтворено 4 бункера із 34, зберігається понад тисяча експонатів⁴⁸⁴. В с. Верхня Грабовщиця зберігся бункер, де проходить тунель довжиною в 1 км і криниця з питною водою⁴⁸⁵.

В умовах становлення державності України, коли одним з найважливіших завдань є виховання патріотизму, значення історико-культурної спадщини важко переоцінити. Відродження та збереження пам'ятних місць, створення музеїв і заповідників, відкриття меморіалів пам'яті — свідчення вираженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. З метою прискорення процесу розбудови української політичної нації необхідно об'єднати зусилля державних інституцій і громадських організацій на належне вшанування визначних історичних подій і постатей, народних традицій, суспільного консенсусу навколо знакових подій і постатей,

публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до історії, прагнення відновити історичну пам'ять.

Концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток періоду Другої світової війни, які у багатьох випадках є чи не єдиним свідком воєнної доби, джерелом пізнання для сучасного покоління, потребують певної корекції. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, висвітлення всього спектру проблем воєнного часу, можна показати не тільки велич духу і звитягу народу, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

Воєнна історія, зафіксована у численних пам'ятках, набуває особливого значення у наш час, коли Україна розбудовує свою державність, одним із атрибутів якої є власні Збройні Сили. Збереження пам'яті про війну полягає не лише у пошуку пам'яток, упорядкуванні могил загиблих і встановленні пам'ятників, а у вихованні молоді, науковому переосмисленні подій, широкому інформуванні суспільства про воєнні події і їх наслідки. Спільними зусиллями держави, громадських організацій і фахівців можна відновити історичну правду про Першу і Другу світові війни та зберегти їх у пам'яті поколінь. І не останню роль у цих процесах відіграє виважена загальнодержавна меморіальна політика, яка повинна мати довгострокове спрямування й належне фінансове забезпечення. Важливо — не створювати нові лінії конфронтаційності, не увічнювати в топоніміці й меморіалах події і постаті, що дістають у суспільстві неоднозначну реакцію. Для реалістичного уявлення про вітчизняну історію ХХ ст. слід створювати якісні візуальні форми, акцентувати увагу на підготовці Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України», систематизації меморіальних місць, підготовці каталогів і покажчиків пам'яток воєнної історії. Це не тільки дозволить зберегти пам'ять про події, які стали визначальними для людства у ХХ ст., а й убезпечити його від помилок і потурань агресії і мілітаризму. Завдяки включення

цих пам'яток у царину військового туризму, поширеному у країнах Західної Європи, ми зможемо на конкретних прикладах демонструвати своє бажання до співпраці і мирного співіснування з усіма народами, які зазнали втрат, гноблення і руїни у роки світових катастроф.

Розділ 5.

«Місця пам'яті» в меморіальному просторі

«Місця пам'яті» воєнної історії України IX–XIII ст.
Пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою українського народу за свою незалежність, знаходяться у багатьох регіонах України. При визначенні і наданні їм статусу пам'яток місцевого або національного значення береться до уваги важливість історичної події для держави взагалі або конкретного регіону, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Дослідженням пам'ятних місць займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи із використанням сучасних методів. Саме завдячуючи їх пошукам, у співставленні з історичними документами, можливо локалізувати пам'ятні місця. Оскільки українські землі входили до складу імперій, Австро-Угорської, Російської, потім Радянського Союзу, увічнювалися події, які прославляли могутність і перемогу імперії в тій чи іншій події. Не знайшли гідного увічнення події битви на Синіх Водах, Ворсклі, Конопська битва.

Протягом століть українські землі знаходились на перехресті важливих торговельних шляхів, на які зазіхали різні кочові племена і прагнули підкорити волелюбне населення. Пізніше вони входили до складу імперій і ставали ареною жорстоких воєнних баталій, які розгорталися на їх теренах. Автентичних пам'яток про воєнні події середньовічної історії практично не збереглося, пам'ять залишилася в географічних назвах місцевості, пам'ятних знаках, встановлених на місцях битв, розташування військових таборів. У Харківській області це — місце розташування дружини Новгород-Сіверського князя Ігоря в 1185 р., місце битви в

1111 р. дружини Володимира Мономаха з половцями (м. Ізюм), про що повідомляє літопис. У Токмацькому районі (Запорізька обл.) встановлений пам'ятний знак на честь перемоги об'єднаних руських дружин на чолі з Володимиром Мономахом. 20 липня 1174 р. під Срібним (нині — смт Чернігівської обл.) відбулася битва між військом князя Ігоря Святославича з половцями, яка зафіксована у літописах і стала першою згадкою про Срібне. У майбутньому Срібне — типове місто з обмеженим Магдебурзьким правом, з 1659 р. Срібне сотенне містечко, центр Срібнянської сотні Прилуцького полку.

Тріумфальні перемоги над половцями здобули об'єднані дружини руських князів, очолювані Володимиром Мономахом в 1103, 1107, 1109, 1111 роках. Успішний похід 1103 р. започаткував серію перемог руських дружин, у результаті яких було значно послаблено сили правобережних половців. В 1107 р. під Лубнами (Полтавська обл.) руські полки на чолі з Володимиром Мономахом і Святополком, завдали сильної поразки ордам лівобережних половців Боняка і Шарукана, про що йдеться у літописі. Про це нагадує пам'ятне місце — давньоруське городище «Лубни» (м. Лубни, вул. Верхній Вал)⁴⁸⁶. На початку XIII ст. давньоруська земля зазнала навали з боку Монгольської держави, під ударами якої упали держави Середньої Азії. У квітні 1223 р. на Дніпрі, поблизу о. Хортиці, були зібрані великі половецькі та руські сили, серед останніх були галичани, волинці, кияни, пувильці, чернігівці, смоленська і курська дружини. 31 травня 1223 р. ця потужна армія зіткнулася з монголо-татарами на р. Калці (нині — р. Калка, права притока Кальміусу) і зазнала поразки.

Історичне життя на теренах України проходило під впливом зовнішніх чинників — монгольського завоювання та литовської експансії. Внаслідок першого сформувався режим залежності українських земель від Золотої Орди, другий — призвів до включення більшості з них до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ), поліетнічної держави, що постала на руїнах Київської Русі⁴⁸⁷. На думку української дослідниці О. Русиної, існувала договірна природа взаємин між володарями Литви і Золотої

Орди, наслідком чого стало створення литовсько-татарського сумісного володіння (кондомініуму), який проіснував до кінця 90-х років 14 ст.⁴⁸⁸ Славні сторінки воєнної історії українського народу, особливо в складних умовах сьогодення, коли український народ веде боротьбу за свою землю, мають об'єднувати націю. До таких подій відноситься і битва 1362 р., яка тривалий час залишалася в тіні Куликовського бою, який хрестоматійно вважався розгромом монголо-татарського іга. В історіографії і для широкого загалу історичне значення битви 1362 р. недооцінене, хоча вперше в польовій битві були розгромлені ординські війська і визволена з-під іга велика територія.

На 1362 р. литовці приєднали до своїх територій, крім Волині, частково Чернігово-Сіверщину і вийшли на кордони Золотої Орди. Першого удару литовський князь Ольгерд завдав по Чернігово-Сіверщині, наступним, а може й одночасним стало приєднання Києва — духовного центру Київської Русі. На кінець літа 1362 р. Київське князівство було повністю під владою Ольгерда. Протягом двох кампаній одного року литовському князю вдалося приєднати до ВКЛ величезний масив українських земель — Київщину, Чернігово-Сіверщину і Поділля⁴⁸⁹. У працях вітчизняних науковців переважає концепція про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави. Цей наступ склав головний зміст антиординської воєнної кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу⁴⁹⁰. Протистояння Великого князівства Литовського та Золотоординської держави за панування над білоруськими і українськими землями призвело до битви під Синіми Водами, де були розгромлені військом великого литовського князя Ольгерда три ординські князі⁴⁹¹.

Предметом дискусій істориків XIX і XX ст. були час і місце битви, про яку збереглося тільки кілька літописних згадок. Сумнівів у тому, що битва була, не існувало. Основні воєнні дії розгорнулися восени 1362 р., вірогідно, між 24 вересня і

25 грудня 1362 р. Військо Великого князя Литовського Ольгерда, який особисто брав у ній участь, складалося не лише з його рицарів, але із загонів боярства Київщини, Чернігово-Сіверщини, відділів Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля, які виступили проти трьох татарських беїв. Чисельність військ, які брали участь у битві, не встановлена. За приблизними даними, які потребують уточнення, золотоординське військо нараховувало 25 тис. воїнів, стільки ж було і у війську Ольгерда. Сильною стороною армії Великого князівства Литовського була наявність постійного кінного війська, служба в якому була обов'язковою для кожного феодала-землевласника. Крім того, кожний багатий феодал мав озброїти за свій рахунок кінний загін, який виступав під власним прапором. Ординці не могли скористатися своєю перевагою — численною кіннотою, оскільки литовці мали і легку і важко озброєну кінноту⁴⁹². Литовці становили приблизно половину своїх кінних військ, другу половину кінноти і всю піхоту складали війська українських і білоруських удільних князів.

Багато років триває полеміка стосовно локалізації місця битви 1362 р. русько-литовського війська на чолі з князем Ольгердом із татарськими ордами ханів Котлубуга, Качибєя і Дмитра-Солтана на річці Синя Вода. Недостатність джерел, а також суперництво різних національних шкіл в інтерпретації подій не дозволило встановити місцезнаходження. На сьогодні існують дві версії місця проведення битви. За однією з них вона відбулася на берегах р. Синюха, правому притоці Південного Бугу, біля замку Сині Води (нині — смт Торговиця, Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.). Інші дослідники вважають, що ця битва відбулася на Поділлі, на р. Снивода (Сниводь), що тече далі на північ, на прикордонні Київщини, Волині і Поділля, в урочищі Лозна-Воронівці-Уланів, поблизу сучасного м. Хмільник (Вінницька обл.), де залишилися старовинні могили — поховання, які мають назви Руська, Литовська, Татарська⁴⁹³. На жаль, місце історичного поєдинку на Синій воді остаточно не локалізовано.

На підставі джерел і матеріалів дослідники битви дійшли висновку, що литовський князь Ольгерд застосував нову на той час тактику у боротьбі з кіннотою ворога. Литовсько-руське військо

вишукувалося не в одну або кілька ліній, як зазвичай, а півколом, коли кожен із полків прикривав того, хто стояв перед ним. Використавши влучний тактичний маневр, розділивши своє військо на шість загонів, Ольгерд зумів нанести поразку татарському війську. Під час Синьоводської битви спільними зусиллями литовців, українців (більшістю полків командували київські, переяславські, путивльські князі, що становило основну частину війська Ольгерда), білорусів, було завдано нищівної поразки золотоординському війську.

Перемога литовсько-білорусько-руського (українського) війська в Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 р. значно підірвала могутність Золотої Орди й поклала початок визволенню східнослов'янських земель. До ВКЛ остаточно відійшли землі Київщини та Поділля, відбулося остаточне закріплення Київської, Волинської, більшої частини Подільської і Чернігово-Сіверської земель під владою литовських князів. За межами союзницької держави опинилися тільки окремі українські регіони — Закарпаття, Галичина, Північна Буковина і Крим. Литовці остаточно витіснили ординців із приєднаних українських земель. Восени 2017 р. виповнилося 655 років з часу битви об'єднаного литовсько-білорусько-руського (українського) війська, очолюваного литовським князем Ольгердом, з монголо-татарськими загарбниками, внаслідок чого значна територія українських земель була звільнена. Битва литовського, білоруського і українського народів стала знаковою, оскільки відбулося визволення українських земель від золотоординського панування⁴⁹⁴. Хоча золотоординські хани здійснювали набіги вони назавжди втратили тут політичну владу. Погоджуючись з думкою дослідників проблеми І. Печенюка і С. Соколока, що Синьоводська битва мала величезне геополітичне і історичне значення, визначила подальший напрямок розвитку тогочасного суспільства на теренах сучасної України, слід підкреслити, що спільна перемога литовсько-руських військ має зайняти гідне місце в історичному дискурсі, а в майбутньому — поле битви — як пам'ятне місце⁴⁹⁵. На околиці Уланова (Вінницька обл.) почесний краєзнавець України М.Н. Дорош запропонував встановити пам'ятний знак визволителям Поділля від золотоординського іга⁴⁹⁶.

Одна з найбільших битв у Східній Європі в епоху середньовіччя — битва на Ворсклі 1399 р. (Полтавська обл.) між військом Великого князівства Литовського і Золотою Ордою. Їй передували два походи литовсько-руського війська на територію орди, метою яких було відновлення політичних позицій і кордонів ВКЛ у південно-українських землях, а також надання допомоги ексханові Тохтамишу, союзнику великого князя литовського Вітовта, в його боротьбі за повернення до влади в Золотій Орді⁴⁹⁷. Сучасна територія Полтавщини була прикордонною межею між Золотою Ордою і ВКЛ і проходила по р. Ворскла, а на півдні — по Дніпру. У середині XIV ст. до складу ВКЛ входила більша частина Польщі, Прибалтики, Білорусі і частина України, у тому числі і Полтавщина. 1362 р. територія майбутньої Полтавської області, що перебувала в залежності від Золотої Орди, перейшла під владу Великого князівства Литовського.

Переломним моментом в історії ВКЛ стало укладання Кревської унії 1385 р., у відповідності з якою передбачалося приєднання ВКЛ до складу Корони Польської, перехід у католицизм литовського князя Ягайла і всіх мешканців Литви. Українські землі під давньою назвою Русь об'єдналися разом з Великим князівством Литовським і Королівством Польським на рівноправних і вільних засадах в одну державу. Об'єднання Литви з Польщею, прийняття Ягайлом католицької віри і прагнення покатоличити народні маси викликали невдоволення як серед литовського, так і руського населення. Невдоволення в країні використав двоюрідний брат Ягайла — Вітовт, який за Острівською угодою 1392 р. став правителем Великого князівства Литовського. У зовнішній політиці він відстоював незалежність Великого князівства Литовського (у тому числі і руських земель, що були під його владою) від Польщі, але одночасно намагався не допустити на українських землях створення самостійного державного ладу.

В планах Вітовта була протидія інтеграційній політиці Московського князівства на теренах колишньої Київської Русі і прагнення розширити кордони ВКЛ на схід і південний схід. Усі землі Вітовт приєднував мирним шляхом завдяки дипломатичним

угодам із ханом Тохтамишем. Формально будучи його васалом, Вітовт повинен був допомагати союзнику в бойових діях, і, в разі потреби, надавати військо. Скориставшись з династичної кризи і ослаблення Золотоординської держави він зміцнив позиції ВКЛ у підвладних Орді українських землях на півдні і в Криму. Поновлення сюзеренітету ВКЛ над південними українськими землями було оформлено 1398 р. спеціальним ярликом екс-хана Тохтамиша, яким Золота Орда в його особі формально зрікалася прав власності на ці землі. Після заколоту в Орді Тохтамиш зі своїм двором і вірним військом звернувся по допомогу до свого союзника у боротьбі за поновлення влади в Орді⁴⁹⁸. Проти планів Тохтамиша виступили хан Тімур-Кутлук і емір Едигей. Тохтамишу довелося тікати під захист Вітовта, який дозволив йому згодом розбити табір неподалік від Полтави, поблизу р. Ворскла (нині — с. Тахтаулове Полтавського району). Відмова Вітовта видати Тохтамиша прискорила розв'язку конфлікту. Очікуючи підходу з Криму війська еміра Едигея, хан Тімур-Кутлук вступив у переговори з Вітовтом, але вони були безрезультатними. Вітовт зажадав визнання його верховної влади над Ордою, сплати щорічної данини і карбування на ординських монетах Вітовтового «знамення»⁴⁹⁹, що було неприйнятним.

Вирішальною подією у політичних відносинах між ВКЛ і Золотою Ордою стала битва на Ворсклі (притока Дніпра). Більшість дослідників впевнено пишуть про точну дату битви, її учасниках, наголошують на наслідках для ворогуючих сторін. Кількість війська Вітовта становила 50–60 тис., в якому були руські, литовські, молдавські, польські воїни, німецькі рицарі, в татарському війську перебувала така ж кількість досвідчених і гарно озброєних воїнів⁵⁰⁰. В той же час, дискусійними залишаються питання щодо локалізації місця битви, вірогідності угоди між Вітовтом і Тохтамишем, кількості загиблих воїнів, у тому числі представників знатних князівських родів.

Історіографічний огляд та джерелознавчий аналіз наявної літератури і джерел дозволив київському досліднику Я. Пилипчуку підтримати раніше висловлене істориками В. Ляскоронським і Я. Пеленським припущення стосовно місця проведення битви

поблизу «поля Полтавської битви 1709 р., в місцевості між Ворсколю і Ореллю, на південний схід від пониззя Ворскли в районі зручної переправи біля Нових Санжар, нижче сучасної Полтави»⁵⁰¹. У дослідженні шведського історика XVIII ст. Густава Адлерфельда також є свідчення, що Полтавська битва 1709 р. відбулася на тому ж полі, де була розбита армія Вітовта⁵⁰².

Як свідчать літописи, генеральна битва відбулася 12 серпня 1399 р., за кілька годин до заходу сонця. Татари мали кількісну перевагу над силами Вітовта, а також вдалися до обманного маневру, імітувавши втечу, чим виманили супротивника з укріпленого табору над Ворсколю. Під час битви вони застосували перевірену тактику — обхід з флангів⁵⁰³. У той час, як армія Вітовта билася з військом еміра Едигея, Тімур-Кутлук обійшов її з тилу, замкнувши кільце оточення литовських військ. Боячись оточення з боку татар, першим поле бою покинув Тохтамиш. Після втечі Вітовта, його брата Сигизмунда, а також деяких інших воєначальників битва перетворилася на бійню, в якій загинули кращі сили Литви та Руси. Численна армія великого князя литовського — цвіт литовсько-руського (українського) лицарства⁵⁰⁴ — та його союзників залишилися назавжди на величезних братських кладовищах, у групових і поодиноких могилах на приворсклянських полях. У своїх дослідженнях місцеві краєзнавці наводять цікаві факти і висловлюють свої міркування щодо подій далекого минулого, аналізуючи топоніміку — гідроніми (назви річок, озер) і ойконіми (назви населених пунктів) краю, в яких відображена місцева історія. Ці гіпотези про поховання загиблих, місця бойових дій 1399 р. важко довести чи, навпаки, спростувати, оскільки в цій місцевості не проводилися планомірні археологічні дослідження і не існує матеріальних свідчень про події давнини, що ускладнює як локалізацію, так і їх реконструкцію. Місце битви, урочище і річка, яка існувала в давнину, отримали відповідні назви, пов'язані з бойовими діями. Поблизу цих місць виникло с. Побиванка, перейменоване в XIX ст. в Тарнавщину⁵⁰⁵ (нині — с. Терновщина Полтавського району).

Аналізу однієї з найбільших битв XIV ст. у Східній Європі присвятила свої дослідження полтавський історик, архівіст,

краснавець Віра Никанорівна Жук. Вона мала власний погляд на цю подію, який ґрунтувався на ретельному опрацюванні джерел та історіографічних матеріалів. Дослідниця довела, що неподалік від Полтави, в районі Побиванки відбулася не генеральна битва. Вона припустила, що під час битви тут стояв із своїм аулом і військом хан Тохтамиш, де й завдали йому удару золотоординці, його противники⁵⁰⁶. Територію генеральної битви вона, як і дореволюційні вчені, окреслила районом Великорублівської сільради, сіл Мала Рублівка, Дем'янівка, Лихачівка Малорублівської сільради, Деревки Деревківської сільради Котелевського району. Тут є річка Трюханівка, що впадає в Мерлу, ліву притоку Ворскли. Назва річки стверджує, що там могло бути багато загиблих. Рівнина, навпроти Вітовтової Могили (курган неподалік від с. Лихачівки), на березі річки Мерли, неподалік від с. Дем'янівки, носить назву Січ. Саме тут, на думку дослідниці, відбулася генеральна битва з ординцями⁵⁰⁷.

Бої тривали поблизу фортеці Опішня, де пізніше виникли села Міські Млини (Зінківський район) та Лихачівка (Котелевський район), яке отримало назву від великого лиха, що там трапилося. Остаточного удару армії Вітовта було завдано під мурами та в Більській фортеці. Поразка військ Вітовта послабила позиції ВКЛ на міжнародній арені, стала однією з головних причин відновлення польсько-литовської унії і підписання у 1413 р. Городельської унії, яка підтвердила інкорпораційні умови Кревської унії, задекларувавши повторне об'єднання Корони Польської і ВКЛ. Значні зміни відбулися в 1569 р., коли під час Люблінської унії більшість українських етнічних земель була інкорпорована до складу Речі Посполитої, нового державного утворення, яке виникло в результаті злиття Корони Польської і ВКЛ. Політика польського уряду була спрямована на поступове винищення українців як нації. Козацько-селянські виступи кінця XVI — першої половини XVII ст. проти Польщі підготували ґрунт для Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Географічні назви місцевості зберігають пам'ять про події, які істотно вплинули на перебіг європейської історії. Десятки тисяч

воїнів із боярських і князівських родів України, Білорусі і Литви загинули на берегах Ворскли, що значно послабило військово-політичний потенціал ВКЛ і залишило землі України без захисту від нападу ординців. Після поразки на Ворсклі литовський князь втратив шанс визволити з татарського ярма землі Північно-Східної Русі, об'єднати землі Київської Русі і відновити у старих межах Давньоруську державу. Ця битва увійшла в історію як одна з найбільш масових і кривавих битв епохи середньовіччя, яка, на нашу думку, являється національним місцем пам'яті. На жаль, пам'ятне місце битви не визначено, не проводилося комплексного наукового дослідження для її локалізації, не встановлені місця поховань литовських, білоруських і українських воїнів, які спільно боролись з ворогом.

Незважаючи на поразку війська ВКЛ, трагічний фінал битви на Ворсклі, вона започаткувала традицію підтримки і спільної боротьби трьох народів із внутрішнім і зовнішнім ворогом. Пам'ятне місце битви 1399 р., місцевість між Ворсклою і Ореллю, на південний схід від пониззя Ворскли в районі зручної переправи біля Нових Санжар, нижче сучасної Полтави»⁵⁰⁸, урочище Побиванка поблизу Полтави — мають бути включені до Національного заповідника «Поле Полтавської битви», оскільки події відбувалися, за думкою дослідників на тому ж місці, що і Полтавська битва 1709 р. Події Північної війни, з якої Росія вийшла в якості імперії-переможця, збереглися в історичній пам'яті завдяки цілеспрямованій державній політиці, яка сприяла цьому у комеморативними заходами, у тому числі.

Події 1399 р., які знаменували спільну боротьбу литовців, білорусів і українців, завершилися поразкою і залишилися в історичному забутті. В 2019 р. буде 620 років одній з найбільших битв епохи середньовіччя у Східній Європі. Ця подія повинна бути відзначена, про неї слід пам'ятати у XXI ст., коли Україна веде боротьбу за свою свободу і незалежність з ворогом. Поряд з Україною на воєнному, економічному і дипломатичному фронтах наші союзники, які залишаються вірними історичним традиціям. Не поодинокими були представники з інших країн на барикадах Майдану під час Революції Гідності 2013–2014 рр. Одним із

перших загинув на барикадах у центрі Києва білорус О. Жисневський, посмертно удостоєний звання Героя України. Суттєву підтримку на міжнародній арені надає Україні Литва, яка є надійним партнером і союзником нашої держави під час анексії Криму і російської агресії на Сході України. У Мінську, столиці Білорусі, проходять постійні зустрічі офіційних делегацій з України, які мають на меті вирішення, у першу чергу, гуманітарних питань — визволення із полону і повернення на батьківщину українських військових і заручників, зафіксовані Мінські домовленості між Німеччиною, Францією, Росією і Україною щодо припинення воєнних дій, в яких гинуть сотні військово-службовців, волонтерів і мирних громадян.

«Місця пам'яті» воєнної історії України XVII ст. В історії кожного народу і кожної держави є події, які постійно оточені увагою і вдячною пам'яттю нащадків. Жодне століття в історії України не мало такої насиченості воєнними баталіями, як XVII ст. Це був період, сповнений активної боротьби за національну самобутність і незалежність, формування національної самосвідомості українського народу, визначення його подальшої долі у ході Національно-визвольної війни сер. XVII ст. Це Хотинська війна 1621 р., битва під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями 1648 р., Берестечком 1651 р., Батогом в 1652 р., Конотопом в 1659 р., Чудновим 1660 р., Чигирином 1677 р., 1678 р. (Чигиринські походи). Ці битви були звитягами у ході справедливих війн, вони були спрямовані на визволення українського народу від іноземного панування, на оборону рідної землі. Свідками звитяги захисників і оборонців української землі залишилися пам'ятки історії та культури, пам'ятні місця.

Значення битви на Жовтих Водах (Дніпропетровська обл.) в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., загалом в історичній долі України, загальновідоме. Здобута в союзі з Кримським ханатом блискуча перемога козацького війська під орудою майбутнього володаря України Богдана Хмельницького, стала поштовхом для розгортання національно-визвольного руху, який швидко поширився по всіх

українських землях. Події під Жовтими Водами багато в чому визначили перемогу під Корсунем, фактично заклали підмурок переможній ході військової кампанії 1648 р.⁵⁰⁹. Пам'ятне місце битви відзначено пам'ятним знаком, встановленим в 1954 р. В 1998 р. в річницю святкування битви під Жовтими Водами споруджено монумент. У вересні 1648 р. у районі р. Пилявка відбулася знаменита Пилявецька битва (Старокостянтинівський район, Хмельницька обл.), в якій, незважаючи на численну перевагу ворожих сил, особливо у важкій кінноті, було розгромлено польське військо. Для локалізації місця битви, на думку археологів, необхідно проведення широкомасштабних досліджень не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширити пошук на десятки кілометрів. Це дасть можливість встановити пам'ятні знаки в науково визначених місцях для увічнення пам'яті героїв.

Одну з околиць Олексіївни (Старосинявський район, Хмельницька обл.), жителі називають Ганжівкою на знак пам'яті про полковника Івана Ганжу, який загинув у Пилявецькій битві. На кам'яній стелі напис: «Тут 11 вересня 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького — полковник Іван Ганжа»⁵¹⁰. В 1954 р. у центрі села споруджено гранітний монумент на честь Пилявецької битви, одна з вулиць носить ім'я І. Ганжі⁵¹¹. У 1990р. у період відзначення в Україні 500-річчя з часу заснування Запорозької Січі, органи місцевої влади виділили колгоспне поле як місце історичної пам'яті минулого, де був насипаний Курган пам'яті, звідки у будь-яку пору відкривається місце Пилявецької битви. Курган вінчає хрест, виготовлений місцевими майстрами. 1995р. в Старій Синяві відкрито громадський музей — з панорамою Пилявецької битви⁵¹².

В результаті дослідження місця битви під Зборовом (Тернопільська обл.) виявлено частину оборонної лінії табору коронних військ, локалізоване місце розташування козацького табору, розміщення артилерії, складений план поля Зборівської битви 1649 р. Топографічний аналіз дав змогу локалізувати лінію оборонних валів міста та встановити місце знаходження будівлі, з якої, як свідчать історичні джерела, козаки обстрілювали польський та-

бір. Досліджена пам'ятка — поле Зборівської битви — з регенованими об'єктами може бути використане для цілей історичного туризму⁵¹³. Берестецька битва стала знаковою подією в історії Національно-визвольної війни українського народу сер. XVII ст. Вона відбулася 28 (18) червня — 10 липня (30 червня) 1651 р. між українським військом на чолі з Б. Хмельницьким і польським військом під проводом короля Яна II Казимира Ваза. Багатоденна битва — одна з найбільш трагічних і героїчних сторінок визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Через зрадництво союзників-татар гетьман опинився у полоні, а його військо — в оточенні поляків. Під час битви загинуло більше 10 тис. козаків і селян. Поразка під Берестечком перекреслила наміри Б. Хмельницького довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, засвідчила ненадійність військово-політичного союзу з Кримським ханством, різко погіршила становище Української козацької держави, яка змушена була погодитися на укладання Білоцерківського договору 1651 р.⁵¹⁴

У 1844 р. поле Берестецької битви обстежив відомий український громадський діяч, історик М. Костомаров, який визначив місце знаходження козацького та королівського укріплених таборів, переправи, збудованої за наказом Івана Богуна, острова — місця подвигу 300 козаків. Продовжив дослідження М. Костомарова фахівець — археолог І. Свешніков. У 1970 р. він за сприяння директора Рівненського музею В. Сидоренка розпочав розкопки на полях між селами Пляшева й Острів, що тривали понад 15 років. Були виявлені залишки двох переправ, одну з яких збудували козаки, а іншу — повстанці-селяни. Це дало змогу встановити, що місцем подвигу 300 козаків був острів Гайок. Майже всі вони загинули, але на пропозицію коронного гетьмана М. Потоцького зберегти їм життя, вони на знак лицарської зневаги до земного буття і багатства дістали з кишень і гаманців гроші і викинули їх у воду⁵¹⁵. У 1910–14 рр. на місці Берестецької битви на острові Журавлиха в заплаві лівого берега Пляшівка був збудований меморіальний комплекс. Його центральною спорудою стала триярусна Георгіївська церква, виконана у стилі бароко за проектом студента архітектурного відділення Вищого

художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимова⁵¹⁶. Поруч знаходиться Михайлівська церква 1650 р., одна з найдавніших дерев'яних церков Волині, в якій, за народними переказами, перед битвою молився Богдан Хмельницький. У червні 1912 р. під час спорудження меморіалу цю пам'ятку з с. Острів перенесли на нове місце і відновили у первинному вигляді. Обидві церкви поєднані підземним тунелем завдовжки 50 метрів, біля виходу з якого знаходиться колона-саркофаг, заповнена кістковими рештками козаків і селян-повстанців, зібраними на полі Берестецької битви. Вони ж займають ніші, розміщені у стінах тунелю. Ще один саркофаг із кістками розташований навпроти іконостаса невеликої підземної церкви Св. Параскеви. Улітку 1914 р. меморіальний комплекс, що отримав назву «Козацькі могили», відкрили. В 1966 р. на території меморіалу «Козацькі могили» було створено державний заповідник, 17 червня 1967 р. тут був відкритий музей, філія Рівненського краєзнавчого музею. В 1991 р. заповідник реорганізований в Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який у вересні 2009 р. отримав статус національного. Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви, музей, місця козацьких переправ, острів Гайок, озерце Козакова Яма, де відважний запорожець своєю мужністю викликав захоплення польського короля, урочище Монастирщина, місце козацького цвинтаря, де збереглися козацькі хрести, Попів Горб, місце ставки Богдана Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III⁵¹⁷.

Незважаючи на підписаний 1654 р. договір з Московією, Богдан Хмельницький зумів проводити власну внутрішню і зовнішню політику, зберегти незалежність України. Значні корективи у розвиток подій в Україні, внутрішню і зовнішню політику внесла смерть Б.Хмельницького, який перед смертю зробив спробу ввести спадкове гетьманство, намагаючись передати булаву малолітньому синові Юрію. Регентом неповнолітнього Ю. Хмельницького був призначений І. Виговський, генеральний писар, один із керівників Національно-визвольної війни сер. XVII ст., найближчий соратник Б.Хмельницького. У вересні

1657 р. Чигиринська старшинська рада обрала І. Виговського гетьманом до досягнення Ю. Хмельницьким повноліття. У жовтні 1657 р. козацька рада в Корсуні обрала його постійним, а не тимчасовим гетьманом Війська Запорозького⁵¹⁸.

Якщо зовнішня політика гетьмана сприяла зміцненню міжнародного становища держави, то соціально-економічна значно погіршувалася за рахунок ігнорування завоювань поспільства і козацьких низів, традиційних прав і свобод запорожців, загравання з козацькою старшиною. Загострення соціальних суперечностей у суспільстві, несприйняття нового гетьмана частиною козаків і старшини, прорахунки І. Виговського у політиці щодо Запоріжжя призвели до різкого загострення соціально-політичної обстановки в Козацькій Україні і формування потужного опозиційного руху, рушійними силами якого виступили запорожці, козаки Полтавського полку, обездолене козацтво й поспільство. Його очолили полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Я. Барабаш. Унаслідок прорахунків гетьмана у внутрішній політиці, підтримки опозиції московським урядом масштабна акція протесту переросла в громадянську війну⁵¹⁹. Епіцентром боротьби, яка особливо болісно вдарила по Лівобережній Україні, стала Полтавщина. У січні–квітні 1658 р. почалися збройні сутички між І. Виговським і опозиційними силами. Генеральний бій розпочався в ніч з 30 на 31 травня 1658 р. нападом загонів М. Пушкаря на гетьманський табір. Війська І. Виговського було розташоване в 1/3 версти від Полтави на горі між селами Жуки (нині — Полтавський район) і Рибці (нині — в складі Полтави). Сорокатисячне татарське військо, яке брало активну участь у воєнних діях на стороні І. Виговського, знаходилося на Соколім Байраку, два полки німецьких найманців — на Полузері. Ставка гетьмана була розташована на горі, а гетьманський обоз розтягнувся до Жукового Байраку⁵²⁰. Битва під Полтавою йшла з перемінним успіхом. На першому етапі бою М. Пушкарю вдалося вибити І. Виговського з табору, захопивши навіть булаву. Голота, яка знаходилася у війську М. Пушкаря, кинулася грабувати гетьманський обоз, що дало можливість гетьману зібрати сили і за допомогою татар розпочати наступ, який закінчився перемогою

гетьманських військ⁵²¹. Збройні сили опозиції зазнали поразки, М. Пушкар загинув у бою, Я. Барабаш врятувався втечею на Чортотмилицьку Січ. Разом з тим опозиція не була розгромлена. Кошовий отаман Я. Барабаш та деякі інші прихильники М. Пушкаря знайшли притулок у Московській державі. Кількість загиблих становить понад 50 тис. осіб⁵²². Розгром повстанського війська під Полтавою, загибель М. Пушкаря та жорстокі репресії проти населення Полтавського полку і опозиційно налаштованої старшини не привели до припинення боротьби.

Спроба царського уряду в 1657 р. після смерті гетьмана Б. Хмельницького остаточно приєднати Україну до Московської держави, інкорпорувавши її на цей раз не лише формально, як в 1654 р., а й реально, викликала спротив з боку частини козацької старшини на чолі з новим гетьманом Війська Запорозького І. Виговським. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза з боку Московії, підтримка нею антигетьманської опозиції, змусили І. Виговського до союзу з Річчю Посполитою. Загроза українській державності спонукала гетьмана І. Виговського укласти з Річчю Посполитою у вересні 1658 р. Гадяцький трактат, згідно з яким передбачалося утворення федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (України)⁵²³. За цим документом передбачалося створення федерації трьох незалежних держав, до складу якої входили Литва, Польща і Велике князівство Руське (ВКР) у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського. Державне життя у ВКР облаштовувалося на зразок норм і порядків, які діяли у Великому князівстві Литовському. На території України діяв окремий уряд, існувала окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою, ліквідувалася унія. Значна частина козацької старшини мала бути реабілітована. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку культури, освіти в Україні. Але Гадяцький договір практично не почав діяти, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промосковські налаштовані полковники. Скориставшись новим виступом проти гетьмана І. Виговського, москов-

ське військо під командуванням Г. Ромадановського, підтримане частиною лівобережного козацтва, захопило Лівобережну Україну⁵²⁴.

Москва, не бажаючи втрачати Україну з-під свого впливу, направила в Україну російське військо під командуванням князів О. Трубецького, Г. Ромадановського, С. Пожарського, яке нараховувало за різними джерелами від 50 до 200 тис. Шлях в Україну їй перетинав ніжинський полковник Г. Гуляницький, який зі своїм Чернігівським, а за деякими даними ще й Прилуцьким чи то Переяславським полками отаборився у Конотопі. Це місто мужньо обороняли 4 тис. (за іншими даними 5 тис.) козаків і місцевих жителів протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р.⁵²⁵ Героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика московського війська дали змогу гетьману І. Виговському дочекатися своїх союзників — кримських татар і нав'язати царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах. Загальна кількість українського війська за різними джерелами складала від 40 до 100 тис. вояків.

Зібравши досить значне козацьке військо, до лав якого влилися загони найманців (називають 15 тис. поляків, сербів, волохів, німців), а також приєдналося татарське військо (40 тис.) на чолі з ханом Махмет-Гіреєм, гетьман І. Виговський вирушив на виручку обложеного Конотопа. 24 червня 1659 біля с. Шаповалівка він вщент розбив висланий в розвідку досить великий російський загін. 24 червня (8липня) 1659 р. між селами Соснівка та Шаповалівка на березі р. Куколка, поблизу м. Конотопа (Сумська обл.) відбулася битва між українським козацьким військом, очолюваним гетьманом І. Виговським, і російськими військами під командуванням князів Г. Ромадановського, О. Трубецького, С. Пожарського, С. Львова та інших. Для вирішального бою І. Виговський обрав місцевість, якою протікала р. Куколка, біля с. Соснівка (в працях дореволюційних і сучасних істориків р. Куколка помилково називається Соснівкою). І. Виговський мав намір заманити сюди російське військо від розташованого за 15 верст Конотопа. 27 червня (за іншими джерелами 29) І. Виговський із загоном козаків і найманців рушив до Конотопа,

викликав цим переполох і умисно став відступати. Побачивши нечисленність українського загону, Г. Ромадановський, С. Пожарський, С. Львов, залишивши меншу частину армії під Конотопом, погналися за козаками, знехтувавши попередженнями, що на них в засідці чекає велике військо. 28 червня (за іншими даними 30) російська армія переправилась мостом через р. Куколку поблизу Соснівки і вступила в бій з залишеною тут І. Виговським половиною козацького війська на чолі з С. Гуляницьким — братом обложеного в Конотопі ніжинського полковника. Залишені у засідці козаки спорудили укріплений табір із возів, що зупинило лави кіннотників, а на додачу зруйнували гать. Тим часом І. Виговський зі своїм загonom, що заманив ворога, переправився через р. Куколку біля с. Попівка, наблизився до російських позицій під прикриттям так званого «спірного гребеня» — валу, насипаного в 1-й пол. XVII ст. на кордоні Росії з Польщею по лінії Путивльського рубежу, і вдарив у тил правого крила російської армії в районі нинішнього с. Шаповалівка. Потужного тилового удару завдали російському війську татари, задалегідь відправлені І. Виговським у засідку в урочище Пуста Торговиця (район нинішнього с. Саранівка). Затоплена місцевість по берегах Куколки перетворилася на справжнє болото, що поставило важку російську кінноту і артилерію у надзвичайно скрутне становище. До полону потрапили князі С. Пожарський (був страчений), С. Львов, двоє Бутурліних, Ляпунов та інші воєначальники⁵²⁶.

У день розгрому О. Трубецької почав відводити військо з-під Конотопа. У с. Козацьке відбувся бій між відступаючим військом О. Трубецького і переслідуючим їх загonom І. Виговського. Російське військо з боями відступило до Путивля. У ході Конотопської битви І. Виговський виявив особисті здібності полководця, хоча він більше був політиком і дипломатом⁵²⁷. Гетьман зумів додати до однієї з найкращих в Європі козацької піхоти одну з найкращих тогочасних кіннот — татарську і нав'язати московським полководцям генеральну битву в не вигідних для царського війська польових умовах. Завдяки несподіваному обхідному маневру, вчасно задіяному прихованому резерву, за допомогою

якого козаки морально пригнічували ворога і добилися перелому в битві на свою користь, І. Виговський завдав нищівної поразки царському війську⁵²⁸. Внаслідок битви російська армія втратила від 40 до 50 тис. чоловік, втрати союзників у Конотопській битві становлять — 4 тис. козаків і 6 тис. татар⁵²⁹.

Конотопська битва — одна з найгучніших подій у военній історії України. Вона набула широкого резонансу не лише в Росії та Україні, а й за кордоном. Поразка під Конотопом російської армії справила величезний деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційну Москву. Вона поклала початок ряду невдач для Московської держави битв, у результаті дворянська кіннота, яка становила основу військової організації, назавжди зникає з історичної арени. Конотопська битва стала сигналом для реформування російської армії, саме під тиском цих подій царський уряд усвідомив необхідність створення російської національної регулярної армії. Конотопська битва має зайняти належне їй по праву місце. Реконструкція подій із використанням різноманітних джерел, у тому числі пам'яток історії, які дійшли до наших днів, сучасних методів дослідження, дозволять відтворити одну з найбільш значущих пам'яток загальноукраїнського значення.

«Поле Конотопської битви» розташоване між селами Шевченкове, Соснівка, урочищем Саранівка та городищем Пуста Торговиця. Займає лівий та правий береги річки Куколка в місці впадіння в неї із заходу струмка. До місця ведення бойових дій відносяться територія села Шевченкове, місця переправи через р. Куколка, що локалізуються на території сіл Соснівка та Шевченкове. Ділянка лівого берега р. Куколка між с. Соснівка, урочищем Саранівка та городищем Пуста Торговиця, де відбувалася фінальна частина битви. У 2005 р. на честь загиблих воїнів у Конотопській битві встановлений пам'ятний знак — дерев'яний хрест висотою 4,3 м і збудована каплиця⁵³⁰. 11 липня 2008 р. Президент України В. Ющенко підписав Указ про святкування 350-ї річниці Конотопської битви і дав відповідні доручення уряду щодо відзначення пам'ятної дати, яким передбачалося окрім державних заходів, будівництво меморіального комплексу

на місці битви. На жаль, ця подія не знайшла гідного відзначення на державному рівні. 2019 рік — це рік 360-ї річниці важливої історичної події, яка повинна залишитися в історичній пам'яті.

«Місця пам'яті» ХХ ст. Пам'ять про Голодомор. Серед нових національно спрямованих місць пам'яті і пам'ятників, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми Голодомору. У ході роботи по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» проводиться велика робота з пошуку пам'ятних місць поховань жертв Голодомору, відзначення їх пам'ятними знаками. Майже у кожному місті і селі є люди, які пам'ятають місця масових поховань невинних жертв трагедії, яка торкнулася практично кожної української родини і закарбувалася назавжди в генетичній пам'яті нації. Написані сотні досліджень, видані документи, друкуються спогади свідків трагедії, які збирають студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», започатковані професором, о. Юрієм Мициком.

Найбільша кількість «місць пам'яті», відзначених пам'ятними знаками, присвячені Голодомору 1932–1933 рр., коли мільйони українських селян стали жертвами сталінського комуністичного режиму. Важко встановити місце могил, кількість в них похованих, оскільки час, накладене табу на дослідження цієї події віддалило нас від трагедії, яка стала можливою за часів імперського ставлення до УРСР як колонії, підпорядкованій центральній владі. Тільки завдяки ентузіастам, а пізніше і науковцям вдалося встановити масштаби нечуваного штучного мору мільйонів людей. «Місця пам'яті» — це суб'єкти та носії інформації про історичне минуле, які на певному історичному етапі розвитку перетворюються на символ чи уособлення героїчної звитяги або травматичної рани. Вони стають своєрідними маркерами соціальної або національної ідентичності та виконують функції увічнення пам'яті лише за умов, якщо люди про це піклуються. Вшанування пам'яті жертв голодоморів на державному і національному рівні піднімають значення суспільного і наукового

осмислення нашого минулого, його трагічних сторінок, відновлення історичної пам'яті про події, які відбувались в Україні.

Меморативну політику в незалежній Україні, за думкою деяких дослідників, можна умовно поділити на періоди, які персоналізовані з іменами президентів України. 19 лютого 1993 р. Президент Л.Кравчук під тиском громадськості видав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», яким вперше було засвідчено офіційне ставлення держави до цієї трагічної події. Указ виконував юридичну функцію постанови, якою Президент зобов'язав провести у вересні 1993 р. Дні Скорботи і пам'яті жертв Голодомору в Україні, створити оргкомітет з підготовки та проведення заходів по відзначенню пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., внести цю сумну дату української історії до календаря річниць історичних подій у галузі освіти, науки, культури і комунікацій⁵³¹. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний знак «Жертвам Голодомору 1932–1933 років», який символізує матір-берегиню з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях⁵³². В пам'ять про трагічні події почали встановлювати пам'ятні знаки на місцях поховань, за християнською традицією — пам'ятні хрести, створювалися літературні і мистецькі «реквієми», відпрацьовувалися «ритуали пам'яті».

Обрання Президентом України у 1994 р. Л. Кучми, дві каденції якого тривали десять років, внесло свої корективи у визнання Голодомору геноцидом. 26 листопада 1998 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору» у четверту суботу листопада щороку⁵³³, які стали об'єднавчим заходом для всіх, Днем пам'яті про невинно убієних мільйонів українців. Запалені свічки на площах і вулицях, на місцях поховань, у кожній родині — це свідчення про спільну колективну пам'ять. Форми вшанування пам'яті жертв Голодомору суттєво розширилися, але без змін залишалася його політична і правова оцінка, держава уникала юридичної кваліфікації Голодомору як геноциду. За президентства Л. Кучми тема Голодомору набула публічного обговорення на державному рівні, а Верховна Рада України фактично висловила офіційну політичну

оцінку подій 1932–1933 рр. в Україні геноцидом, про що свідчать тексти постанов 28 листопада 2002 р., 6 березня та 15 травня 2003 р., звернення українських високопосадовців до міжнародних організацій з пропозицією про вшанування пам'яті жертв Голодомору⁵³⁴.

Соціальна група або сила, яка виходить на суспільну арену, зазвичай, приносить з собою власне трактування загального минулого, при цьому пам'ять певного колективу (групи) запанує в соціальному дискурсі тоді, коли цей колектив домінує. Зі зміною вищого керівництва в державі змінювалися підходи до визначення пріоритетів у гуманітарній сфері. Прихід до влади нового політичного керівництва в Україні внаслідок президентських виборів 2004 р. змінило ставлення до української історії, особливо до з'ясування причин та наслідків Голодомору в Україні. Президент України В. Ющенко обрав цей напрям одним із пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики країни і став на шлях конкретної реалізації попередніх постанов, а 4 листопада 2005 р. видав Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні». 22 листопада 2005 р. з'явився черговий Указ Президента України «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», яким був запроваджений меморіальний ритуал покладання до пам'ятних знаків жертв Голодомору траурних вінків з житніх та пшеничних колосків, вшанування хвилиною мовчання всіх невинно убієнних та запалення свічок. Історичною подією у суспільно-політичному і духовному житті України стало ухвалення 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким визнано його геноцидом українського народу. Незаперечним історичним фактом являється те, що Президент України В. Ющенко виступив ініціатором розробки і подання цього Закону до парламенту, виконавши свій громадянський та моральний обов'язок. Президент України звернувся до світової спільноти із закликом визнати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду проти українського народу⁵³⁵. 16 держав, низка міжнародних організацій визнали Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу.

Поширення правди про національну трагедію, яка була забронена до згадки за часів комуністичного режиму, сколихнула українське суспільство. 12 червня 2009 р. Президент України В. Ющенко видав спеціальний указ «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», в якому доручив розробити загальнодержавну національно-культурну програму дослідження Голодомору та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року. Рекомендувалося вжити заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків на честь постатей, причетних до організації голодоморів та політичних репресій. Станом на липень 2008 р. в Україні налічувалося 4452 пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті жертв Голодомору⁵³⁶.

Незважаючи на те, що деякі політики прагнуть ревізувати Закон Верховної Ради від 28 листопада 2006 р., заперечити кількість загиблих, замінити визначення «Голодомор — геноцид українського народу», саме ця національна трагедія, яка торкнулася практично кожної родини в Україні, може стати об'єднуючим фактором на шляху формування єдиної історичної пам'яті, органічною частиною вітчизняного історичного наративу. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі у Києві відкрито загальнонаціональний Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні, у листопаді 2008 р. — Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні⁵³⁷, в 2009 р. у Києві відкрито Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» який розповідає про три голодомори в Україні: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., які поряд із терором і репресіями використовувалися сталінським режимом для покори українського народу.

У ході роботи по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» в областях проводиться велика робота з пошуку пам'ятних місць поховань жертв Голодомору, відзначення їх пам'ятними знаками, які являються важливою ланкою формування суспільної пам'яті, місцем вшанування пам'яті вбитих голодом українців. На місцях поховань місцевих жителів встановлюються пам'ятні знаки, головним чином це хрести. У Він-

ницькій області зафіксовано 168 місць пам'яті жертв Голодомору, Кіровоградській — 284, Київській — 130⁵³⁸. Головним чином увічнюється пам'ять про жертви Голодомору 1932–1933 рр., і лише поодинокі пам'ятні знаки встановлені на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1921–1922 рр. і повоєнного 1946–1947 рр. Процес виявлення і фіксації таких місць продовжується. Увічнення пам'яті невинних жертв голодоморів — одне із завдань створеної Міжнародної організації «Holodomor Reseach and Education Study».

Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору».
Друга група щойно виявлених і споруджених пам'яток за кількістю — це пам'ятки жертвам політичних репресій. На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв «великого терору» в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, у тому числі по Україні 180 пам'ятників і меморіальних дощок⁵³⁹. Це далеко не повний список, в нього, зокрема, не включені музейні комплекси, будинки, де мешкали і працювали представники української інтелігенції — науковці, письменники, актори, режисери, репресовані за часів сталінщини. Багато пам'яток фігурують у списку неодноразово, іноді під різними назвами. Вивчення історичних документів, спогадів безпосередніх свідків у зіставленні з різноманітними пам'ятками історії та культури дозволяє не просто дослідити широкий спектр питань, а надати об'єктивну оцінку подіям, які мали місце в Україні в різні історичні періоди, зокрема в період тоталітаризму і тим самим встановити історичну справедливість, відновити пам'ять про жертви «великого терору». Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів періоду 20–50-х років ХХ ст. розгорнулася в усіх регіонах України. У Тернопільській області виявлено 38 пам'ятних місця, Вінницькій області — 8, у Запорізькій області — увічнені 22 місця поховань жертв голодомору 1932–1933 років і політичних репресій, АР Крим — 10⁵⁴⁰.

16 лютого 1992 р. з ініціативи Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» і за рішенням Київської міської ради перед будинком Інституту шляхетних дівчат (нині — Жовтневий палац — міжнародний культурний центр) (вул. Інститутська, 1), збудованому за проектом архітекторів батька і сина В. і О. Береті, встановлений пам'ятний знак жертвам сталінського режиму. В 1920–30-ті роки тут містилися різні державні установи, з 1934 до 1941 рр. — управління НКВС УРСР. У будинку відбувалися судові процеси: 1 грудня 1934 р. — над т.зв. організацією «Об'єднання українських націоналістів». Були засуджені до розстрілу письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, І. Крушельницький, Д. Фальківський та інші представники української творчої інтелігенції. На початку грудня 1934 р. органами НКВС України проведені арешти у справі «Центру боротьби-стської організації». Серед заарештованих і засуджених до різних термінів позбавлення волі були сімнадцять чоловік, у тому числі письменники В. Вражливий-Штанько, Г. Епик, О. Ковінька, М. Куліш, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Поліщук та ін. засуджені до 10 років позбавлення волі. У смт. Ворзель (Київська обл.) зберігається Уваровський дім (нині — Музей історії та культури Ворзеля), в якому після жовтневих подій 1917 р. була школа, де українську мову і літературу викладав один із видатних українських письменників європейського масштабу, автор першого урбаністичного твору «Місто», перекладач Валер'ян Підмогильний⁵⁴¹. Він був репресований, а в листопаді 1937 р. розстріляний у Сандормосі.

У Києві (вул. Дегтярівська, 13) знаходиться Лук'янівська в'язниця, зведена в 1863 р. В різні часи в ній сиділи ув'язнені у справі «Спілки визволення України» (1929) визначні українські діячі: С. Єфремов, В. Ганцов, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, Г. Холодний, В. Чехівський, В. Юркевич. У 1920–30-х рр. — у «кіровській справі» — Ю. Бачинський, К. Буревій, О. Влизько, П. Гельмер-Дідушка, Л. Ковалів, Г. Косинка, А. Крушельницький, М. Лебединець, В. Мисик, М. Оксамит, Р. Сказинський, Д. Фальківський; у справі неокласиків — М. Вороний, М. Драй-Хмара, М. Зеров, А. Лебідь, Б. Пилипенко, П. Филипович та багато інших діячів України⁵⁴².

На Батьківщині пам'ять про представників української інтелігенції, яка загинула в сталінських катівнях, далеко від рідних осель, зберігається не лише у великій духовній спадщині, яку вони залишили нащадкам у прозі, поезії, філософії, театральному мистецтві, але в меморіальних будинках, де вони мешкали і працювали. В 1916 р. Л. Курбас (Олександр-Зенон Степанович Курбас) переїхав до Києва на запрошення М. Садовського, керівника театру, який містився в Троїцькому народному будинку (вул. Велика Васильківська, 53). Того ж року за участю групи учнів Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка Лесь Курбас організував Студію молодих акторів, що незабаром отримала назву Молодий театр. Актори виступали у квітні-травні 1917 р. у приміщенні Троїцького народного будинку, Лук'янівського народного будинку (вул. Дегтярівська, 5), восени 1917 р. — у театрі Бергонье (вул. Б. Хмельницького, 5). Влітку 1918 р. було орендовано приміщення у будинку на вул. Прорізна, 17. Тут 3 грудня 1918 р. на відкритті сезону вперше на українській сцені Лесь Курбас поставив спектакль «Едіп цар» Софокла. У кінці 1919 р. при Молодому театрі була відкрита драматична студія, в якій навчалось близько 50 чоловік.

У грудні 1987 р. у Києві на фасаді будинку (вул. Прорізна, 17), де діяла драматична студія під керівництвом Л. Курбаса, в 1917–1919 рр. Молодий театр, встановлена гранітна меморіальна дошка з барельєфним портретом режисера (ск. М. Рапай, арх. М. Кислий)⁵⁴³. У сквері, поряд з Молодим театром в 2002 р. споруджений пам'ятник митцю (ск. М. Рапай, арх. В. Дормідонтов). В 1920–21 рр. Л. Курбас очолював Київський драматичний театр, створив театр «Березіль» у Харкові, в якому здійснив експериментальні вистави сучасної української драматургії. В 1989 р. на фасаді Харківського державного академічного українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка встановлена меморіальна дошка, а «Мала сцена» театру знову отримала назву «Березіль»⁵⁴⁴. Лесь Курбас — автор книги «Шляхи українського театру і «Березіль» (1927 р.), багатьох статей з театрознавства, перекладач драматичних творів з німецької, польської, французької мов, з норвезької — вірш «Березіль», що розкривав символіку

назви театру Леся Курбаса. Збереглися будинки в Києві (вул. Саксаганського, 110, кв. 6), де в 1916–18 рр. мешкала родина Курбасів, у Харкові — будинок «Слово» (Барачний провулок, 64)⁵⁴⁵.

У м. Самбір (Львівська обл.) зберігся будинок (вул. Сонячна), де пройшло дитинство майбутнього актора, режисера, театрального діяча, драматурга, публіциста, перекладача, народного артиста УСРР (1925 р.) Леся Курбаса, на якому в 1987 р. до 100-річчя від дня народження митця встановлена меморіальна дошка. В с. Старий Скалат (Підволочиський р-н Тернопільської обл.) в родинній садибі Курбасів в 1987 р. відкрито музей, якому у 2003 р. присвоєно статус меморіального музею-садиби Леся Курбаса. На фасаді будинку — дві меморіальні дошки на честь Леся Курбаса та його батька Степана Яновича Курбаса (автор І. Козлик)⁵⁴⁶.

Маркерами історичної пам'яті стають важливі для територіальних громад місцевості боїв за національне визволення, поховань жертв тоталітаризм, меморіальні будинки, пов'язані з життям репресованих громадян. Адреси місць перебування жертв режиму у в'язницях, місця розстрілів встановлені у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій областях у ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», під час науково-пошукових експедицій товариства «Меморіал», Національної спілки краєзнавців України, інших громадських організацій. Пам'ятні знаки про закатованих громадян споруджені поряд з будинками, де діяли органи НКВС: м. Львів (вул. Замарстинівська, 9; вул. С. Бандери, 1), м. Самбір (вул. І. Франка, 4), м. Сокаль, вул. Шашкевича, 89 (Львівська обл.), м. Бережани, вул. Гімназійна, 20 (Тернопільська обл.), м. Коломия, бульв. Лесі Українки, 32-А (Івано-Франківська обл.), м. Дубно, вул. Д. Галицького, 28 (Рівненська обл.).

У Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, інших західних областях (м. Володимир-Волинський Волинської обл., м. Червоноград Львівської обл., м. Заліщики, м. Терехів, м. Підволочиськ Тернопільської обл.) споруджені Меморіальні комплекси борцям за волю України, які стали узагальненими пам'ят-

никами на честь репресованих громадян і учасників національно-визвольної боротьби за часів Другої світової війни і повоєнного періоду. Пам'ятники жертвам комуністичного режиму і пам'ятні знаки на місцях розстрілів і масових поховань жертв голодомору і репресій споруджені у містах Ковелі, пр-т Незалежності, 89 (Волинська обл.), Маріуполі, Старобешево (Донецька обл.), Малині (Житомирська обл.), Олександрії, вул. Свердлова, 30 (Кіровоградська обл.), Луганську, парк Пам'яті, Старобільську (Луганська обл.), Харкові, Молодіжний парк, Херсоні (центральне кладовище) та в інших населених пунктах України.

В 1995 р. споруджений Меморіальний комплекс поблизу с. Макухівка (урочище Триби, Полтавський р-н) в пам'ять про 10 тис. репресованих громадян на Полтавщині, в 1993 р. встановлені стели про загиблих від голоду і політичних репресій в смт. Решетилівка, в 1990 р. — в селах Лобачі, 1996 — М'якеньківка (Решетилівській р-н) та інших містах і селах області. Про страшні злочини тоталітарної доби нагадує пам'ятний хрест на Привокзальній площі Дніпра, пам'ятний знак про жертви голодоморів та політичних репресій, встановлений в 2006 р. у Соборному парку Черкас. Поблизу с. Халявин (Чернігівський р-н Чернігівської обл.) увічнено місце масових поховань⁵⁴⁷.

В 1996 р. у Запоріжжі на місці колишнього слідчого ізолятора НКВС встановлений пам'ятник у вигляді гранітної глиби в пам'ять жертв політичних репресій 30–50-х років ХХ ст., у с. Преслав Приморського району в 1990 р. споруджений пам'ятний знак на вшанування пам'яті жертв політичних репресій. У сер. 30-х років село входило до складу Коларівського національного району. У 1937–1938 рр. були заарештовані та розстріляні керівники болгарського національного району, у тому числі і в с. Преслав⁵⁴⁸.

За даними НКВС у період від початку 1930-х років до 1953 р. було страчено 1,1–1,2 млн. радянських громадян. Відомо, що пік репресій припав на 1937–1938 роки, в цей період в Україні було заарештовано 267579 громадян. За деякими даними, близько 800 тис. осіб було страчено за 16 місяців, тобто 50 тис. за місяць чи 1700 за день протягом 500 днів. Репресії продовжувалися

напередодні Другої світової війни, у воєнний і у повоєнний період⁵⁴⁹.

У перші місяці Другої світової війни червона армія інтернувала понад 250 тис. польських воїнів, які у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед червоною армією. Тисячі солдатів та сержантів були звільнені, решта — депортовані до СРСР. Понад 15 тис. офіцерів, серед яких дві третини становили офіцери запасу — лікарі, інженери, вчителі, письменники, громадські діячі — інтелектуальна еліта Польщі — були розміщені у Козельському (нині — Калузька обл.), Осташківському (нині — Тверська обл.), Старобільському (нині — Луганська обл.) таборах. Старобільський табір знаходився на відстані 3-х км від залізничної станції, на території колишнього жіночого монастиря, а також у будинках і займав територію в 40 тис кв. м. Спочатку тут перебувало 7942 польських воїни, в основному захисники Львова, офіцери запасу і резервісти, які тільки встигли з'явитися до комендатур⁵⁵⁰. Полонені поляки активно вимагали від представників радянської влади виконання міжнародних конвенцій про військовополонених та інтернованих, належного медичного обслуговування. Проте органи НКВС сфабрикували справу про існування серед поляків антирадянської націоналістичної організації і жодну з вимог не виконали⁵⁵¹. До 15 березня 1939 р. кількість полонених скоротилась до 3835 чол. У квітні 1940 р. їх переправили до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, де вони були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 р.

Масові поховання польських офіцерів і радянських громадян, знищених НКВС, знаходяться в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова поблизу П'ятихаток (Белгородське шосе), де на площі в 3 га ідентифіковано 60 могил як поховання радянських громадян і 15 — поховання польських військовополонених. 17 червня 2000 р. відбулося урочисте відкриття Харківського кладовища жертв тоталітаризму під назвою «Українсько-польський меморіал», автори якого польські скульптори: З. Підек, А. Солига, архітектори: В. та Я. Синакевичі. Ансамбль цвинтаря створений з урахуванням топографії території, місць таємного поховання і місць розташування братських могил, через що

комплекс зберіг автентичний характер. Над кожною братською могилою встановлений хрест згідно віросповідання похованих. Збережена і «дорога смерті», вкрита чорним бруком, якою вантажівки привозили людей на страту. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох сторін якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи⁵⁵².

Останнім часом виникли проблеми в українсько-польських стосунках, пов'язаних з трактуванням трагічних українсько-польських конфліктів ХХ століття. Визначальними в польсько-українській історії були не війни й конфлікти, а століття мирного співжиття, спільна праця, про що свідчить результат історичного розвитку двох надзвичайно близьких націй з подібними мовами, культурами, ментальностями й цивілізаційними цінностями. ОУН і УПА боролися за незалежну Українську державу не тільки проти польського, але й німецького та радянсько-російського панування не просто на українських етнічних землях, а на державній території Західно-Української Народної Республіки, яка виникла на руїнах Австро-Угорської імперії одночасно з Республікою Польщею. Боротьба за незалежну Україну є головним чинником, за яким ми, сучасні українці, оцінюємо діяльність ОУН і УПА, і ніхто не може заборонити вважати героями учасників ОУН і УПА.

Воєнні злочини, злочини проти людства, вчинені у ході українсько-польських конфліктів протягом Другої світової війни та після неї, не мають виправдання. Всі злочини, спрямовані проти українців і проти поляків, повинні бути засуджені. У нинішньому трактуванні подій польською стороною проглядає тенденція поставити знак рівності між національно-визвольною боротьбою українців і злочинами проти цивільного польського населення. Кожен злочин індивідуальний і має своїх виконавців, які повинні нести за нього відповідальність. Приписування ж злочину усій нації чи всьому визвольному рухові є непри-

пустимою пропагандистською маніпуляцією, вважає професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» М. Кірсенко. З цим не можна не погодитися.

Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії, возз'єднаних у державних рамках Радянського Союзу, стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 р. На підставі цього рішення у в'язницях двох республік було вбито 7305 осіб, близько 1000 прізвищ громадян, розстріляних у Західній Україні, вдалося встановити. Списки розстріляних на початку війни стали доступними широкому загалу лише через 50 років після закінчення війни. Їх публікація на сторінках журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» — це своєрідний мартиролог пам'яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни⁵⁵³. На місцях страт встановлюються хрести і пам'ятні знаки. Кривавим смерчем пронеслась війна над Волинською землею. Незагоєні рани в серцях живих залишив розстріл в'язнів Луцької в'язниці. Серед них було багато необгрунтовано репресованих, кого утримували за дрібні побутові злочини. На братській могилі у Старому місті встановлений дубовий хрест і меморіальний камінь, в центрі Ковеля — хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій. В 1941 р. в соляній шахті в урочищі Саліна Старо-самбірського району на Львівщині страчено близько 3600 чоловік, у червні 1941 р. розстріляно близько 1000 в'язнів Львівської в'язниці, в приміщенні якої в 2009 р. відкрито Національний Музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»⁵⁵⁴. У будинку колишньої в'язниці у Дрогобичі в 2012 р. відкрито Меморіал «Тюрма на Стрийській», де лише за останні тижні червня 1941 р. були розстріляні 1200 осіб. У Львові на місці колишніх пересильної тюрми № 25 та гетто прийме відвідувачів музейний комплекс «Територія терору», де відтворені бараки, сторожові вежі, загородження з колючого дроту та інші об'єкти каральної системи⁵⁵⁵.

У північно-східній частині Києва, поблизу автостради Київ–Бровари розташований Національний історико-меморіальний

заповідник «Биківнянські могили» — місце пам'яті про жертви політичних репресій 1937–41 рр. Кількість жертв биківнянської трагедії остаточно не встановлена — наводяться різні цифри — від 6 тис. до 225 тисяч осіб. Не порушуючи цілісність і автентичність території, лісового масиву, які створюють історико-документальне довкілля, автори комплексу зосередили пам'ятки в межах алеї, що веде до центрального Меморіального комплексу жертв політичних репресій (1995), який складається з братської могили з хрестом, пам'ятника репресованому, двох кам'яних брил з хрестами і стели з пам'ятним написом⁵⁵⁶. З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві «Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу червоної армії наприкінці червня 1941 р. В 1998 р. в урочищі Дем'янів Лаз відкритий Меморіальний комплекс.

Насилля і переслідувань зазнали близько 150 тис. осіб під час операції «Вісла», акції 1947 р. — завершального етапу примусової депортації українців з прабатьківських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Пам'ятні знаки жертвам депортації встановлені в Тернопільській області, в м. Івано-Франківську (Центральний парк), м. Коломия (Івано-Франківська обл.). Під час насильницького переселення кримськотатарського народу з споконвічної батьківщини до Середньої Азії та інших місцевостей Радянського Союзу 20 травня 1944 р. було зафіксовано 191044 виселених громадян, з них людські втрати під час перевезення в залізничних ешелонах становили 7889 смертних випадків. Пам'ятники жертвам депортації споруджені у містах Севастополь, Сімферополь (Привокзальна пл.), Феодосія (АР Крим)⁵⁵⁷.

Велика кількість представників української інтелігенції була вислана на північ до Соловецького концтабору. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько-терористичній діяльності та створені на Соловках контрреволюційної організації «Всеукраїнський центральний блок», були вивезені

на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап — 1116 в'язнів — в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. було знищено 1111 осіб (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ — Повенець). Серед тих, кому був винесений смертний вирок, була велика група українців — М. Зеров, М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та ін. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань сотень тисяч людей. Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлена гранітна брила з барельєфом і написом: «Люди, не убивайте друг друга» (ск. Г. Салтун)⁵⁵⁸.

509 соловецьких в'язнів, серед яких було багато відомих українців, були розстріляні у січні 1938 р. у пустощі Койранкангас поблизу Токсово (на північ від Санкт-Петербурга, РФ). У цьому етапі СТОНу були письменник В. Вражливий-Штанько, журналіст М. Любченко, літературознавець М. Нарушевич, викладач Київського університету А. Лебідь, професор-медик В. Удовенко. Пам'ятне місце розстрілу розташоване в районі 16-го кілометра дороги Медвеж'єгорськ–Повенець (нині — 19-й км). Зафіксовано 150 ям, розміром 4х4 м, в яких знаходилися масові поховання жертв політичних репресій, де нині знаходиться меморіальний цвинтар. На кладовищі збудовано і освячено православну каплицю на честь Георгія Переможця. Неподалік від неї — хрест, пов'язаний вишитим рушником — данина пам'яті представників української інтелігенції — учасників акції «Покаяння», проведеної в 1997 р.⁵⁵⁹.

Якщо про операцію «Вісла», депортацію кримських татар, голодомори в Україні стало відомо завдяки дослідженням істориків і публікації документів, то для більшості не лише пересічних громадян, але і дослідників тільки останнім часом відкривається правда про операцію «Захід», одну з найбільш масових і короткотермінових сталінських депортацій населення Західної України. Аналогів жовтневої депортації 1947 р. історія України ще не знала. Широкий загал довідався про неї під час

перебудови у 80-ті роки ХХ ст. До того часу люди мовчали, оскільки кожен з тих, хто вижив у засланні чи в таборах ГУЛАГу, давав відповідну підписку про нерозголошення.

21 жовтня 2017 р. виповнилося 70 років каральній операції російської комуністичної влади СРСР «Захід» проти цивільного населення Буковини, Волині й Галичини. Операція мала на меті остаточно знищити український визвольний рух під проводом ОУН, яка діяла за підтримки місцевого населення. Операція «Захід» охопила тодішні Волинську, Рівненську, Дрогобицьку, Станіславську (Івано-Франківську), Львівську, Тернопільську та Чернівецьку області. Заручниками тоталітарного режиму стали жінки та діти «ворогів народу» до 15 років. Кількість виселених українців під час операції «Захід» неодноразово уточнювалася в документах радянських спецслужб. У листопаді 1948 р. у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України за період 1944–1948 рр.» зазначалося, що в жовтні 1947 р. органами МДБ вислано 26 332 сім'ї у кількості 77 791 особа — членів оунівського підпілля. З них 18866 чоловіків, жінок — 35441 і 22279 дітей до 15 років⁵⁶⁰. За соціальним складом серед депортованих сімей переважали середняцькі селянські родини, які становили економічну основу західноукраїнського села, що призвело до руйнації традиційної соціальної структури. Масові жовтневі депортації 1947 р. із Західної України були найбільшими серед усіх інших, проведених сталінським режимом з метою «пацифікації» регіону у повоєнний період⁵⁶¹.

У жовтні 2017 р. українська делегація у складі істориків, релігійних і громадських діячів відвідала місце пам'яті, де поховані тисячі українців, депортованих до Казахстану. Традиційним місцем, на якому громадські організації та релігійні конфесії встановлюють пам'ятні знаки, проводять заходи вшанування жертв сталінських репресій є «Мамочкине кладовище». Це пам'ятне місце, де ховали спочатку дітей та жінок, а потім й інших в'язнів табірної відділення Карлагу у Долинці. Тут знаходився один із найбільших спецтаборів, через який пройшло близько мільйона людей різних національностей, яких радянська влада вважала «ворогами народу», у тому числі й жертви операції

«Захід». У 2005 р. місце поховань відзначено пам'ятником українському священику о. Олексію Зарицькому та всім репресованим українцям.

У Караганді біля української греко-католицької церкви Покрови Пресвятої Богородиці відбулося урочисте відкриття та освячення пам'ятника депортованим до Казахстану українкам та українцям. Пам'ятник має вигляд розіп'ятого на хресті українського вишитого рушника, який символізує розіп'яту душу нації, трагедію українців, депортованих до Казахстану. Пам'ятник виготовлений в Казахстані, рушник на хресті — в Україні (скульптори: Олесь Сидорук та Борис Крилов)⁵⁶². В Україні про цю трагедію — депортацію українців в 40–50-роки ХХ ст. нагадують пам'ятні знаки у селах (с. Ходачків Козівського району, Копичинці Гусятинського району) Тернопільської області. Ми маємо пам'ятати про етнодемографічну катастрофу і повинні зберігати пам'ять про невинних жертв режиму для наступних поколінь, щоб подібне ніколи не повторилося.

Голокост в Україні. Важливе місце в історичній пам'яті посідає трагедія Голокосту, символом якого в Україні став Бабин Яр — місце масових розстрілів євреїв у Києві у 1941–1943 рр.

Одним із найбільших злочинів комуністів на початку Другої світової війни виявилось повне приховування від євреїв фактів геноциду єврейського населення, знищення людей за національною ознакою. Дослідники історії Голокосту стверджують, що в жодному документі не йшлося про якусь централізовану евакуацію людей, що були в смертельній небезпеці. Радянська пропаганда до розстрілів у Києві у Бабиному Яру навіть не повідомляла про масові розстріли мирного єврейського населення, більшість якого нічого не підозрювала і з'являлась у призначені пункти цілими родинами з усіма цінними речами. Під час окупації Києва протягом двох років, з 29 вересня 1941 р., щовівторка і щочетверга гітлерівці проводили в урочищі Бабин Яр масові розстріли мешканців Києва. Упродовж двох днів вересня 1941 р. тут було розстріляно майже 34 тис євреїв⁵⁶³. Бабин Яр став місцем регулярних страт військовополонених, заручників, радян-

ських підпільників і членів українського націоналістичного підпілля, де загинуло понад 150 тис. чоловік. На території України нацисти та їх союзники вбили, за різними оцінками, від дев'яти-сот тисяч до більш ніж півтора мільйони євреїв.

У ході дослідження, які проводяться в областях у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» виявляються десятки місць розстрілів євреїв, окремі поховання, цвинтарі, місця розміщення гетто. Так, на території Тернопільської області пам'ятні місця знищення мирного єврейського населення відомі у селищах Почаїв, Ланівці (3,5 тис), Підволочиськ, м. Скалат, у селах Новосілки, Кам'янки Підволочиського району (3 тис), Плебанівка Терехівського району, м. Шумськ, Загайці (700) Підгаєцького району, м. Зборів (місце розстрілу і цвинтар). У Тернополі (вул. Руська, 2) розміщувалося гетто, в пам'ять жертв Голокосту споруджений пам'ятник. Один з перших пам'ятників жертвам Голокосту в області був споруджений в 1991 р. у м. Борщів⁵⁶⁴.

На території Запорізької області в 15 з 22 районів і обласному центрі відбувалися масові розстріли євреїв, які розпочалися у березні 1942 р. Після реєстрації всього єврейського населення міста у синагозі (вул. Тургенева) єврейські родини зібрали біля міської управи під приводом відправки на роботу до Мелітополя. Всіх було вивезено та відправлено пішки за місто і розстріляно у протитанковому рові. На північ від радгоспу ім. Сталіна було страчено 27 тис. осіб, у північно-східній частині і в кар'єрі № 1 — 7,2 тис осіб. Такі розстріли відбувалися і в інших районах міста. Всього у Запоріжжі в період окупації від рук нацистів з березня 1942 р. по жовтень 1943 р. загинуло 44 тис. осіб. У 1964 р. на одному з місць поховань проведено перенесення останків загиблих з різних місць в одну братську могилу. В 2002 р. на могилі встановлений пам'ятний знак⁵⁶⁵. У м. Бердянськ (вул. Горького), м. Пологи, с. Новозлатопіль Гуляйпільського району знаходяться пам'ятні місця розстрілів і братські могили євреїв-жертв нацизму.

У Вінницькій області у містах Гайсин, Жмеринка, Могилів-Подільський, у селах Цибулівка Тростянецького району, Городківка Крижопільського району пам'ятними знаками відзначені

місця розташування гетто, виявлено близько 20 місць розстрілів мирного єврейського населення⁵⁶⁶. На території Житомирської області — в обласному центрі, містах Андрушівка, Малині, Новоград-Волинському, Романові відзначені пам'ятні місця Голокосту. У Новоград-Волинському (вул. Герцена, 18, Коростенська, 5, Леваневського, 3/41, Чехова, 4,5) — це братські могили мирних громадян, жертв нацистських окупантів, мешканців міста і навколишніх сіл (понад 5 тис.), розстріляних у вересні 1941 р.⁵⁶⁷

Різними комеморативними заходами, у тому числі створенням музеїв, відповідних експозицій, відзначенням місць пам'яті територіальні громади увічнюють пам'ять про трагедію єврейського населення у роки Другої світової війни. В Україні створені Музеї Голокосту в Харкові (1996) і Одесі (2009), відкриті за ініціативою приватних осіб і утримуються на пожертви. Музей Голокосту у Дніпрі створений коштом членів єврейської громади міста. Функціонують музеї в інших українських містах — Музей історії та культури євреїв Буковини (м. Чернівці), Меморіальний музей тоталітарних режимів (м. Львів). Велику дослідницьку і просвітницьку роботу проводять Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства, Український центр вивчення Голокосту (м. Київ). Національним місцем пам'яті трагедії є Бабин Яр, де у 1976 р. споруджено меморіальний комплекс (скульптори: М. Лисенко, В. Сухенко, В. Вітрик, Б. Лисенко, архітектори: А. Ігнащенко, І. Іванченко, В. Іванченков), композиційним центром якого є багатофігурна скульптурна група мирних громадян і військовополонених перед стратою. Вінчає композицію скульптура жінки зі зв'язаними руками, яка неймовірним зусиллям волі нахилилася до дитини, щоб захистити її. Ця скульптурна група є кульмінацією усієї композиції й символізує торжество життя над смертю. Незважаючи на відсутність в композиції образу євреїв він відрізняється від інших радянських монументів акцентом на трагедії. Навколо монументу встановлені пам'ятні знаки євреям, ромам, оstarбайтерам, військовополоненим, радянським підпільникам, учасникам національно-визвольного руху, завдяки чому він став універсальним монументом, який об'єднує всі жертви війни. В 2010 р. меморіальному комплексу надано статус національного заповідника.

Історична пам'ять про Голокост перетворилася на транснаціональне явище, як результат пошуку об'єднавчої ідеї, спільної відповідальності європейців за минуле заради кращого майбутнього. Існує загальноєвропейська історична політика щодо увічнення пам'яті про Голокост, покликана сформувати наднаціональну спільноту пам'яті. Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, запроваджений світовою спільнотою у 2005 р., в Україні на державному рівні відзначається з 2011 р. 27 січня 2005 р., день звільнення в'язнів табору смерті в Аушвіці, в європейських країнах визначений як Міжнародний день пам'яті Голокосту⁵⁶⁸.

Меморіальні комплекси національного рівня, присвячені Голокосту, діють у сімнадцяти європейських країнах, з них 11 — це спеціалізовані музеї⁵⁶⁹. До 75-х роковин трагедії Бабиного Яру постало питання про створення Меморіального комплексу пам'яті Голокосту в Україні з метою увічнення пам'яті про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту — масове вбивство євреїв Києва і вшанування жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації столиці України. В Указі Президента України П. Порошенка № 471/2015 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» акцентувалася увага на створенні Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а також Музею історії Бабиного Яру. Вперше на найвищому урядовому рівні це місце пам'яті прямо пов'язувалося з Голокостом, водночас не замовчувалися інші численні жертви, поховані у братській могилі, зокрема й учасники українського визвольного руху.

У плані заходів передбачалося створення у Національному музеї історії України в Другій світовій війні постійної експозиції, присвяченої Голокосту, підготовка пересувної виставки, присвяченої історії Другої світової війни з окремими стендами про Голокост і українців — Праведників світу в Українському інституту національної пам'яті, створення Меморіального комплексу з алеями праведників і мучеників⁵⁷⁰. Майбутній меморіал у Бабиному Яру повинен бути не частиною «єврейської пам'яті» в Україні, а складовою пам'яті народів України про трагедії

20-го сторіччя. Меморіал жертвам Голокосту має стати частиною існуючого у Києві некрополю: меморіал жертвам Голодомору, комплекс «Биківнянські могили», Меморіал історії України у Другій світовій війні.

«Місця пам'яті» сучасної історії. Місця пам'яті регіонального значення вшановують події або постаті, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону й зафіксувалися у свідомості населення даного міста, селища. Внаслідок перебування різних частин України у складі інших держав, у населення сформувалося різне бачення і оцінка історичних подій і постатей. Основою появи регіональних місць пам'яті є самоідентифікація населення як частки певної території, регіону. Влаштуванням і підтриманням регіональних пам'ятних місць займаються владні структури, громадські організації на регіональному рівні. Яскравим прикладом регіональної політики пам'яті є рішення ряду місцевих рад Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Закарпатської областей щодо увічнення пам'яті героїв УПА у зв'язку з 70-ти річчям створення УПА у 2012 р. За рішенням місцевих рад окремі вулиці та площі було перейменовано на честь вояків УПА, а Рівненська міська рада видала постанову про випуск поштових марок на відзнаку 70-річного ювілею створення Української повстанської армії⁵⁷¹.

У ході гібридної війни на Донбасі гинуть сотні українців в боротьбі за свою Батьківщину, мирні громадяни, які стали жертвами агресивної політики сусідньої держави, безслідно зникають українські патріоти, в руїни перетворюються міста і села. Пам'ять про загиблих захисників України — військовослужбовців, нацгвардійців, медичних працівників, волонтерів, які ціною свого життя стримують агресора і захищають свободу і цілісність нашої країни — відзначаються комеморативними заходами, у тому числі встановленням пам'ятних знаків на місцях боїв, меморіальними дошками на навчальних закладах, будинках, установах, де мешкали, навчалися і працювали кращі сини і дочки свого народу, які поклали життя за майбутнє України. 15 листопада

2014 р. під Слов'янськом Донецької області на місці загибелі екіпажу українського гвинтокрила МІ-8, на борту якого перебувало 12 військовослужбовців Національної гвардії, співробітники МВС Івано-Франківської області і генерал С. Кульчицький, встановлений пам'ятний хрест. 23 вересня 2015 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження № 998 «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 р.», які почали втілюватися в життя місцевими виконавчими органами. Ухвалювалися рішення про встановлення меморіальних дощок на будинках, школах, установах, де мешкали, навчалися, працювали захисники Вітчизни, учасники АТО, Герої Небесної Сотні.

У Рівненській області відзначена пам'ять про 4 загиблих із Небесної Сотні і 85 учасниках АТО; в Дніпропетровській — увічнена пам'ять про героя Небесної Сотні, Героя України (посмертно) С.Г. Нігояна; в Житомирській області — встановлено 119 пам'ятних знаків і меморіальних дощок, в обласному центрі — 19; в Запорізькій області — 75 меморіальних дощок і 10 пам'ятних знаків; в Тернопільській — 169; в Чернівецькій області відзначені 2 героя Небесної Сотні, 71 учасник АТО; в Сумській — 220 меморіальних дощок і пам'ятних знаків (за даними обласних редколегій Зводу пам'яток історії та культури України на червень 2017 р.), у Києві — 36 учасників АТО, загиблих під час російсько-української війни. В Харківській області на фасадах 28 шкіл встановлені меморіальні дошки, в Харківському національному університеті ім. В. Каразіна — пам'ятні дошки про чотирьох випускників, загиблих у ході війни, в 45 навчальних закладах області відзначена пам'ять про 55 загиблих воїнів-земляків, в Черкаській області пам'ятні знаки споруджені в 78 навчальних закладах. З ідеєю створення Алеї пам'яті загиблих — воїнів АТО — звернулися матері до громадськості Полтави. 6 березня 2018 р. у парку ім. І. Котляревського були висаджені саджанці дубів і встановлений пам'ятний знак з інтерактивною дошкою про всіх полтавчан, загиблих на Сході України в ході російсько-української війни. Меморіальні дошки встановлені на фасадах ЗОШ № 38 (вул. Пушкіна), СШ № 11 (вул. М. Бірюзова), гімназії № 4 (пр. Ботанічний), ліцей

№ 1 (вул. Шевченка), Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (вул. Остроградського).

Комісія з питань встановлення пам'ятних знаків у Києві на своєму засіданні у січні 2016 р. розглянула пропозиції районних держадміністрацій щодо увічнення пам'яті киян, які загинули в зоні АТО, захищаючи свободу і територіальну цілісність нашої країни. Це невелика децима того, що може зробити суспільство для збереження пам'яті про кращих своїх синів і дочок. Меморіальні дошки в Києві встановлені в пам'ять учасників АТО Сергія Сухенка (СШ № 95, вул. Щербакова, 61-Г); Романа Тимошенка (СШ № 243, вул. Новомостицька, 10); Марка Шпака і Юрія Бойчуна (СШ № 286, вул. Заболотного, 6-А); Володимира Голоти (вул. Заболотного, 94); Віталія Полонського і Святослава Дмитріва (СШ № 319, пр. Червонозоряний, 146-148); Андрія Соколенка (пр. Петра Григоренка, 31); Героя Небесної Сотні Юрія Пасхаліна (вул. Севастопольська, 7/13), Володимира Юрички — студента Київського національного медичного університету ім. М. Богомольця з батальйону «Айдар» (бульв. Тараса Шевченка). Напередодні Дня захисника Вітчизни у Голосіївському районі Києва на приміщенні Лінгвістичного університету відкрито меморіальну дошку в пам'ять випускника вишу — кіборга, воїна 90-го аеромобільного батальйону Євгена Яцини. Це далеко не поодинокі приклади вшанування пам'яті захисників України під час збройної агресії Росії на Донбасі.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України включені 59 місць бойових дій та масової загибелі громадян в районі вулиць Грушевського та Інститутської під час акцій протесту у січні-лютому 2014 р.⁵⁷² На часі створення загальнодержавного списку або реєстру всіх пам'яток про події 2013–2018 рр., який повинен включати всі пам'ятні місця, пов'язані із захистом свободи і територіальної цілісності України від будь-яких посягань з боку інших держав і терористичних угруповань на нашу землю.

На загальнонаціональному рівні місця пам'яті вшановують події і постаті, що суттєво вплинули на процеси державотворення та цивілізаційного поступу нації. В умовах воєнної агресії з боку

Російської держави на Донбасі, коли гинуть тисячі військових і мирних мешканців регіону, в першу чергу необхідно вирішувати питання мирного врегулювання. Всі питання в XXI с. повинні вирішуватися не смертельним пострілом, стражданнями мирних мешканців, а шляхом перемовин, проведенням законних референдумів і опитувань без заручників і зброї. Війни врешті-решт закінчуються, але після них залишаються тисячі могил, руїни і згарища. Без сумніву на порядку денному стануть питання щодо відновлення життя на територіях, де проходять військові дії, збереження пам'яті про мужність і героїзм захисників незалежності і територіальної цілісності Української держави, відзначенні пам'ятних місць боїв захисників Вітчизни.

Загальнонаціональні місця пам'яті є важливою складовою державної політики пам'яті щодо формування історичної свідомості та національної ідентичності населення. Під час Революції Гідності Майдан Незалежності став «місцем пам'яті», до якого були прикуті погляди не тільки українців, а й світової спільноти. Саме на Майдані Незалежності вирішувалася доля країни, зіткнулися у смертельному двобої демократія, свобода, прагнення до змін зі старим світом. На Майдані загинули кращі сини України, які піднялися на боротьбу за своє майбутнє, яке вони ототожнювали зі вступом до Європейського Союзу. «Територія гідності», так стала називатися територія Майдану і вулиця Інститутська (нині — вул. Небесної Сотні), стала національним «місцем пам'яті».

Створення Меморіалу Героїв Небесної Сотні розпочалося у ході доленосних для українців подій на Майдані. Перші пам'ятники, пам'ятні знаки, які увічнювали місця боїв, місця загибелі героїв відзначалися рідними і учасниками подій. Ідея щодо створення Меморіалу Героїв Небесної Сотні набула державного звучання після розпоряджень Кабінету Міністрів України «Про утворення державного закладу «Меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції Гідності» від 18 листопада 2015 р. та «Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 листопада» від 23 листопада 2015 р. Почали вирішуватися практичні питання — виділення земельної

ділянки під будівлю Музею, збір експонатів, аудіо- і відео-матеріалів, документальних фотографій, усних свідчень, розробка концепції Музею. У жовтні 2017 р. оголошений конкурс на створення проекту «Меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні — Музею Революції Гідності», який 12 квітня 2016 р. отримав статус національного. Проводиться активний збір експонатів, аудіо- і відеоматеріалів, фотографій, оголошений конкурс на створення проекту Музею. До оргкомітету надійшло 65 заявок від архітекторів з 12 країн. Меморіал визначним діячам української історії бажано об'єднати з «Територією гідності» або «Територією свободи» на Хрещатику і Музеєм Героїв Небесної Сотні, які загинули під час Революції Гідності в 2013–2014 рр.

«Місця пам'яті» стали й важливою складовою міжнародної політики. Улаштування пам'ятних місць стало вагомим чинником розв'язання суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Така практика розглядається як певний процес каяття, очищення від гріхів попередньої політики, наслідком якої стало переслідування, винищення або утиски конкретних етносів чи націй. Прикладом вшанування спільної пам'яті можуть слугувати спроби України і Польщі на рівні улаштування пам'ятних місць жертв політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. У роки Другої світової війни аеродроми Полтавської області стали базою для проведення човникових операцій «Френтік» Військово-Повітряних Сил СРСР і США по ліквідації військово-промислових об'єктів Німеччини. У Полтаві, Миргороді, Пирятині були розташовані авіабази ВПС США для наскрізних польотів американських важких бомбардувальників. В семи операціях «Френтік» взяли участь 2097 бойових літаків, через полтавську авіабазу пролягли бойові шляхи близько 10 тис американських військовослужбовців⁵⁷³.

Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролі окремих постатей в історії. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони і нехтування культурних досягнень інших народів, ХХІ століття ставить перед нами необхідність визнання

пріоритету загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Тільки цивілізований підхід до власних пам'яток, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, пам'яток інших народів, які збереглися в Україні — важливий чинник не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі. У час розбудови Української держави і визнання її членом європейського співтовариства, обов'язком державних інституцій та громадських організацій, причетних до охорони культурної спадщини, є відновлення пам'яті про всіх полеглих і похованих на українських теренах, а також наших співвітчизників, які загинули під час військових конфліктів і поховані в інших країнах. Сучасний етап формування української моделі історичної пам'яті відбувається у надзвичайно складних умовах російсько-української війни — анексії Криму і гібридної війни на Донбасі. Формування «місць пам'яті», які стають факторами реконструкції минулого, важлива складова історичної пам'яті, потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатор збереження й збагачення патріотичних цінностей. Вшанування пам'яті жертв репресій, голодоморів, голокосту на державному рівні піднімають значення суспільного і наукового осмислення нашого минулого, його трагічних сторінок, відновлення історичної пам'яті про події, які відбувалися в Україні.

Розділ 6.

«Звід пам'яток історії та культури України» як інструмент формування історичної пам'яті в сучасній Україні

Важливе місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без знання свого коріння, історичного минулого, національної культурної спадщини, органічного включення її у суспільне життя. Значний і своєрідний пласт культурної спадщини становлять пам'ятки історії та культури, які є частиною духовних надбань людства, носіями суспільно-значимих цінностей, літописом і водночас документальним свідченням минулого, важливим інструментом формування історичної пам'яті.

2018 рік Європейським Союзом оголошений роком охорони культурної спадщини, який підтримав 18 жовтня 2018 р. Кабінет Міністрів України. Про актуальність проблеми свідчать і парламентські слухання про «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», які відбулися у квітні 2018 р. Були заслухані доповідь міністра культури України Є. Ніщука, співдоповіді керівників відповідних комітетів Верховної Ради України, у компетенції яких знаходяться проблеми духовного життя країни, стан і проблеми охорони і збереження культурної спадщини — І. Пололяк, С. Тарути, І. Луценка, О. Білозір. У своїх виступах вони акцентували увагу на охороні нематеріальної культурної спадщини, збереженні музейних колекцій тощо. У виступах фахівців, запрошених на засідання, звучали конкретні проблеми щодо нагальних питань охорони пам'яток, зокрема стану і

необхідності збереження дерев'яних храмів у Західній Україні, підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», який є одним з найбільших проектів у галузі культури за останні роки. На жаль, сподівання пам'яткоохоронців на зрушення у цій сфері не виправдалися, нагальні проблеми, підняті фахівцями, не знайшли відображення у запропонованих рішеннях.

Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», в якому об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців стала одним із найбільш масштабних проектів у галузі культури. «Звід пам'яток історії та культури України», задуманий як частина великого загальносоюзного видання, планувався у контексті підготовки томів в усіх радянських республіках. Відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР»⁵⁷⁴ Звід планувався як найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони, пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. На основі Зводу планувалася підготовка атласу пам'яток, створення довідкової бази з історико-культурного надбання країни із включенням її до вітчизняних та міжнародних інформаційних центрів⁵⁷⁵. В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток. Після рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України». До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути Національної академії наук України — Інститут археології, Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів), відповідна архітектурна установа — Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (ДержНДІТІАМ) в Києві, Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Мініс-

терство регіональної політики і будівництва, Державний комітет архівів України. У його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори.

Базовою структурою підготовки Зводу було визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень (завідувач — академік П. Тронько), з липня 2006 р. — Центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з липня 2012 р. — Центр досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з кандидатом історичних наук, провідним науковим співробітником С. Котом, як структурний підрозділ відділу «Історія України II-ї половини ХХ ст.» Інституту історії України НАН України⁵⁷⁶. На Відділі (Центр) покладалося науково-методичне керівництво підготовкою історичної частини Зводу. Паралельно з консультаціями і рецензуванням текстів рукописів томів у відділі готувалися методичні розробки, типові статті по написанню статей про різні види і типи пам'яток. Підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, до складу яких входили в основному співробітники музеїв, краєзнавці — шанувальники культурної спадщини, представники управлінь культури, які виконують обов'язки відповідальних секретарів.

За значенням і масштабами роботу з підготовки Зводу можна порівняти хіба що з «Історією міст і сіл Української РСР», аналогів якої немає в світі. У ході підготовки такої багатопрофільної праці використовується величезний матеріал, зібраний у процесі написання «Історії міст і сіл Української РСР», організаційний досвід створення авторських колективів, редколегій, залучення громадськості тощо. В той же час, цей проект набагато складніший, оскільки належним чином не було вирішено його фінансування, не вистачало фахівців, у першу чергу, архітекторів і мистецтвознавців на місцях, не була проведена відповідним чином інвентаризація всіх пам'яток. Якщо підготовка «Історії міст і сіл Української РСР» виконувалася за підтримки низки міністерств і відомств, то вирішити фінансові питання забезпечення підготовки Зводу на належному рівні так і не вдалося. Укази Президентів України «Про забезпечення підготовки і

випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. зіграли свою роль в організації роботи місцевих редколегій, створенні робочих груп, фінансуванні на місцевому рівні, але вирішити питання щодо налагодження фінансового забезпечення безпосередньо видання томів Зводу на державному рівні не вдалося.

«Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, що мають історичну, наукову або художню цінність — не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час необхідно було врахувати особливості історичного розвитку України, боротьбу українського народу впродовж століть за незалежність, менталітет населення в різних регіонах, що входили до складу різних державних утворень і адаптувати запропоновані рекомендації з урахуванням національних особливостей. Для підготовки Зводу важливо було усвідомити стан культурної спадщини, наявність великої кількості історико-культурних об'єктів, які потребували виявлення, ретельного дослідження, складання облікової документації, фіксації з наступним включенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Якщо на початковому етапі підготовки Зводу мова йшла про чотири види нерухомих історико-культурних об'єктів: археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування, то на сьогодні кількість видів нерухомих пам'яток збільшилася до восьми. В окремих видів спадщини, які мають свої особливості, винесені об'єкти науки і техніки⁵⁷⁷, містобудування⁵⁷⁸, садово-паркового мистецтва, а також ландшафтні — природні території, які мають історичну цінність.

Важливу роль у підготовці Зводу на початковому етапі відіграла підготовка каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який став проспектом майбутнього Зводу. Виданню передувала велика

підготовча робота — виїзди у відрядження та обстеження пам'яток, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями протягом 1980 р.⁵⁷⁹ Це був перший досвід роботи над Зводом. У ході широкого обговорення вдалося уникнути низки помилок, виявити історико-культурні об'єкти, які не стояли на обліку. Результатом напруженої роботи великого колективу авторів: археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих пам'яткоохоронних органів — став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформуванні суспільства про пам'ятки та отримала високу оцінку громадськості. Довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог — справочник» (К., 1987) став першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток і став тим фундаментом, на основі якого почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України».

Нове українське пам'яткоохоронне законодавство, зміни, що відбувалися в країні протягом останніх 27 років, вимагали розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини, дослідження як практичних питань підготовки Зводу, так і теоретичних проблем у галузі пам'яткознавства. Серед проблемних у пам'яткоохоронній справі залишаються питання визначення критеріїв поцінування та класифікації пам'яток, розробка понятійно-термінологічних аспектів, вивчення різних видів пам'яток, основних етапів становлення пам'яткоохоронної діяльності, формування національної концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, узагальнення досвіду дослідження історико-культурної спадщини України. В сучасних умовах політичного протистояння саме пам'ятки історії викликають найгостріші суперечки, статті про пам'ятки цього виду пам'яток є найскладнішими для опрацювання авторами і редакційними колеґіями. Тому дуже важливо в умовах становлення нової історіографії, заснованій не на політизованих версіях, а на науково

виваженому підході до минулого, запропонувати історичну концепцію Зводу з урахуванням змін, що відбуваються у науці.

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватись для всіх видів нерухомих пам'яток, передусім, слід назвати розподіл об'єктів за категоріями, який зазнав певних модифікацій. У кінці XIX — на початку XX ст. виділяли дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення⁵⁸⁰. В 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», стаття 14 якого визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення⁵⁸¹. Внесені в 2004 р. зміни до цього закону не торкаються класифікації пам'яток за категоріями. Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи, на чому наголошують у своїх публікаціях українські дослідники Е. Піскова і Л. Федорова, пропонують запровадити три категорії обліку пам'яток: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення. Всі нерухомі пам'ятки, незалежно від їх категорії, мають знайти відображення у томах «Зводу пам'яток історії та культури», об'єкти перших двох категорій — у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України, місцевого значення — у регіональних реєстрах. Прискіплива увага до кожної пам'ятки, інвентаризація всіх існуючих історико-культурних об'єктів з включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України дозволить скласти об'єктивну картину національної спадщини України і зберегти її для майбутніх поколінь.

Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації. Вони можуть бути пов'язані з різноманітними за змістом історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського та етнонаціонального значення й одночасно мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій. Саме на цьому ґрунтуються два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації: за змістом зосередженої в об'єктах інформації і за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації. Типологія нерухомих пам'яток історії згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» є

аналогічною для всіх об'єктів спадщини. Законодавчо передбачено три типи: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) і визначні місця. З огляду на певну специфіку матеріального існування, запропоновано розподілити нерухомі пам'ятки історії на п'ять типів:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень.
2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.
3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці тощо).
4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).
5. Поховання.

Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства запропонована нова класифікація пам'яток історії, які репрезентовані в шести групах: державного устрою та суспільно-економічного ладу, громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів, воєнної і військової історії, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя, історії виробництва і техніки. Мета даної класифікації полягає у використанні її як допоміжного засобу, своєрідного інструменту наукового аналізу державного фонду нерухомих пам'яток з точки зору відображення в ньому основних сфер соціально-економічного, політичного й духовного розвитку народу України на всіх етапах його багатовікової історії⁵⁸². Вказана класифікаційна система має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як жорстка схема, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Це стосується, наприклад, об'єктів, пов'язаних з життям та діяльністю персоналій, котрі були не тільки громадсько-політичними або ж навіть державними діячами, але й видатними вченими, письменниками, меценатами культури. Значна частина об'єктів, що відбивають період Української революції 1917–1921 рр., є одночасно пам'ятками соціаль-

них і національно-визвольних рухів, державного устрою і громадсько-політичного життя, воєнної історії тощо. Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватись у теоретичному пам'яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і постановки на облік нерухомих історичних об'єктів. Насамперед це стосується «Зводу пам'яток історії та культури України» і Державного реєстру нерухомих пам'яток України, які мають всебічно відобразити історичне минуле нашого народу, найвагоміші здобутки всіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя і стати певними охоронними грамотами для пам'яток від спотворення їх і руйнування.

Дуже важливими для відбору й поцінування нерухомих пам'яток являються критерії, які мають ґрунтуватися на науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. Принципово важливе значення має критерій історичної цінності вміщеної в них інформації: зв'язок об'єкта з важливими історичними подіями в житті України або з біографією відомих постатей, значення їх для розкриття вирішальних етапів в історичному, соціально-економічному та культурному розвитку, процесу її становлення як незалежної держави.

Важливе значення має критерій наукової цінності, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, стані збереження їх первісного вигляду. Йдеться про наукову цінність пам'ятки як історичного документа, джерела історично-достовірної інформації. Слід відрізнити нерухому пам'ятку історії, свідка реальних подій та явищ від так званих «пам'яток-символів» — скульптур, обелісків, меморіальних дощок, надгробків й інших об'єктів, створених на честь певної особи або події і встановлених, як правило, значно пізніше.

Допоміжними критеріями, на думку фахівців, являється хронологічний і екологічний критерії. Для об'єктів історії важливим являється хронологічний критерій, що фіксує таку ознаку, як віддаленість події, пам'ятки у часі від сьогодення. У сучасному пам'яткознавстві не існує хронологічних обмежень до нерухомих

пам'яток історії, якщо вони пов'язані, з дійсно важливими в житті країни, окремого регіону, подіями. Такими доленосними для України, формування української нації є події Революції Гідності 2013–2014 рр., боротьба за суверенітет і територіальну цілісність України в 2014–2018 рр. Реалізація екологічного принципу означає оцінку об'єкта з точки зору його ролі і значення у збереженні історико-культурного середовища, необхідного для суспільства. У підписаній Україною Міжнародній Хартії по реставрації і консервації пам'яток (1964 р.) підкреслено, що пам'ятки, які несуть духовні послання минулого, залишаються у сучасному житті людей свідками вікових традицій. Людство з кожним днем все більше усвідомлює загальнолюдську цінність пам'яток, розглядає їх як загальну спадщину і перед майбутніми поколіннями визнає спільну відповідальність за їх збереженість.

У Зводі представлені всі види нерухомих пам'яток археології, історії, науки і техніки, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, аналізуються тенденції, проблеми та перспективи розвитку вивчення, дослідження, охорони і збереження пам'яток містобудування у системі культурної спадщини, які, на відміну від пам'яток архітектури, на думку доктора мистецтвознавства В.І. Тимофієнка, залишаються невивченими. Організуюча роль архітектури, що не обмежується утилітарною функцією у вирішенні містобудівних проблем, має глибокий художньо-історичний зміст, який тісно пов'язаний з проблемами культури, з урахуванням і збереженням пам'яток усіх видів. Архітектурна пам'ятка часто виступає як основа комплексної пам'ятки історії та культури, тобто вона одночасно поєднує кілька видів пам'яток. Найчастіше у комплексних пам'ятках трапляється поєднання творів архітектури та містобудування з творами монументального мистецтва. Архітектурні монументи нерідко пов'язані з історичними подіями та пам'яттю про видатних осіб. Вони можуть бути складовими частинами саме комплексних пам'яток у синтезі монументального та містобудівного мистецтва. Репрезентативними є пам'ятки храмової архітектури, невід'ємну складову частину яких становить монументальне мистецтво (живопис, мозаїка, скульптура). Найбільш численною є група пам'яток житлової архітектури, яка вирізняється різноманітністю функціо-

нальної організації простору, часто зберігає в собі меморіальну пам'ять. Однаково це стосується і громадських споруд, адже в театрах, навчальних закладах і народних будинках працювали видатні особи різних часів і відбувалися значні історичні події. Тому об'єкти архітектури цього типу також найчастіше є комплексними пам'ятками, поєднуючи історичні й архітектурні цінності. Крім того, громадська значущість цих споруд зобов'язувала до виразної архітектурно-художньої композиції, яка, у свою чергу, відіграла істотну роль у формуванні містобудівної структури населеного пункту.

Без виявлення, збереження, вивчення та популяризації пам'яток історії науки і техніки, на думку дослідників, кандидатів історичних наук Л. Гаврилюк, В. Константинова, кандидата архітектури В. Ієвлевої дослідження науково-технічного прогресу неможливе. Інформація про події минулого, рівень матеріально-технічного розвитку не лише викликає пізнавальний інтерес, а й служить справі виховання, зберігає і акумулює досягнення суспільства, визначає шляхи його подальшого прогресу⁵⁸³.

До окремого виду належать пам'ятки садово-паркового мистецтва і культурні ландшафти. Крім детальної архітектурно-художньої характеристики вони потребують, звичайно опису їх історичного формування. Твори садово-паркового мистецтва виникали в певних соціально-економічних умовах із застосуванням поряд із архітектурно-художніми засобами дендрологічних, гідротехнічних, меліоративних, біологічних та інженерно-технічних заходів, які в сукупності визначають стильовий і територіальний характер об'єктів цього типу пам'яток. Складовою частиною їх є штучні й природні ландшафти, які доповнюють основну, саме містобудівну, цінність пам'яток садово-паркового мистецтва. До культурних ландшафтів відносяться різні об'єкти — від скромних скверів та парків до великомасштабних територіальних утворень, що сформувалися внаслідок перебігу значних історичних, господарських та культурних процесів або асоціюють з певними подіями, традиціями тощо⁵⁸⁴.

Серед нерухомих пам'яток історії та культури археологічні об'єкти посідають важливе місце як за кількістю, так і за значенням. Пам'ятки археології найширше представлені у Зводі,

і велика кількість їх почалась досліджуватися саме завдяки роботі над цією масштабною працею. З одного боку, Звід стимулював археологічні дослідження на теренах України, з іншого, певною мірою, сприяв розробці теоретичним питань у пам'яткознавстві. Критерії визначення та оцінювання, класифікація пам'яток археології, загальна характеристика і проблеми збереження археологічної спадщини досліджуються знаними українськими археологами Г. Івакіним, О. Титовою, С. Юренко⁵⁸⁵.

Археологічні об'єкти представлені широким діапазоном — від найдавніших поселень людини на території України близько 1 млн. років тому до доби пізнього середньовіччя⁵⁸⁶. Для висвітлення найтривалішого, дописемного періоду історії археологічні пам'ятки мають вирішальне значення, оскільки вони являють собою єдині і основні історичні джерела. З Україною пов'язано відкриття всесвітньо відомих археологічних культур і давніх цивілізацій — трипільської культури, скіфських старожитностей, античних міст Північного Причорномор'я, пам'яток ранніх слов'ян, носії яких відіграли визначну роль в історії народів Східної та Центральної Європи.

Звід стимулював проведення максимально повного обстеження території України з метою виявлення наявних археологічних об'єктів — поселень, могильників, виробничих, оборонних та культових споруд усіх періодів давньої та середньовічної історії. Широкомасштабні археологічні розвідки, які проводилися упродовж останніх років, виявили нові численні археологічні пам'ятки. Поодинокі ранньопалеолітичні стоянки невеликих колективів людей, згуртованих у праобщини, виявлені в Закарпатті і Криму⁵⁸⁷. Результати проведених робіт мають велика значення для археологічної науки. Вагоме збільшення джерельної бази відкриває нові широкі перспективи у розробці найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України. Археологічні матеріали являються джерелом для дослідження найважливіших проблем давньої історії України, дозволяють розширити наші знання про появу на теренах нашої землі найдавнішої людини, міграцію неолітичних племен, існування першої землеробської трипільської культури в Україні, виникнення виробництва, істо-

ричний розвиток племен доби бронзи та раннього заліза, походження слов'ян, передумови виникнення найдавнішої східнослов'янської держави — Київської Русі, суспільства зі «стольним градом» Києвом, формування українського етносу тощо. Упродовж всієї історії Київ посідає особливе місце серед історичних міст. Це — політичний центр східнослов'янських племен, столиця давньоруської держави, духовний осередок православ'я, найважливіший стратегічний пункт. Археологічні матеріали, внесені до Зводу, дають можливість досліджувати палеодемографічну історію України, її заселення в усі часи, яке залежало від природних умов, ступеня розвитку людини та соціально-економічного рівня. Зовсім іншою була демографічна ситуація за доби пізнього палеоліту, коли в результаті тривалої еволюції сформувалася людина сучасного фізичного типу, яка в умовах пізньоледового часу полювала на мамонтів та оленів, виготовляла крем'яні знаряддя, споруджувала каркасні житла з кісток та шкір великих тварин, знала мистецтво, проводила культові відправи. Пізньопалеолітична людина освоїла майже всю територію сучасної України, де відомо понад 800 стоянок⁵⁸⁸. Від цього часу історико-культурна хода відбувалася неспинно прогресивним шляхом, найяскравішими виявами були часи існування трипільської, скіфської та черняхівської культур, а також Київської Русі. Київська Русь — перше державне утворення східних слов'ян IX–XIII ст. — одна з найрозвиненіших країн епохи середньовіччя. Всебічному вивченню цього періоду завжди приділялася велика увага, причому роль археологічних матеріалів, здобутих за останні роки, часто ставала вирішальною. Завдяки їм вдалося встановити, що на величезній території Давньоруської держави проживало до 10–12 млн. людності⁵⁸⁹. Численні історико-культурні пам'ятки Русі стали тим підґрунтям, на якому розвивалася культура України–Руси епохи пізнього середньовіччя, міста Києва.

В останні десятиліття активізувалися спелео-археологічні дослідження стародавнього підземного будівництва, зокрема на території Києва, створений найбільш повний каталог київських архітектурно-історичних підземель, який нараховує понад 300 пам'яток⁵⁹⁰. Серед підземних споруд найчисленніші підземні

споруди фортифікаційного та господарського призначення. Близько 70 споруд нараховують фортифікаційні підземелля Старокиївської фортеці на території Верхнього міста і Липок. Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льохами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю. В ході експедиції досліджений надзвичайно чисельний та різноманітний археологічний матеріал про побутову культуру Вознесенського монастиря XVII ст. Дослідники виявили повноцінне зібрання предметів матеріальної культури монастиря XVII–XVIII ст., перш за все, тогочасного ужиткового посуду та будівельної кераміки, зокрема пічних кахлів⁵⁹¹.

Дослідження і проведення обстеження стану археологічних пам'яток, у тому числі і підземних з метою виявлення об'єктів, дуже важливе для проведення рятівних археологічних досліджень. Це особливо стосується територій, на яких заплановане будівництво. Останнім часом в умовах комерціалізації, стрімкого збільшення міського населення і будівництва з'явилася реальна загроза знищення історичної частини міста. Авторів нових проєктів і тим більше їхніх спонсорів щонайменше цікавить збереженість історико-культурної спадщини, неповторного київського ландшафту. У сучасних умовах цивілізація веде до появи міських конгломератів, де непросто знайти оптимальне співвідношення між сучасним розвитком міста та його історичною частиною. І якщо серед історичної забудови з'являються нові споруди, то вони повинні не порушувати її цілісності, а гармонійно вписуватися у довкілля і зберігати своєрідний силует міста⁵⁹².

Проблема поєднання охорони пам'яток, насамперед археології, з необхідністю розвитку міста — одна з найбільш гострих і, на жаль, до цього часу не вирішених. Незважаючи на прийняття Закону «Про охорону археологічної спадщини» проблеми охорони археологічних пам'яток не вирішуються. Останнім часом археологи вимушені проводити розкопки на новобудовах, які, в основному, носять рятівний характер. Залишається невідпрацьо-

ваним механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення, продовжується руйнація культурних шарів історичних місць. Саме тому дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки⁵⁹³. Це ж стосується і охорони підземних пам'яток. Території можливого існування підземних споруд слід оголосити охоронюваними археологічними територіями. В межах цих територій повинен бути встановлений особливий режим охорони, який передбачав би обов'язкове комплексне спелео-археологічне обстеження місцевості до початку будь-яких земляних робіт. Так, на території Києва крім лаврських печер музеєфіковано або розпочаті такі роботи в печерних Звіринському та Гнілецькому монастирях, на мінній галереї під редутом Андріївського бастиону, господарських льохах на Верхній території Києво-Печерського монастиря⁵⁹⁴.

Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятки в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі необхідно розробити засади і встановити систему охоронних зон: зона охорони пам'ятки, зона ландшафту, зона регулювання забудови, заповідної території⁵⁹⁵. Археологічні дослідження, здійснені у зв'язку з підготовкою Зводу, виявили реальну картину стану збереженості давніх пам'яток. З'ясувалося, що внаслідок господарської діяльності за останні десятиріччя знищено значну кількість відомих раніше археологічних об'єктів, насамперед стародавніх курганів, городищ, земляних валів, селищ і могильників. Знесений все-вітньо відомий курган Переп'ятиха біля м. Васильків, який сягав висоти 15 м., зникли курганні могильники біля села Мар'янівка на Київщині (понад 400 насипів), русько-варязький могильник на річці Десна біля с. Шестовиця на Чернігівщині, селище VIII–IX ст. поблизу с. Ходосівка під Києвом, численні поселення доби бронзи в пониззі Південного Бугу та сотні інших пам'яток.

Крім наукових проблем у сучасних умовах археологи зустрічаються з суто практичними проблемами, пов'язаними з процесами ринкових перетворень, що відбуваються в Україні. Це пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Не дивлячись на прийняття Закону України «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» землі історико-культурного призначення, до яких належать і пам'ятки археології, не можуть бути приватизовані і на них забороняється будь-яка діяльність, не пов'язана з їх цільовим призначенням. Але при видачі державних актів на право приватної власності, виготовленні проектної документації на будівництво, території пам'яток археології не враховуються і не вилучаються із землекористування. У приватну власність переходять тисячі об'єктів археологічної спадщини, що призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. Україна, яка володіє безцінними пам'ятками археології, немає археологічного музею, де б експонувалися артефакти трипільської культури, скіфського часу, доби Київської Русі, Києва, її «стольного града». Невідома доля Лядських воріт, а швидше замурована, невизначеність з Поштовою площею, де знайдена безцінна забудова стародавнього міста і обіцянки на створення музею наводять на сумні думки, що національна культурна спадщина необхідна тільки для піару, а насправді держава єю не опікується — лише на словах.

«Звід пам'яток історії та культури України» — основа для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, який дозволить не тільки провести відповідні інвентаризаційні заходи щодо наявних об'єктів, але й унеможливить їх руйнацію і використання не за призначенням. У ході дослідження культурної спадщини важливо звертати увагу на виявлення і дослідження пам'яток новітньої історії, які займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях, розробці наукової концепції збереження пам'яток історії та культури — основи ефективного розвитку пам'яткознавчих досліджень і пам'яткоохоронної діяльності, які є невід'ємною складовою процесу формування національної свідомості й духовності суспільства на сучасному етапі розбудови української державності.

Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах здійснюється з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву. Загалом у трьох частинах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів — наукових біографій про пам'ятки столиці. З них пам'яток історії — 1221, з яких поховань — 146. Кожну частину супроводжує науково-довідковий апарат: список джерел та літератури до кожної статті, покажчики — вулиць, іменний і по-статейний, а також великий ілюстративний матеріал: частина 1 — 1366 фотографій, карт, схем, планів, 700 статей, частина 2 — 1646 ілюстрацій, частина 3 — 1585 (опублікована в електронному варіанті на порталі Інституту історії України НАН України). Готується 2 книга тому «Київський некрополь», до якого увійдуть статті про пам'ятки історії — поховання (бл. 3000), пам'ятки монументального мистецтва, архітектури та містобудування (понад 600).

Грунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток. Цікавий матеріал представлений робочою групою по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди. В ході роботи над Зводом у Тернопільській області широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в західному регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух у ході Другої світової війни і у повоєнні роки. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА. В Івано-

Франківській області обстежені майже всі цвинтарі та місця поховань, описано 2500 окремих поховань видатних діячів краю, виготовлені фотографії надгробків. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни та ремонтно-реставраційні роботи на воєнних цвинтарях проводять випускники історичного факультету Чернівецького університету та члени товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» спільно з місцевою організацією УТОПІК. Під час проведеної в 1988 р. акції «Забуті могили» в Чернівецькій області були розшукані і впорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів, які загинули в роки Першої світової війни. Влітку 1990 р. було проведено експедицію місцями українських поховань, учасниками якої виявлено близько 2000 могил козацької доби, двох світових війн та визвольних змагань українського народу⁵⁹⁶. Дослідникам Сумщини вдалося встановити поховання українських козаків і солдат російської армії часів Конотопської битви 1659 р. В 1994 р. на могилах в с. Шаповалівка було встановлено хрест і меморіальну дошку з написом: «Встановлено пам'ять всіх воїнів-слов'ян, які полягли на Шаповалівській землі у війні 1659 р. між козацькими військами гетьмана І. Виговського та російськими військами»⁵⁹⁷. Включення до томів Зводу пам'ятних місць, присвячених національним меншинам, відповідає європейським стандартам культурного плюралізму, свідчить про відкритість і толерантність українського суспільства. Спорудження і включення до Зводу пам'ятників, присвячених Голокосту і депортаціям свідчить про їх антитоталітарний зміст. Загалом, вбудовування історії національних меншин у загальнонаціональний історичний наратив є одним з пріоритетних напрямів державної політики пам'яті.

Безумовно, найбільша кількість пам'ятників і пам'ятних знаків присвячені Голодомору 1932–1933 рр. На державному рівні перший пам'ятник установлено у 1993 р. у рамках загальнонаціональних заходів щодо увіковічення пам'яті загиблих під час Великого Голоду на Михайлівській площі. Поширення правди про національну трагедію, яка була заборонена до згадки за часів комуністичного режиму, сколихнула українське суспільство. Як

наслідок — більше ніж 5 тисяч монументів і пам'ятних знаків (переважно у вигляді хреста або каменю), встановлених передусім громадським коштом на всій території України. У деяких регіонах пам'ятники Голодомору поєднують з пам'ятками жертвам політичних репресій, які є другою за кількістю категорією новітніх пам'яток. До цієї групи можна віднести меморіали, присвячені Чорнобильській катастрофі, загиблим у радянсько-афганській війні, які встановлені в усіх областях. Пам'ятники борцям за волю України, споруджені переважно у західному регіоні.

Як показує досвід роботи над Зводом змінилися персоніфіковані пам'ятки. З одного боку, залишаються пам'ятники радянським державними і партійним діячам, що характерно для східних і південних областей. В той же час, відкриваються меморіальні музеї, споруджуються пам'ятники діячам Української революції, відзначаються меморіальними дошками і пам'ятними знаками місця, пов'язані з діячами національно-визвольного руху в Україні. Так, до Зводу включені будинки, пов'язані з перебуванням у Києві М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, будинки, де мешкав і навчався С. Бандера у Львівській та Івано-Франківській областях. Одним із проявів політики пам'яті є формування місць пам'яті. Значне місце у національній пам'яті займають Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут», будівництво Меморіального комплексу Голокосту «Бабин Яр», «Биківнянські могили».

Упродовж 2010 р. досліджено і описано 2300 із всього загалу 5000 археологічних об'єктів, підготовлено понад 2700 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язаних з Голодомором 1932–33 років, Голокостом та похованнями воїнів, що загинули під час виконання інтернаціональної місії за кордоном, 460 — про пам'ятки архітектури та містобудування у Хмельницькій області⁵⁹⁸. У центрі уваги редколегії і робочої групи Хмельницької області підготовка і видання першої частини тому Зводу по м. Кам'янець-Подільський, у якому збереглися історико-культурні об'єкти різних періодів — від енеоліту та епохи пізньої бронзи-раннього заліза, Магдебурзького права, Національно-визвольної війни сер. XVII ст., Української революції поч. XX ст. —

до сьогодення, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з Устимом Кармелюком, Б. Хмельницьким, С. Петлюрою, Є. Петрушевичем, І. Огієнком, цілою плеядою відомих українських культурних діячів. Перлиною міста є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», на території якого понад 150 пам'яток архітектури XIV–XIX ст., у тому числі інженерна споруда, яку деякі дослідники пов'язують із римською присутністю у II ст. в цьому регіоні. За унікальним поєднанням ландшафту та архітектури заповідник не має собі подібних ні в Україні, ні за її межами, частина його території номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський»⁵⁹⁹.

Відділом «Зводу пам'яток історії та культури» по Івано-Франківській області проведена значна робота по дослідженню культурної спадщини, уточненню кількості історико-культурних об'єктів, підготовлені матеріали по Галицькому і Надвірнянському районах, масштабна робота «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківськ і села міської ради: пам'ятки археології, історії та мистецтва», яка містить 459 статті про пам'ятки і 311 ілюстрацій⁶⁰⁰. Проведені ґрунтовні розвідки по дослідженню всіх видів пам'яток редколегією і авторським колективом Закарпатської області. Об'ємна книга понад 1000 сторінок містить понад півтори тисячі статей про пам'ятки, з них третина — це пам'ятки історії. У томі понад 800 ілюстрацій, нариси про всі види пам'яток, 603 населені пункти області. Заслуга у підготовці тому робочої групи Зводу, яку понад 10 років очолює ентузіаст пам'яткоохоронної справи, історик, дослідник ранньослов'янського періоду Закарпаття, автор багатьох наукових розвідок С. Пеняк⁶⁰¹.

У ході підготовки тому по Чернівецькій області відділом «Обласна редколегія тому «Зводу пам'яток історії та культури» уточнена кількість пам'яток (2522), у тому числі 794 — пам'ятки археології, 462 — історії, 1048 — архітектури та містобудування, 218 — монументального мистецтва. Представлені пам'ятки різних видів середньовічної, ранньомодерної і модерної історії, до дослідження яких залучені фахівці Чернівецького національного

університету ім. Ю. Федьковича, Львівського інституту «Укр-західпроектреставрація»⁶⁰². Серед пам'яток історії у більшості своїй, військні поховання, переважно цвинтарі учасників Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму у роки Другої світової війни. В області проводиться велика робота по дослідженню широкої панорами пам'яток представників всіх національностей, які мешкають в регіоні, що дозволяє показати культурну спадщину регіону у повному її обсязі, доповненні і взаємозбагаченні пам'яток представників різних національностей.

«Звід пам'яток історії та культури України» через призму національної культурної спадщини репрезентує українське минуле впродовж усієї історії до сьогодення. Бурхливі події сучасної історії вимагають від нас швидкої реакції по фіксації, охороні і збереженню пам'яток на окупованих територіях, місць пам'яті про Героїв Небесної Сотні, потужного волонтерського руху, воїнів Збройних Сил України і Національної Гвардії, які захищають свободу і незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. У найближчій перспективі запланована підготовка і видання матеріалів до Зводу про пам'ятки і місця пам'яті Героїв Небесної Сотні, учасників АТО з усіх регіонів в електронному виді і на паперових носіях.

У сучасному світі поряд із паперовими носіями інформації все більшої популярності набувають електронні. «Звід пам'яток історії та культури України» відіграє вирішальну роль у розробці автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини. Реалізація всіх складових проекту Зводу дозволить нам упевнено почуватися у просторі електронної енциклопедистики і перетворить «Звід пам'яток історії та культури України», який містить потужний інформаційний потенціал, на дієвий канал інтеграції до європейського і світового культурного простору. На часі нові виклики й проблеми, пов'язані з просуванням інтелектуального продукту в новітньому культурному просторі. Реальністю стають українська електронна енциклопедія і енциклопедичні довідники, у тому числі і матеріали по Зводу. На веб-порталі Інституту історії України НАН України у спеціальному

розділі у форматі бази даних зі зручною навігацією викладені повнотекстові версії матеріалів Зводу по окремим районам Дніпропетровської, Вінницької (м. Вінниця), Волинської, Житомирської, Запорізької (м. Запоріжжя), Закарпатської, Полтавської (14 районів), Сумської, Чернігівської областей, м. Севастополь, Словники пам'яток по АР Крим і Вінницькій області, три томи Зводу по м. Київ у форматі PDF.

Україна володіє величезною і різноманітною культурною спадщиною, в якій відбилася її складна, драматична історія, різнобарвна палітра спрямованих на неї в різні часи цивілізаційних впливів. За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною, невід'ємної частини світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. На жаль, за останній час значна кількість об'єктів культурної спадщини втрачена, у тому числі через не включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, наукову основу якого складає Звід, свого роду «охоронна грамота» для нашого національного культурного надбання. Незважаючи на кризову фінансову ситуацію в країні державним установам спільно з громадськими організаціями необхідно докласти зусиль для охорони і збереження культурної спадщини. В цих процесах важливу роль має відіграти підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», в якому зосереджені точні, науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки з короткою інформацією про їх історичну цінність і художні достоїнства. «Звід пам'яток історії та культури України» дозволить представити вітчизняну культурну спадщину, яка має великий просвітницький і освітній потенціал, сприяє вихованню патріотизму, знайомству молоді з історичним минулим через реконструкцію історичних подій із використанням пам'яток і місць пам'яті.

Незважаючи, що масштабний проект по підготовці і виданню «Зводу пам'яток історії та культури» не вдалося реалізувати у повній мірі, оскільки неможливо було досягнути обсяг робіт, кількість задіяних фахівців, він підніс справу охорони і збе-

реження історико-культурної спадщини на державний рівень, заклав підвалини для проведення інвентаризації пам'яток, створенню Державного реєстру нерухомих пам'яток України, зайняв важливе місце в теорії і практиці пам'ятокознавства. Значно ускладнює реалізацію даного проекту недостатнє фінансове забезпечення, невиконання двох Указів Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.⁶⁰³ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.⁶⁰⁴ знівельованих в 2013 р., що призупинило роботу по підготовці Зводу на невизначений час. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення — основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Продовження і завершення роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», можливе лише за умови включення її до загальнонаціональних програм у галузі культури з відповідним фінансуванням, прийняття нового Указу Президента України щодо підготовки Зводу, який стане стимулом для його завершення.

Головне завдання національного проекту — зробити національну культурну спадщину надбанням кожної людини, компонентом історичної пам'яті, оскільки в епоху глобалізації історико-культурна спадщина — основа самоідентифікації, платформа для формування нового культурно-історичного ландшафту країни. Необхідно історико-культурне надбання включити у сферу суспільного знання і масової інформації, активно використовувати для розвитку туризму, вважати його найважливішою ланкою у туристичній інфраструктурі. Формування національних символів на основі історико-культурної спадщини — пріоритетне завдання гуманітарної політики держави.

Державний реєстр нерухомих пам'яток України.
Збереження культурної спадщини неможливе без системного обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини, складовими якого є виявлення, наукове вивчення, класифікація та державна реєст-

рація. Складання Реєстрів пам'яток проводиться практично в усіх країнах Європи, Америки, в державах на пострадянському просторі. Принципи і критерії формування реєстрів різні, але всі вони заслуговують на вивчення. У США Національний реєстр історичних пам'яток і пам'ятних місць, що мають загальнодержавне і місцеве значення, формується з 1966 р. В 1990 р. Національний реєстр, який є офіційним документом для збереження пам'яток, нараховував 74 тис. пам'яток, серед яких 1800 мають національне історичне значення. Пам'ятка, включена до Національного реєстру, повинна відбивати визначну подію американської історії, мати значення в архітектурі, техніці, асоціюватися з життям історичної особи, репрезентувати роботу видатного майстра, існувати у первісному вигляді. Решта зберігається адміністраціями штатів. До Національного реєстру не включаються цвинтарі, окремі могили, діючі церкви, споруди, побудовані за останні 50 років та реконструйовані будинки. У Великій Британії, в першу чергу, зберігаються старовинні будинки, замки, кургани, руїни фортець, печери. До списку пам'яток в Англії включено 13 тис. пам'яток, у Шотландії — 4,5 тис., в Уельсі — 2,6 тис.

Питання складання реєстрів, списків пам'яток актуальні в державах на пострадянському просторі. В 1984 р. виданий Список пам'яток історії та культури Латвійської РСР. Увага зосереджена на збереженні як окремих пам'яток, так і їх комплексів. В 2003 р. прийнятий Закон «Про збереження і охорону історичного центру Риги», направлений на збереження культурного середовища міста та історико-культурних пам'яток латвійської столиці. Список пам'яток історії та культури Литви включає 1073 пам'ятки. У Вірменії увага пам'яткоохоронних органів зосереджена на складанні Списку пам'яток історії та культури, до якого внесено близько 25 тис. культурних об'єктів. Паралельно з роботою над загальним Списком пам'яток історії та культури Азербайджану складений Список пам'яток, які потребують невідкладної консервації і охорони з боку держави.

Охорона і збереження культурної спадщини знаходиться у полі зору державних і громадських інституцій Киргизстану, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану. Розташовані в центрі

євразійського материка, на свого роду «перехресті цивілізацій», вони отримали у спадщину значне культурне і історичне багатство, яке відіграє важливу роль у культурних зв'язках Сходу і Заходу. В Узбекистані прийнята довготермінова програма по дослідженню, збереженню і відновленню унікальних пам'яток країни, серед яких 7198 об'єктів національної культурної спадщини, 10 всесвітньо відомих історичних міст, чотири з яких — Хіва, Бухара, Шахрисабз і Самарканд — внесені до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Державний список пам'яток історії та культури Казахстану складається із 25 тис. пам'яток. До Списку увійшли 285 об'єктів республіканського значення і 11495 — місцевого. Це, передусім, пам'ятки археології, архітектури, містобудування і незначна кількість об'єктів історії та монументального мистецтва⁶⁰⁵.

Україна володіє величезною і різноманітною культурною спадщиною, в якій відбилася її складна, драматична історія, різнобарвна палітра спрямованих на неї в різні часи цивілізаційних впливів. Підготовка Зводу значно активізувала пам'яткоохоронну і краєзнавчу діяльність на місцях, яку ініціювали робочі групи, відділи, центри, комунальні підприємства, що займаються підготовкою Зводу. За даними на 1 листопада 2013 р. вони діяли в 17 адміністративних одиницях. На жаль, ситуація за останні п'ять років значно погіршилася у зв'язку із війною на Сході і анексією Криму. Значна кількість пам'яток історії та культури опинилися на тимчасово окупованій і анексованій території, у тому числі і пам'ятка, яка включена до Списку Світової культурної спадщини «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. — XIV ст. н.е.)» у Севастополі. Низка відділів у зв'язку із завершенням фінансування припинила свою діяльність. Значна кількість об'єктів культурної спадщини втрачена, у тому числі через невключення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Назріла необхідність розробки масштабної програми, яка б була державним замовленням на здійснення захисту пам'яток. На нашу думку, це є, у тому числі і підготовка Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

В Україні Державний реєстр нерухомих пам'яток формується з 1992 р. (Державний реєстр національного культурного над-

бання)⁶⁰⁶. Об'єкт культурної спадщини набуває статусу пам'ятки відповідно статей 4 і 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» тільки після включення його до Державного реєстру нерухомих пам'яток. За роки незалежності Кабінет Міністрів України тричі — 2001, 2009, 2012 рр. — звертався до цього питання⁶⁰⁷. Включення об'єктів до Реєстру регламентує Постанова Кабінету Міністрів України № 1760 від 27 грудня 2001р. «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Постановою № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» було запропоновано Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Реєстру (додаток до постанови). Постановою Кабінету Міністрів України № 928 від 3 вересня 2009 р. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», до Списку були включені всі види пам'яток.

Теоретично напрацьовані законодавчі та нормативні акти створили умови для належного обліку об'єктів культурної спадщини та формування реєстру, але з 130 тис об'єктів культурної спадщини, що перебувають на державному обліку, 9932 пам'ятки внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, у тому числі 956 — національного значення і 8976 — місцевого значення (на жовтень 2018 р.)⁶⁰⁸. До Реєстру внесено лише 7% з 130 тис об'єктів культурної спадщини, проведено інвентаризацію лише 52% об'єктів культурної спадщини, які перебувають на державному обліку. Враховуючи труднощі його формування із-за недостатнього фінансування слід залучити до цього приватний капітал, благодійні фонди, культурно-освітні заклади, окремих громадян. Найбільше пам'яток, внесених до Реєстру, розташовані в Дніпропетровській області (20%), АР Крим (12%), Одеській (11%), Харківській (10%) областях, м. Київ (11%) (за матеріалами парламентських слухань на тему «Стан, проблеми та перспективи

охорони культурної спадщини в Україні», які відбулися 18 квітня 2018 р.).

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України мають бути включені об'єкти культурної спадщини національного значення, які являються особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв: справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі. При занесенні до Реєстру об'єктів культурної спадщини місцевого значення вони повинні відповідати критерію автентичності і одному з критеріїв, серед яких важливим, на нашу думку, є культурна спадщина національної меншини або регіональної етнічної групи⁶⁰⁹.

У ході формування Реєстру виникає низка проблем, пов'язаних з необхідністю проведення інвентаризації об'єктів, визначення їх історико-культурної цінності, відповідності критеріям, що пред'являють до пам'яток національного чи місцевого значення, обґрунтування занесення їх до Реєстру. Це стосується, в першу чергу, об'єктів культурної спадщини, що відображають радянську добу — пам'яток історії, монументального мистецтва, значна частина яких увічнювала події, пов'язані з встановленням радянської влади, діяльністю державних і партійних діячів, братські та поодинокі могили радянських воїнів. Майже всі ці об'єкти мають облікову документацію старого зразка з відповідною фотофіксацією та генпланами розташування об'єктів. Проблемною залишається якість складеної облікової документації, що подається на розгляд Експертної комісії з питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру. Важливим залишається питання визначення принципів і критеріїв відбору та

оцінки пам'яток, зокрема їх історико-культурної та художньо-мистецької цінності. Оцінка пам'яток має ґрунтуватися на науковій основі, мати неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер⁶¹⁰. Існуюче негативне ставлення до радянського періоду, з однієї сторони, і незначний часовий історичний інтервал, з іншої, не буде сприятиме збереженню історичних об'єктів, пов'язаних з діяльністю видатних діячів науки, культури, які працювали в цей період. Цивілізовано і толерантно слід підійти до виключення із списків об'єктів, які, відповідно до законів про декомунізацію (квітень 2015 р.), повинні бути виключені із списку пам'яток культурної спадщини незалежної України.

Робота над Реєстром дозволяє переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні, на основі нових концептуальних засад визначити підходи щодо пам'яток національного значення. Більшість пам'ятників, споруджених за радянських часів, увічнювали події революції, громадянської і Другої світової війн, пам'ять про командирів червоної гвардії і червоної армії. У містах і селах споруджувались пам'ятники В. Леніну, державним і партійним діячам радянської доби, переважна більшість з яких не відповідала мистецьким критеріям, а також історичним реаліям з погляду сьогодення. Ці пам'ятки потребують перегляду на предмет їх цінності як мистецьких творів, а також відповідності зазначеним критеріям створення Реєстру. З пам'ятників партійним і державним функціонерам, які являються мистецькими творами, виконаними знаними фахівцями, слід створити Музей доби тоталітаризму, про який давно тривають розмови, але питання так і не вирішено.

Для внесення об'єктів історії до Реєстру важливим являється критерій історичної цінності вміщеної в них інформації: зв'язок об'єкта з важливими історичними подіями в житті України або з біографією відомих постатей, значенням їх для розкриття вирішальних етапів в історичному, соціально-економічному та культурному розвитку, процесу її становлення як незалежної держави. Пам'ятки історії мають розглядатися не як засіб прославлення або знеславлення подій чи окремих осіб, тобто не як певна галузь

ідеології. Пам'ятки історії є передусім матеріалізованою пам'яттю, уречевленими віхами розвитку держав і народів, окремих етносів і людства в цілому, об'єктивними історичними першоджерелами, які не можна ігнорувати, виправляти або знищувати за власним бажанням, а слід вивчати й використовувати в суспільній практиці як важливий історичний досвід попередніх поколінь. Слід акцентувати увагу на етичній стороні проблеми.

Дуже відповідально слід ставиться до зняття того чи іншого об'єкта з обліку навіть при наявності його поганого фізичного стану, а ще гірше — з міркувань будівельників, інтересів при реконструкції міст, нового будівництва тощо. Громадський діяч, один з ініціаторів створення Українського товариства пам'яток історії та культури М. Брайчевський писав: «Пам'ятки історії та культури є загальнонародною, загальнолюдською спадщиною. Чим більше об'єктів знаходиться під державною охороною, тим краще. І кожна спроба встановлювати «контрольні цифри», регламентувати кількість об'єктів, що охороняються, являється аморальною і злочинною. Підняти руку на спадщину — так само аморально, як знищувати результати праці наших сучасників»⁶¹¹. У світі глобалізації у країнах Євросоюзу для збереження пам'яток і їх реєстрації перейшли до формування міждержавних інформаційних систем про пам'ятки культурної спадщини. Саме такий цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень й ідеологічних штампів підхід до відбору та поцінування об'єктів національної культурної спадщини найбільше відповідає основному змісту соціокультурної політики України, яка прагне зайняти гідне місце у світовій спільноті як правова й демократична держава.

Для вирішення проблем формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України необхідно запровадити єдину систему державного управління з охорони культурної спадщини, створити центри з дослідження та обліку об'єктів культурної спадщини, забезпечивши їх відповідною кадровою та науково-дослідною базою, скласти електронний реєстр та електронну форму облікової документації, який в сучасному інформаційному просторі стане доступним для всіх. Дані, що містяться в Реєстрі, є

основними джерелами інформації про пам'ятки культурної спадщини, територію пам'яток та зони їх охорони. Ця інформація важлива під час формування та введення державного земельного кадастру, державного містобудівного кадастру, інших інформаційних банків даних, що використовують зазначену інформацію⁶¹².

Як показує практичний досвід, формування Реєстру — довготривалий процес, який вимагає спрощення механізму підготовки, виготовлення облікової документації і включення об'єктів культурної спадщини до Реєстру, унормування законодавчих документів, збільшення спеціалістів з підготовки Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Важливо при внесенні пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток України пріоритет надавати об'єктам, які підкреслюють давнє походження, значення і роль держави, особливо у період незалежності, що важливо для відновлення історичної пам'яті.

У сучасному інформаційному просторі нагальною потребою є складання електронного реєстру та електронної форми облікової документації, до яких неодноразово зверталися фахівці, але, на жаль, ця ідея так і не була реалізована. Враховуючи світові тенденції необхідно не тільки формування електронного національного реєстру пам'яток, а й приєднання до міжнародної системи банку даних про об'єкти культурної спадщини (рухомі, нерухомі, нематеріальні). Державний реєстр нерухомих пам'яток України, науковою основою якого являється «Звід пам'яток історії та культури України», є певною охоронною грамотою, запобіжником знищення і руйнування, використання не за призначенням тисяч пам'яток історії та культури, носіїв нашої історичної пам'яті.

ПІСЛЯМОВА

XX і початок XXI ст. асоціюється у колективній пам'яті з революціями, двома світовими, громадянською і «холодною» війнами, трьома голодоморами, форсованою індустріалізацією та примусовою колективізацією, великим терором 30–50-х рр., Чорнобильською катастрофою, проголошенням державної незалежності України, Революцією Гідності і агресією Росії проти України. Сучасний етап формування української моделі історичної пам'яті відбувається у надзвичайно складних умовах російської анексії Криму та гібридної війни на Донбасі. Бурхливі події сьогодення вимагають від нас швидкої реакції по фіксації, охороні і збереженню пам'яток на окупованих територіях, місць пам'яті про Героїв Небесної Сотні, воїнів Збройних Сил України, Національної Гвардії, добровольців, волонтерів, які захищають свободу і незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України.

Мужність, героїзм і жертвність наших сучасників заради миру в Україні — приклад для майбутніх поколінь. Захисники Донецького аеропорту і Краматорська, Щастя і Маріуполя, Пісків і Авдіївки, Світлодарської дуги і шахти «Бутівка» в одному ряду з героями Крут, які на початку минулого століття вступили у нерівний бій з російськими військами за Українську Народну Республіку. І через сто років на початку XXI ст. свобода України виборюється дуже дорогою ціною — життям тисяч патріотів — які за покликом серця стали на захист Вітчизни. На долю українців випали тяжкі випробування — відстояти право на вільний вибір, свободну, незалежну і соборну Українську державу. Імена захисників Вітчизни, які загинули при захисті мирного насе-

лення, на полях боїв в Іловайську і Дебальцевому від підступного агресора залишаться у пам'яті кожного українця і назавжди закарбуються в історії.

Меморіальний простір України створювався упродовж усього історичного розвитку і змінювався під впливом політичних та соціально-економічних процесів і регіональних відмінностей. Геополітичне розташування українських земель на важливому комунікаційному шляху між Європою і Азією, багаті природні ресурси і людський потенціал спонукали іноземні держави до загарбницької політики по відношенню до українських земель. Для утвердження своєї влади і запровадження колоніальної політики на українських теренах встановлювалися пам'ятники царям-імператорам, проводилася музеїфікація полів переможних битв, змінювалися найменування вулиць, площ, населених пунктів назвами на честь діячів існуючої влади і які мали на меті — нагадували про провінційність території порівняно з імперським центром. Те ж саме відбувалося й за часів перебування України у складі СРСР. Через пам'ятники «вождям міжнародного пролетаріату і революційного руху», які ніякого відношення не мали до історії України чи окремого її регіону, створення нового типу «революційного музею» та розробку методики побудови експозиції й екскурсії не на артефактах, а на їх ідеологічній інтерпретації, через численні вуличні таблички з іменами власних героїв влада нав'язувала суспільству своє бачення історії, сучасного та майбутнього спільноти, яка опинилася під її керівництвом.

Протягом ХХ ст. візуальний компонент історичної пам'яті українського народу неодноразово зазнавав великих втрат та ідейних переорієнтацій. Найбільш характерним був Ленінський план монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних, партійних і громадських діячів революційної доби. Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави в 1991 р. відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. За роки незалежності на символічному просторі України відбулися помітні кількісні та

якісні зміни. Сучасний меморіальний простір України перебуває у доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками даного процесу стало очищення від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, масове встановлення національно-державницьких монументів, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни. Від початку 1990-х років в Україні ведуться «меморіальні війни» навколо пам'ятників партійним і державним діячам періоду тоталітаризму, діячам Української революції 1917–21 рр., провідникам національно-визвольного руху, відзначення пам'ятних дат, створення Національного пантеону, перейменування назв вулиць і населених пунктів.

Серед нових національно спрямованих пам'ятників, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми Голодомору, Голокосту, Великого терору, коли гинули мільйони громадян, дослідження місць пам'яті, пов'язаних з подіями національно-визвольного руху за державність і незалежність, битвами, в яких українці завжди демонстрували потугу своєї зброї, мужність і героїзм. Маркерами історичної пам'яті стають важливі для територіальних громад місця боїв за національне визволення, поховання жертв тоталітаризму, меморіальні будинки, пов'язані з життям національних і місцевих героїв. Важливим імпульсом для актуалізації історичної пам'яті та відновлення історичної справедливості є відкриття меморіалів українським та польським воюючим у Львові і Харкові, вшанування пам'яті жертв кривавих подій на Волині, у Биківні та Бабиному Яру, створення заповідників та музеїв національно-визвольної боротьби.

Однією з найтрагічніших подій для українського народу стала Друга світова війна та її складова, німецько-радянська війна, яка двічі прокотилася своїм смертоносним валом територією України. Перемога у Другій світовій війні стала одним з найважливіших історичних звершень, пам'ять про яку передається із покоління в покоління. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні економічні, соціальні та політичні процеси в Україні. Пам'яткам і пам'ятним місцям воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, яка явля-

ється потужним чинником встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатором збереження й збагачення патріотичних цінностей, важливою складовою ідентичності нації.

Російська агресія в Україну в 2014 р. актуалізувала українську колективну пам'ять, пов'язану з ідеями національної солідарності, самопожертви, патріотизму та збройного опору загарбникам. Революція Гідності і війна на Донбасі, яка забрала тисячі життів, стали приводом до радикальних кроків у публічних презентаціях історичних подій, у тому числі Другої світової війни. Прийняття 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України і підписаних Президентом України чотирьох законів про декомунізацію значно прискорив процес очищення українського публічного простору від пам'яток доби тоталітаризму і ввів його у правове поле. Головна мета законів — включення України у широкий контекст світової історії як окремого й суверенного історичного суб'єкту. В Указі Президента України П. Порошенка від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня Дня пам'яті та примирення уперше за часів незалежної України війну з нацистською Німеччиною назвали не «великою вітчизняною», а «Другою світовою»⁶¹³. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» інкорпорував частину символів і наративів «великої вітчизняної війни» у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху⁶¹⁴ у роки війни.

Упродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах, бажанням розглядати свою державу і її надбання у контексті європейського виміру. Формування історичної пам'яті, об'єктивне відтворення нашого минулого, у тому числі через історико-культурну спадщину, стає нагальною потребою сьогодення. Цьому значною мірою сприяє підготовка унікального енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», завданням якого є виявлення, дослідження всіх нерухомих пам'яток, що збереглися на

теренах країни. У ході роботи над Зводом відбувається свого роду інвентаризація, виявлення і дослідження історико-культурних об'єктів, кожен з яких представляє пам'ять про подію, постать у рамках усєї країни чи окремого регіону. Фіксація цих пам'яток розширює наше уявлення, знання про історичне минуле, допомагає зберегти пам'ять про події і постаті далекої і сучасної історії. Усна історія у сукупності із джерелами та збереженими пам'ятками дозволяє більш рельєфно і правдиво змалювати події, створити об'єктивну, замовчувану історію, реабілітувати тисячі невинних жертв. У незалежній Україні робота над 28-томним виданням стала важливим етапом збереження культурного надбання, науковим підґрунтям для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Останнім часом із-за браку фінансування призупинена робота над «Зводом пам'яток історії та культури України», на початковому етапі — створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, які є певними охоронними грамотами для національної культурної спадщини.

Поширеною у вивченні «історії пам'яті», за словами французького дослідника П'єра Нора, є «докладна інвентаризація національної пам'яті», що концептуалізує ідею нації у монументах, символах, національних святах, мистецьких творах⁶¹⁵, місцях пам'яті, які в широкому сенсі включають в себе реальну і альтернативну історію⁶¹⁶. У конкретному, більш вузькому сенсі, ми можемо застосувати цей влучний термін «місця пам'яті» на локальні пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, які відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті⁶¹⁷. Місця пам'яті актуалізуються й відіграють дуже важливу суспільну роль у вихованні патріотизму, роз'ясненні і підтримці моральних принципів та інституцій, на яких тримається кожне суспільство, дозволяють глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися у минулому, стан суспільства і повсякденне життя кожної людини в екстремальних обставинах. Якщо події відбувалися у період, який можна визначити часовим виміром, передусім воєнні події ХІХ–ХХ ст., вони залишилися в пам'яті у вигляді могил, увічнених пам'ятниками і пам'ятними знаками. Про місця пам'яті давньої і середньовічної історії можна дізна-

тися із джерел, спогадів, вони не завжди точно локалізовані на місцевості, не відзначені пам'ятними знаками. Вивчення і дослідження пам'ятних місць битв на Синіх Водах, Ворсклі, Конопської битви, сучасних боїв російсько-української війни, які часто знаходяться на тимчасово окупованій території Донбасу, мають велике значення для об'єктивного висвітлення історичного минулого, звичайного шляху боротьби українського народу за свою землю протягом усієї історії.

В Україні історична пам'ять невідривно пов'язана з об'єктами нерухомої спадщини, що несуть в собі етнічні коди нації. втілюють її ідеали та надбання. Витоки історичної пам'яті сягають часів найдавнішого минулого людства, початки національної пам'яті відносяться до процесів формування національних організмів, української нації, вона спрямована на утвердження української ідентичності, консолідацію українського суспільства, узгодження суперечливих підходів різних верств населення до збереження нацією сукупності знань про минуле⁶¹⁸. В основі національної пам'яті історична пам'ять українського народу, яка включає у себе практично всю ретроспективну інформацію, що закарбувалася у пам'яті народу, атрибутах його духовної і матеріальної культури⁶¹⁹.

Проблема оздоровлення і гармонізації меморіального простору задля формування у громадян відповідної національної ідентичності вимагає від державних органів здійснення цілеспрямованої політики історичної пам'яті. Як не існує загального консенсусу щодо оцінки періоду радянського минулого, так не вироблена єдина політика щодо пам'ятників. Перспективи розбудови української політичної нації потребують відродження культури і традицій, формування спільної історичної пам'яті. Державна політика формування історичної пам'яті має здійснюватися із урахуванням місцевих особливостей, але при цьому варто відокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє виважена та осмислена політика держави. Для цього необхідно об'єднання нації навколо знакових подій в історії, якою необхідно пишатися, позбавляючись комплексу меншо-

вартості, спільного бачення власної історії, примирення проти-лежних точок зору, демонстрація державою, політичними силами, національною елітою поваги до власної історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість. Це події минулого і визначні постаті, які справили вирішальний вплив на становлення і розвиток нації, як найбільш значущі для самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку суспільства і які консенсусно сприймаються всім суспільством.

Націю формує спільна історична пам'ять, що включає в себе однакові для кожної спільноти герої, спільні героїчні події та спільні трагедії минулого. І виробити її можливо лише на основі ґрунтовного вивчення історичних даних та ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичні реалії. Популяризація духовних цінностей, патріотичне виховання, зв'язок поколінь, збереження пам'яті про історичні постаті — це пріоритетне завдання гуманітарної політики держави. Спільні зусилля держави і громадянського суспільства, зацікавлених у досягненні компромісу при вирішенні нагальних питань, у тому числі у гуманітарній сфері, дозволять толерантно вибудовувати політику по формуванню історичної пам'яті, яка має на меті не конфронтацію, а об'єднання і взаєморозуміння. Необхідна політична воля вищого керівництва держави вирішити ці політичні питання, не полишаючи осторонь проблеми соціально-економічного облаштування ветеранів війни, а також і їх бажання простягнути руку один одному заради майбутнього свого народу і своєї країни.

Джерела і література

Вступ

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 1231, арк. 1, 1зв.

² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 158.

³ *Ієвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки / Валерія Ієвлева // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 86.

⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2-е вид.). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 158; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» [Електронний ресурс]. — 2010 — 9 вересня — Режим доступу: / <http://www.president.gov.ua/documents/12345.htm>/

⁵ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2-е вид.). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 158; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» [Електронний ресурс]. — 2010 — 9 вересня — Режим доступу: / <http://www.president.gov.ua/documents/12345.htm>/

⁶ *Ковалевська О.* Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст / Ольга Ковалевська [Електронний ресурс] // Тиждень. Уа. — 2015. — 26 листопада. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/73754>

⁷ *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

⁸ Основи пам'яткознавства. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. — С. 323–324.

⁹ Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 55.

¹⁰ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation; <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2>; *Кубальський О.Н., Федорова Л.Д.* Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / Олег Кубальський, Лариса Федорова // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 44.

¹¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.depo.ua/ukr/life/spadschyna-ukrayini-v-unesko-7-pishemo-15-umi-17042015175700>

¹² *Кот С.* Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.) / Сергій Кот. — К., 2018. — С. 25–26.

¹³ *Лихачев Д.С.* Экология культуры / Дмитрий Лихачев // Прошлое — будущему. Очерки и статьи. — Ленинград: Наука, 1985. — С. 49–63.

¹⁴ *Лихачев Д.* Память истории священна (Беседа с директором Государственного музея А.С. Пушкина в Москве М.М. Бариновым) / Дмитрий Лихачев // Прошлое — будущему. Очерки и статьи. — Ленинград: Наука, 1985. — С. 71.

¹⁵ *Бойко О.* Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості / Олександр Бойко // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — Харків: Гімназія, 2010. — С. 31.

¹⁶ *Ассман Я.* Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — С. 368.

¹⁷ *Бойко О.Д.* Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості / Олександр Бойко // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — Харків: Гімназія, 2010; *Гриневич В.А.* Радянська міфотворчість докола Великої Вітчизняної війни / Владислав Гриневич // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. — Вип. 10. — Част. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України; *Запшкільняк Л.* Історична пам'ять та історіографія як

дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 15/2006–2007; *Колесник І.* Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір / Ірина Колесник // Національна та історична пам'ять. — Зб. наукових праць. — Вип. 3. — К., 2012. — С. 171–181; *Нагорная Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — 324 с.; *Удод О.* Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти / Олександр Удод // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — Харків: Гімназія, 2010; *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. — К., 2008; *Яковенко Н.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2007; *Культура історичної пам'яті: Європейський та український досвід / За загальною ред. доктора іст. наук, професора Ю. Шаповала.* — К.: ППЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013; *Історія, пам'ять, політика: Зб. наукових статей / Упорядник Г. Касьянов, О. Гайдай.* — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016; *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / Алла Киридон. — К.: Ніка-Центр, 2016.

¹⁸ *Коваль М.* 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті / Михайло Коваль // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. — Вип. 7. — Част. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України; *Його ж.* Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. — 2000. — № 3.

¹⁹ *Коваль М.* 1941-й рік і проблеми історичної пам'яті / Михайло Коваль // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. — Вип. 7. — Част. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України. — С. 6.

²⁰ *Нора П.* Проблематика мест памяти // Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де. Пьюмеж, М. Винок. — Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. — С. 47.

²¹ *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010; *Капась І.* Історична пам'ять про антинацистський рух опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / Ігор Капась // Краєзнавство. — 2011. — № 4; *Симоненко І.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). *Гирич І.* «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сього-

часні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1.

²² [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// www.memory.gov.ua / ua](http://www.memory.gov.ua/ua)

²³ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv /2271668-olga-plamenicka-direktor-ukrainskogo-derzavnogo-institutu-kulturnoi-spadsini.html>

²⁴ [Електронний ресурс] — Режим доступу: [heritage.institute / about — us](http://heritage.institute/about-us)

Розділ перший

²⁵ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41). — С. 8–27.

²⁶ Романовская Е. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти / Елена Романовская // Известия Саратовского университета. Серия. Философия. Психология, Педагогика. — 2010. — Т. 10. Вып. 3. — С. 41.

²⁷ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. Пер. с фр. — М.: Новое изд.-во, 2007. — С. 10.

²⁸ Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. Под редакцией Л.П. Репиной. — М.: Круг, 2008. — С. 26–27.

²⁹ Огієнко В.І. Парадигма пам'яті: поява та еволюція / Віталій Огієнко // Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. — Вип. 2. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. — С.246.

³⁰ Романовская Е. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти / Елена Романовская // Известия Саратовского университета. Серия. Философия. Психология, Педагогика. — 2010. — Т. 10. Вып. 3. — С. 41.

³¹ Касьянов Г. К проблеме дефиниций: историческая память, историческая политика / Георгій Касьянов // Історія, пам'ять, політика. Зб. наукових статей. — К: Інститут історії України НАН України, Higher Education Support Program, 2016. — С. 115.

³² Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман — М., 2004. — С. 19, 3–38.

³³ Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. Под редакцией Л.П. Репиной. — М.: Круг, 2008. — С. 45.

³⁴ Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. Под редакцией Л.П. Репиной. — М.: Кругъ, 2008. — С. 46.

³⁵ *Огієнко В.І.* Парадигма пам'яті: поява та еволюція / Віталій Огієнко // Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. — Вип. 2. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. — С. 251.

³⁶ *Нора П'єр.* Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора. Пер. з фр. А. Репи. — К.: Вид-во «Кліо», 2014. — С. 188.

³⁷ *Нора П'єр.* Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора. Пер. з фр. А. Репи. — К.: Вид-во «Кліо», 2014. — С. 189.

³⁸ *Нора П.* Проблематика мест памяти // Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де. Пьюеж, М. Винок. — Изд-во С.-Петербур.ун.-та, 1999. — С. 39.

³⁹ *Касьянов Г.* К проблеме дефиниции: историческая память и историческая политика / Георгій Касьянов // Історія, пам'ять. політика. — Сб. научных статей. — К., 2016. — С. 128.

⁴⁰ Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід. — [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 124–125.

⁴¹ Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід. — [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 120.

⁴² Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. Под редакцией Л.П. Репиной. — М.: Кругъ, 2008. — С. 68–69.

⁴³ *Репина Л.* Память и историописание /Лорина Репина // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Ред. Л.П. Репина. — М.: Кругъ, 2006. — С. 19–46.

⁴⁴ *Нагорна Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 21.

⁴⁵ *Яковенко Н.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2007. — С. 35.

⁴⁶ *Огієнко В.І.* Парадигма пам'яті: поява та еволюція / Віталій Огієнко // Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. — Вип. 2. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. — С. 251.

⁴⁷ *Киридон А.* Ідея соборності: пам'ять і контрпам'ять / Алла Киридон // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 123.

⁴⁸ Андрусишин Б. Проблема спадкоємності української державності / Богдан Андрусишин // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 61.

⁴⁹ Касьянов Г. К проблеме дефиниций: историческая память, историческая политика / Георгій Касьянов // Історія, пам'ять, політика. Зб. наукових статей. — К: Інститут історії України НАН України, Higher Education Support Program, 2016. — С. 117.

⁵⁰ Киридон А. Ідея соборності: пам'ять і контрпам'ять / Алла Киридон // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 124.

⁵¹ Колесник І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір / Ірина Колесник // Національна та історична пам'ять. — Зб. наукових праць. — Вип. 3. — К., 2012. — С. 171. див. *Репина Л.П.* Память и историописание // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Ред. Л.П. Репина. — М.: Круг, 2006. — С. 19–46.

⁵² Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012.

⁵³ Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять. — Вип. 1. — К., 2011. — С. 15–16.

⁵⁴ В'ятрович В. Друга світова війна у сучасній державній політиці національної пам'яті / Володимир В'ятрович // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції «Вигнання нацистських окупантів з України: пам'ять та уроки історії для сьогодення» 23 жовтня 2014 року. — Чернігів, 2015.

⁵⁵ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 42.

⁵⁶ Солдатенко В. Національна пам'ять (ресурси та наголоси): Зб. наукових праць / Валерій Солдатенко — К: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. — С. 37–38.

⁵⁷ Нора П. Проблематика мест памяти // Франция — память / П. Нора, М. Озуф Ж. де Пьюмеж, М. Винок. — СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 1999. — С. 39.

⁵⁸ Нора Пьер. Проблематика мест памяти // Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пьюмеж, М. Винок. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. — С. 17–50.

⁵⁹ *Нора П.* Вемирное торжество памяти / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2–3 (40–41). — С. 37–51; *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / Алла Киридон. — К.: Ніка-Центр, 2016. — С. 151–152.

⁶⁰ *Ассман А.* Простори спогаду . Форми та трансформації культурної пам'яті / Алейда Ассман. — Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна. За наук. Ред. О. Юдіна. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 328.

⁶¹ *Яковенко Н.* Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.Nova.doba.org.ua /data/metod/yakovenko.rtf](http://www.Nova.doba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf)

⁶² Закон України «Про охорону культурної спадщини» / Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів. К.: ХІК, 2006. — С. 160; Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 22.

⁶³ *Нагорна Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. — К., 2012. — С. 254.

⁶⁴ *Нора П.* Вемирное торжество памяти / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2–3 (40–41). — С. 37–51.

⁶⁵ *Нора П'єр.* Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з фр. А. Репи. — К.: Вид-во «Кліо», 2014. — С. 102.

⁶⁶ *Мандзій А., Чорновус В.* Дослідження та збереження поля Зборівської битви 1649 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 16. — К., 2007. — С. 23–24.

⁶⁷ *Нора П'єр.* Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з фр. А. Репи. — К.: Вид-во «Кліо», 2014. — С. 241–242.

⁶⁸ *Любовець О.М.* Місця пам'яті: Інструменталізація поняття / Олена Любовець // Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. — Вип. 5. — К., 2012. — С. 109.

Розділ другий

⁶⁹ *Бачинська О.А.* Рішельє. Арман-Еммануель-Софія-Сентімані де Вінберо дю Плессі, граф де Шинон, герцог де Рішельє / Олена Бачинська // ЕІУ. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 2012. — С. 240–241.

⁷⁰ Катеринівська миля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Катеринівська_миля.

⁷¹ *Путро О.І.* Катерина П. Катерина П Олексіївна та її політика стосовно України / Олексій Путро // ЕІУ. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 132–134.

⁷² Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід. — [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 190–191.

⁷³ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Севастополь: «Бизнес-Информ», 2000. — С. 228.

⁷⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 358, 385.

⁷⁵ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України / Віктор Вечерський. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 209.

⁷⁶ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге / Павел Званцев // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.

⁷⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України у м. Києві), ф. 1196, оп. 1, спр. 42, арк. 4.

⁷⁸ ЦДА України у м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 42, арк. 3.

⁷⁹ ЦДА України у м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 15, арк. 33 зв., 34 зв.

⁸⁰ *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'ятко-охоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. / Лариса Федорова — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 122–123.

⁸¹ ЦДА України у м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

⁸² *Галайба В., Кухаренко Р., Протас М.* Пам'ятник Св. княгині Ользі, 1911, 1996 / В. Галайба, Р. Кухаренко, М. Протас // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 867–869.

⁸³ ЦДА України у м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 24, арк. 2.

⁸⁴ Деятельность Киевского отдела императорского русского военно-исторического общества. — С. 3–5.

⁸⁵ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в пам'ятках / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 29.

⁸⁶ Там само. — С. 30; *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Кіеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов. — К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 117.

⁸⁷ *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. / Лариса Федорова — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 122–123.

⁸⁸ *Галайба В., Кухаренко Р., Протас М.* Пам'ятник Св. княгині Ользі, 1911, 1996 / В. Галайба, Р. Кухаренко, М. Протас // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 867–869.

⁸⁹ Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід. — [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 191.

⁹⁰ *Стус Д.В.* Постать Тараса Шевченка в культурному просторі сучасної України / Дмитро Стус // Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. — Вип. 8. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. — С. 80–81.

⁹¹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987.

⁹² *Каднічанський Д., Литвин М., Серета О., Орлевич І., Стеблій Ф.* Тарас Шевченко як символ національної єдності Галичини і Наддніпрянщини // Україна Тараса Шевченка. — Харків: «Фоліо», 2015. — С. 443.

⁹³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 223.

⁹⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 342.

⁹⁵ *Кізченко В.І.* Алчевська Христина Данилівна / Валентина Кізченко // ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 69.

⁹⁶ Монументальна Шевченкіана Харківщини. За матеріалами Харківського тому «Звід пам'яток історії та культури України». — Харків: Рарітети України, 2015. — С. 22.

⁹⁷ *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля. — Київ–Полтава, 1994. — С. 141.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 45, 45 зв.

⁹⁹ Відродження. — 1918. — Ч. 162. — 18 жовтня.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 54, 54 зв.

¹⁰¹ *Машевський О.П.* Діяльність уряду Павла Скоропадського з охорони пам'яток історії та культури (квітень–грудень 1918р.) / Олег Машевський // Вісник. Історія. — Вип. 40. — К., 1998. — С. 53.

¹⁰² *Стеблій Ф.* Шашкевич Маркіян / Феодосій Стеблій // ЕГУ. — Т. 10. — К.: Наук. думка, 2013. — С. 602–603; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987 (Ивано-Франковская, Львовская, Тернопольская области).

¹⁰³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histua.com/slovník/m/magdeburzke-pravo>

¹⁰⁴ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 183.

¹⁰⁵ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [meest — online. come /history/ date — in-history / tsarskyj — darynok — 15 — travnya -1848 — roku -v — vsij — halychyni — skasuvany — panschinu /](http://meest-online.com/history/date-in-history/tsarskyj-darynok-15-travnya-1848-roku-v-vsij-halychyni-skasuvany-panschinu/)

¹⁰⁶ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 330; Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

¹⁰⁷ Історія Української РСР. Том третій: Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 152–153.

¹⁰⁸ Чернігівський державний історичний архів ім. В.В. Тарновського. Пам'ятна книжка В.В. Тарновського з його автографом, подарована Олександром Куліш. 1861 р. / Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

¹⁰⁹ *Шандра В.* Олександр II. Олександр II Миколайович / Валентина Шандра // ЕГУ. Т. 7. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 566–569.

¹¹⁰ *Сокол К.* Без плана монументальної пропаганди. — Охраняется государством [Електронний ресурс] // Информационно-практический журнал. — 2017. — № 6. — Режим доступу: [ohrgos/ ru / index/ / ohp/ rubriki / filosofiya — ramyatnika / 363 — без — плана — мон. пропаганди.](http://ohrgos.ru/index/ohp/rubriki/filosofiya-ramyatnika/363-bez-plana-mon-propagandi)

¹¹¹ *Малахов Д.* Архітектор Городецький. Архівні розвідки / Дмитро Малахов // К.: «Кий», 1999. — С. 163–164.

¹¹² *Сокол К.* Без плана монументальної пропаганди. — Охраняется государством [Електронний ресурс] // Информационно-практический журнал. — 2017. — № 6. — Режим доступу: [ohrgos/ ru / index/ / ohp/ rubriki / filosofiya — ramyatnika / 363 — без — плана — мон. пропаганди.](http://ohrgos.ru/index/ohp/rubriki/filosofiya-ramyatnika/363-bez-plana-mon-propagandi)

¹¹³ Малахов Д. Архітектор Городецький. Архівні розвідки / Дмитро Малахов // К.: «Кий», 1999. — С. 163–164.

¹¹⁴ [Електронний ресурс] // Киевская губерния. Проект памятника Императору Александру II в Киеве (скульптор Г.К.) фотография. 1849 г. [Дело]. — 1849. — 1 лист. — (Фонд Техническо-строительного комитета МВД. Описание № 168. Киевская губ.).

¹¹⁵ [Електронний ресурс] // Дмитро Малахов. Архітектор Городецький. Інші роботи в Україні — Режим доступу: [www.alyoshin.ru / Files / publika / malakov_gor_16.htm](http://www.alyoshin.ru/Files/publika/malakov_gor_16.htm) /.

¹¹⁶ Сокол К. Без плана монументальної пропаганди. — Охраняется государством [Електронний ресурс] // Информационно-практический журнал. — 2017. — № 6. — Режим доступу: [ohrgos/ru/index/ohp/rubriki/filosofiya-ramyatnika/363](http://ohrgos.ru/index/ohp/rubriki/filosofiya-ramyatnika/363) — без — плана — мон. пропаганди; Степанов М. История одного экспоната. Бюст царя Александра II в Черкасском художественном музее [Електронний ресурс] // 2017. — 6 ноября [http:](http://in.ck.ua/situacii/istoriya-odnogo-eksponata-byust-carya-aleksandra) Режим доступу: in.ck.ua/situacii/istoriya-odnogo-eksponata-byust-carya-aleksandra.

¹¹⁷ Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — 400 с.

¹¹⁸ Чепелик В. Український архітектурний модерн / Віктор Чепелик. — В.В. Мойсеєнко-Чепелик: КНУБА, 2000. — С. 49–51.

¹¹⁹ Чепелик В. Український архітектурний модерн / Віктор Чепелик. — В.В. Мойсеєнко-Чепелик: КНУБА, 2000. — С. 104–105.

¹²⁰ Чепелик В. Український архітектурний модерн / Віктор Чепелик. — В.В. Мойсеєнко-Чепелик: КНУБА, 2000. — С. 102.

¹²¹ Чепелик В. Український архітектурний модерн / Віктор Чепелик. — В.В. Мойсеєнко-Чепелик: КНУБА, 2000. — С. 106.

¹²² Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Протокол засідання Експертної комісії з охорони культурної спадщини від 28 березня 2018 р.

¹²³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПНЕНД, 2013. — С. 195.

¹²⁴ Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту / Кирило Третяк — К: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 25.

¹²⁵ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні / Олександра Гайдай. — Вид. др. доп. — Київ: К.І.С., 2018. — С. 45.

¹²⁶ *Гайдай О.* Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні / Олександра Гайдай. — Вид. др. доп. — Київ: К.І.С., 2018. — С. 47.

¹²⁷ *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Кieve, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов — К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 136.

¹²⁸ Розповіді, яка площа Києва лідирує з перейменувань [Електронний ресурс] // 13 червня 2017 — Режим доступу: <https://gazeta.ua/articles/kiev-life>

¹²⁹ *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Ю. Шаповала.* — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 197.

¹³⁰ *Короленко Б.А.* 125-літній ювілей Тараса Шевченка: Комеморації 1939 року / Б. Короленко // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць.* — Вип. 2. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. — С. 348.

¹³¹ [Електронний ресурс] // *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. Матеріали до Зводу.* — Режим доступу: <http://www.history.org.ua?Libid=10091>. — С. 1097.

¹³² *Брижицька С.* Подія на Чернечій горі / Світлана Брижицька. — Черкаси, 2013. — С. 40.

¹³³ *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Ю. Шаповала.* — К.: ІПЕНД. — К., 2013. — С. 199.

¹³⁴ *Денисенко, Г., Денисенко, О.* Монументальна Шевченкіана: Увічнення великого Кобзаря в Україні / Галина Денисенко, Олена Денисенко // *Красназнавча Шевченкіана Україн: Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка.* м. Канів, 24–25 жовтня 2014. — Черкаси, 2014. — С. 275.

¹³⁵ *Короленко Б.А.* 125-літній ювілей Тараса Шевченка: Комеморації 1939 року / Б. Короленко // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць.* — Вип. 2. — К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. — С. 349.

¹³⁶ *Третяк К.* Київ. Путівник по зруйнованому місту / Кирило Третяк — К: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 27.

¹³⁷ *Кучерук О.* Урядовий квартал у Києві. Як міністрів з Печерська на лівий берег переселяли / Олександр Кучерук [Електронний ресурс] // *Наша революція. 1917–1921.* — 19 квітня 2018. — Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/uryadoviy-kvartal-u-kievi-yak-ministriv-z-pecherska-na-liviy-19042018190000.

¹³⁸ *Звагельський В.Б.* Невтомний у праці (М.О. Макаренко) / В. Звагельський // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).* — К.: Рідний

край: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 161–167.

¹³⁹ *Кучерук О.* Урядовий квартал у Києві. Як міністрів з Печерська на лівий берег переселяли / Олександр Кучерук [Електронний ресурс] // Наша революція. 1917–1921. — 19 квітня 2018. — Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/uryadoviy-kvartal-u-kievi-yak-ministriv-z-pecherska-na-liviy-19042018190000.

¹⁴⁰ *Марковський А.І.* Архітектор Лангбард: Варіанти вирішення урядового кварталу у м. Києві в 1935 р. / А. Марковський. — С. 340–341.

¹⁴¹ *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов / К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 163–165.

¹⁴² Пам'ятки Києва, знищені у ХХ столітті / Автор спеціального змісту Людмила Проценко. — К.: Картінформ, 1991.

¹⁴³ *Третьак К.* Київ. Путівник по зруйнованому місту / Кирило Третьак / К.: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 54–55.

¹⁴⁴ *Герасименко Н.* Історія Межигір'я / Неля Герасименко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 76.

¹⁴⁵ *Герасименко Н.* Історія Межигір'я / Неля Герасименко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 252.

¹⁴⁶ *Нестуля, О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1942 рр. / Олексій Нестуля. — Ч. II. Кінець 20–1941 рр. — К., 1995. — С. 172, 173.

¹⁴⁷ Пам'ятки України. 1989. — № 1. — С. 38.

¹⁴⁸ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України / Петро Тронько, Віктор Войналович. — К.: Наук. думка. 1992. — С. 42.

¹⁴⁹ *Нестуля О.О.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / Олексій Нестуля (36. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 2: Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 67.

¹⁵⁰ *Кот С.І.* Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине в годы советской власти / Сергій Кот // Материали к «Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — Вып. 4: Черниговская область. — К.: Ін-т истории Украины НАН Украины, 1986. — С. 273.

¹⁵¹ Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Міста Коростень, Новоград-Волинський. — Вип. 11. — Житомир «Полісся», 2008. — С. 23.

¹⁵² *Нестуля О.О.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / Олексій Нестуля // (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 2: Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 76.

¹⁵³ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 538.

¹⁵⁴ *Митрофаненко Ю.* Боженко, Щорс та інші. Трагедія «червоних отаманів». [Електронний ресурс] // Українська правда. Історична правда. — 2018. — 16 березня. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/

¹⁵⁵ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 2000.

¹⁵⁶ Военно-исторический журнал. — 1998. — № 1. — С. 73.

¹⁵⁷ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України / Петро Тронько, Віктор Войналович. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 122–123.

¹⁵⁸ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України / Петро Тронько, Віктор Войналович. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 131.

¹⁵⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 70, спр. 79, арк. 13.

¹⁶⁰ *Легасова Л.В.* З історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні / Любов Легасова / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Вип. 2. — К., 1998 — С. 64, 65.

¹⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 9, арк. 18–19.

¹⁶² *Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 265.

¹⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 463, арк. 20–21.

¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3930, арк. 95–97; спр. 904, арк. 19–20.

¹⁶⁵ *Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України / Владислав Гриневиц, Віктор Даниленко, Станіслав Кульчицький, Олександр Лисенко. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 265.

¹⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 274, арк. 65–66.

¹⁶⁷ Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Протокол Експертної комісії з охорони культурної спадщини від 14 травня 2018 р.

¹⁶⁸ *Волковинський В.М., Шаталіна Є.П.* З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні / Валерій Волковинський, Євгенія Шаталіна // Укр. іст. журнал. — 1975. — № 7. — С. 115.

¹⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 2744, арк. 65–66; *Янко Н.Д.* Монументальна пластика Полтавщини / Наталія Янко // Историко-культурное наследие Полтавщины (Сб. статей). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1987. — С. 178.

¹⁷⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / Іван Муковський, Олександр Лисенко. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. — С. 393.

¹⁷¹ ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 669, арк. 19.

¹⁷² *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / Сергій Кот // (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 119.

¹⁷³ *Пастушенко Т.* Осмислюючи і пам'ятаючи геноцид. Три наукові події вересня 2016 р. у Києві / Тетяна Пастушенко. [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://uamoderna.com/watch/pastushenko-memory-of-genocide/>

¹⁷⁴ *Сербин Р.* Боротьба за історичну пам'ять українського народу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/305642/read>

¹⁷⁵ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. — К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2008. — С. 209.

Розділ третій

¹⁷⁶ *Сарапіна Є.В.* Українська колективна ідентичність: співвідношення історичного спадку та середовища / Є Сарапіна // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. — Вип. 8. — К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. — С. 200–201.

¹⁷⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13811.html>

¹⁷⁸ *Даниленко В.М., Федорова Л.Д.* Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії НАН України, 2009. — С. 134–135.

¹⁷⁹ Повалення пам'ятників Леніну в Україні (1990–2003) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [//uk.Wikipedia.org/wiki/#cite_note-DO.BD.D1.96.DO.BD..DO.BE.DO.BO.DO.B4-1](http://uk.Wikipedia.org/wiki/#cite_note-DO.BD.D1.96.DO.BD..DO.BE.DO.BO.DO.B4-1).

¹⁸⁰ *Гайдай О.* Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні / Олександра Гайдай. — Вид. др. доп. — Київ: К.І.С., 2018. — С. 47.

¹⁸¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: Lenin.Tilda.ws/skolko.

¹⁸² *Ковпаненко Н.* Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження / Наталія Ковпаненко // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 260–261.

¹⁸³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/хронологія_Ленінопад_\(2017\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/хронологія_Ленінопад_(2017)).

¹⁸⁴ *Федорова Л.Д.* Пам'ятки монументального мистецтва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 245–246.

¹⁸⁵ *Нагорна Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 17.

¹⁸⁶ *Рябчук М.* Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу «декомунізаційних» законів / Микола Рябчук // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 2(82). — 2016. — С. 113; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk-dekomunizatsia.pab.

¹⁸⁷ *Пастушенко Т.* Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні / Тетяна Пастушенко // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. — К.: КВІЦ, 2018. — С. 80.

¹⁸⁸ *Рябчук М.* Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу «декомунізаційних» законів / Микола Рябчук //

Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 2(82). — 2016. — С. 110; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk—dekomunizatsia.pab

¹⁸⁹ *Пастушенко Т.* Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні / Тетяна Пастушенко // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. — К.: КВІЦ, 2018. — С. 82.

¹⁹⁰ Композиція «Карпатська Україна» / Нова Колочава. Туристичний спецвипуск. — № 29; Поточний архів Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали наукової експедиції до Закарпатської області.

¹⁹¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [/www.bbc.com/russian/international/2015/04/150409_ukraine_rada_anticomunist_law](http://www.bbc.com/russian/international/2015/04/150409_ukraine_rada_anticomunist_law)

¹⁹² *Гончаренко А.О.* Комунікативна функція «Історична пам'ять» в українській монументальній скульптурі 1990–2000-х років / А. Гончаренко // Вісник ХДАДМ. — 2014. — С. 57–58 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [// www.visnik.org/pab/v2014-08-10_gocharenko.pab](http://www.visnik.org/pab/v2014-08-10_gocharenko.pab).

¹⁹³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska.2.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/899_rez_1652.html; *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 59.

¹⁹⁴ *Маньковська, Р.В.* Тоталітаризм у суспільній пам'яті: музейні інтерпретації / Руслана Маньковська // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — 2017. — Вип. 22. — С. 114–115.

¹⁹⁵ *Ковалевська О.* Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація візуального простору українських міст / Ольга Ковалевська [Електронний ресурс] // Тиждень. Уа. — 2015. — 26 листопада. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/73754>

¹⁹⁶ *Маньковська, Р.В.* Тоталітаризм у суспільній пам'яті: музейні інтерпретації / Руслана Маньковська // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — 2017. — Вип. 22. — С. 116.

¹⁹⁷ *Маньковська, Р.В.* Тоталітаризм у суспільній пам'яті: музейні інтерпретації / Руслана Маньковська // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — 2017. — Вип. 22. — С. 117.

¹⁹⁸ *Горбик, В.О., Денисенко, Г.Г.* Военна історія України в пам'ятках / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 28–29.

¹⁹⁹ Відродження. — 1918. — Ч. 4. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.

²⁰⁰ *Скельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик. — К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2008. — С. 216.

²⁰¹ *Тронько, П.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури / Петро Тронько. — К., 1994. — С. 105, 106.

²⁰² Города-музеи Италии: Рим–Венеция–Флоренция–Неаполь–Помпеи–Пиза и Сиена. — *Lozzi Roma: edizioni turistiche.* — С. 7.

²⁰³ *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик. — К., 2008. — С. 214.

²⁰⁴ Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 407, арк. 1–22.

²⁰⁵ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987.

²⁰⁶ Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. Зб. документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — С. 52.

²⁰⁷ Там само. — С. 215–216.

²⁰⁸ *Скельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик — К., 2008. — С. 215.

²⁰⁹ Переяславська угода 1654 р. Історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // [old.niss.gov / ua / book/per_grad.htm](http://old.niss.gov.ua/book/per_grad.htm)

²¹⁰ *Рябчук М.* Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу «декомунізаційних» законів / Микола Рябчук // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 2(82). — 2016. — С. 111; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www.ipiend.gov.ua /upload/nz/ nz-82 / riabchuk — dekomunizatsia.pab](http://www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk-dekomunizatsia.pab).

²¹¹ Звід пам'яток історії та культури України. Запорізька область. Матеріали до Зводу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.history.org.ua ? Libid=10091- C.1097](http://www.history.org.ua?Libid=10091-C.1097).

²¹² Збережемо тую славу: Громадський рух по увічненню історії українського козацтва ві другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. // Зб. документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — С. 52.

²¹³ Збережемо тую славу: Громадський рух по увічненню історії українського козацтва ві другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. // Зб. документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — С. 352–353.

²¹⁴ *Титова О.М.* «Треба робити все для збереження Хортиці» / Олена Титова // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 228.

²¹⁵ *Сердюк О.М.* Попередній Список всевітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи / Олена Сердюк // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 11–12.

²¹⁶ Національна програма відродження та розвитку українського козацтва на 2002–2005 роки // Вісник УТОПІК. — 2001. — № 2. — С. 3–5.

²¹⁷ *Денисенко Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 146: *Демиденко О.* Увічнення та збереження історії козацтва... — Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ольга Демиденко. — К., 2005. — С. 14.

²¹⁸ Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. Матеріали до Зводу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua?Libid=10091-С.1097>.

²¹⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005>; www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/

²²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 102–104.

²²¹ *Кот С.І.* Туалети на місці кабінету Грушевського: чим може завершитися псевдо-«реставрація» / Сергій Кот // [Електронний ресурс]. — Відлуння віків. Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс / 2017 / Режим доступу: <http://pamjatky.org.ua>

²²² *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 15.

²²³ *Огієнко В.* Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Віталій Огієнко // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 209; *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення україн-

ської революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 12.

²²⁴ Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина. — Вінниця: «ДП» Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 143, 144; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999.

²²⁵ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 253, 256, 316–317.

²²⁶ *Щусь О.* Всеукраїнські військові з їзди / Оксана Щусь // Історичні зошити. — 1992. — № 2. — С. 20, 22, 25.

²²⁷ *Сергійчук В.* Симон Петлюра / Володимир Сергійчук — К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. — С. 93.

²²⁸ *Огієнко В.* Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Віталій Огієнко // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 210.

²²⁹ *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 7.

²³⁰ Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця. — Вінниця: Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури у Вінницькій області. — 2016. — С. 135–136.

²³¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 165–166.

²³² Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. — Вип. 6. — Житомир: «Полісся», 206. — С. 108.

²³³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [Каменіар. 1 nu.eche. ua / ? p=1423](http://www.kamieniar.com.ua/p=1423).

²³⁴ *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / Алла Киридон. — К.: Ніка-Центр, 2016. — С. 227–229.

²³⁵ *Гаврилів Б.* ЗУНР у пам'ятках історії та культури / Б. Гаврилів. — 2008. — С. 51.

²³⁶ *Панькова С.* Пам'ятне місце перепоховання вояків Студентського куреня, загиблих під ст. Крути 1918 / Світлана Панькова // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 841–842.

²³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 191.

²³⁸ *Крип'якевич І., Долинецький М.* Історія України / Іван Крип'якевич, М. Долинецький. — Львів, 1991. — С. 171.

²³⁹ Трагедія на Крутах. — Нова Рада. — 1918. — 16 березня.

²⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1231, арк. 1, 1зв.

²⁴¹ Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня.

²⁴² *Кузьминець Ю.* Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами / Ми діти твої, Україно! / Ю. Кузьминець — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 96.

²⁴³ *Панькова С.* Пам'ятне місце перепоховання вояків Студентського куреня, загиблих під ст. Крути 1918 / Світлана Панькова // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 842.

²⁴⁴ *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 10.

²⁴⁵ *Переверзєв С.* Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження / Сергій Переверзєв // Археологія і давня історія України: Зб. наук. праць. — К.: ІА НАН України, 2010. — Вип. 1. — С. 332.

²⁴⁶ *Павлюк С.* Планетарна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції / Степан Павлюк // Народознавчі зошити. — 2011. — № 5 (99). — С. 375.

²⁴⁷ *Махун, С., Ліна Костенко.* «Їдьте туди, де вмерла Україна» / Сергій Махун // Дзеркало тижня. — 2005. — 11 листопада; *Бондаренко С., Ліна Костенко.* «Виколупую з-під льоду свій народ» / Станіслав Бондаренко // Віче. — 2010. — 11 березня.

²⁴⁸ *Павлюк, С.* Планетарна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції / Степан Павлюк // Народознавчі зошити. — 2011. — № 5 (99). — С. 376.

²⁴⁹ *Бондаренко С.* / Сергій Бондаренко / Ліна Костенко: «Виколупую з-під льоду свій народ» // Віче. — 2010. — 11 березня.

²⁵⁰ *Барановська Н.* / Наталія Барановська / Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 133.

²⁵¹ *Катаргіна Т.І.* Чорнобильська межа. Увічнення подвигу ліквідаторів катастрофи в пам'ятках за кордоном / Тетяна Катаргіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 22. — К., 2017. — С. 403, 406.

Розділ четвертий

²⁵² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 161.

²⁵³ *Оснач В.* Ставлення козацької старшини та населення Полтавщини до Північної війни / В. Оснач // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 49.

²⁵⁴ *Павленко С.* Угоди І. Мазепа з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій / Сергій Павленко // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 181.

²⁵⁵ *Таїрова-Яковлева Т.* ІВАН МАЗЕПА і Російська імперія. Історія «зради» / Тетяна Таїрова-Яковлева. — К.: Тов. «Видавництво «Кліо», 2013. — С. 282.

²⁵⁶ *Волосков В.Ф.* Полтавська битва: «До» і «Після» / В. Волосков. — Полтава: Вид-во «Форміка», 2009. — С. 40.

²⁵⁷ *Сокирко О.* Північна Війна 1700–1721, Велика Північна війна, Третя Північна війна / Олексій Сокирко // ЕІУ. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 222–225.

- ²⁵⁸ Павленко С. Іван Мазепа / Сергій Павленко. — К., 2003. — С. 376.
- ²⁵⁹ Павленко С. Не батуринська комедія, а трагедія / Сергій Павленко // *Голос України*. — 2007. — 14 квітня. — С. 12–13.
- ²⁶⁰ Корнієнко О. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII / О. Корнієнко // *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 105.
- ²⁶¹ Павленко С. Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. / Сергій Павленко // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 194.
- ²⁶² Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. / Олексій Сокирко. — Частина 11. — К.: TEMPORA, 2009. — С. 12.
- ²⁶³ Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / Володимир Мокляк. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 95; Корнієнко О. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII / О. Корнієнко // *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 115.
- ²⁶⁴ Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / Володимир Мокляк. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 97.
- ²⁶⁵ Мокляк В. Політичний вибір полтавської старшини у подіях 1709 року / Володимир Мокляк // *Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009*. Зб. наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 41.
- ²⁶⁶ Сальніков В. До питання про політичну орієнтацію козацтва Полтавського полку під час подій 1708–1709 років / В. Сальніков // *Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009*. Зб. наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 46–48.
- ²⁶⁷ Таїрова-Яковлева Т. ІВАН МАЗЕПА і Російська імперія. Історія «зради» / Тетяна Таїрова-Яковлева — К.: Тов. «Видавництво «Кліо», 2013. — С. 292.
- ²⁶⁸ Шендрік Л. Події 1708–1709 років на Полтавщині в контексті Північної війни / Л. Шендрік // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 339.

²⁶⁹ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 22.

²⁷⁰ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/poltavskaya-bitva-i-ejo-pamyatniki?id=2060>

²⁷¹ Полтавская крепость XVIII века как инженерное сооружение [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article/315-biblioteka-rus/7926-poltavskaya-krepost-xviii-veka-kak-inzhenernoe-sooruzhenie>

²⁷² *Халимон В.* Полтавщина очима краєзнавця / В. Халимон. — Полтава: «Дивосвіт», 2009. — С. 248.

²⁷³ *Станіславський В.* Полтавська битва 1709 / В'ячеслав Станіславський // ЕІУ. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 363–365.

²⁷⁴ *Сокирко О.* Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. / Олексій Сокирко. — Частина 11. — К.: TEMPORA, 2009. — С. 24.

²⁷⁵ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/poltavskaya-bitva-i-ejo-pamyatniki?id=2730>

²⁷⁶ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/poltavskaya-bitva-i-ejo-pamyatniki?id=2730>

²⁷⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/poltavskaya-bitva-i-ejo-pamyatniki?id=2060>

²⁷⁸ *Станіславський В.* Полтавська битва 1709 / В'ячеслав Станіславський // ЕІУ. — Т. 8. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 363–365.

²⁷⁹ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / Віктор Вечерський — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 201; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* 100 великих постатей і подій Козацької України / Олександр Гуржій, Тарас Чухліб. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 309.

²⁸⁰ *Чухліб Т.* Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища / Тарас Чухліб // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 31.

²⁸¹ Там само.

²⁸² *Ревегук В.* Святкування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві / В. Ревегук // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 405.

²⁸³ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1196, оп. 1, спр. 39. арк. 119–121.

²⁸⁴ Устименко О. Історія пам'ятника захисникам і коменданту Полтавської фортеці полковнику О.С. Келіну в фотодокументах / О. Устименко // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 133.

²⁸⁵ Там само. — С. 136–137.

²⁸⁶ Исакова Е. Храмы-памятники русской воинской доблести / Елена Исакова // История. — 1991. — № 11. М.: Изд-во «Знание», 1991. — С. 3.

²⁸⁷ Иконников М. Город под крыльями орла / Михаил Иконников. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 36.

²⁸⁸ Павленко В. Пам'ятник російським воїнам на Полі Полтавської битви / В. Павленко // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 177.

²⁸⁹ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / Віктор Вечерський. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 224–225.

²⁹⁰ Супрун Т., Фесик К. Підготовка та святкування 200-ліття Полтавської битви (на матеріалах з фондів Полтавського краєзнавчого музею) / Т. Супрун, К. Фесик // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 98.

²⁹¹ Иконников М. Город под крыльями орла / Михаил Иконников. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 37; Волосков В.Ф. Полтавська битва: «До» і «Після» / В. Волосков. — Полтава, 2009. — С. 104.

²⁹² Сальнікова О. Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / О. Сальнікова // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». 36. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 415–416.

²⁹³ Иконников М. Город под крыльями орла / Михаил Иконников. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 41.

²⁹⁴ Гуржій О.І, Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України / Олександр Гуржій, Тарас Чухліб. — К.: Арій, 2008. — С. 310.

²⁹⁵ Сальнікова О. Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / О. Сальнікова // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії,

Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Полтава, 2009. — С. 417.

²⁹⁶ *Сальнікова О.* Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / О. Сальнікова // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 418.

²⁹⁷ *Сальнікова О.* Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / О. Сальнікова // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 418–419.

²⁹⁸ Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — К., 1989. — С. 85.

²⁹⁹ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 104.

³⁰⁰ *Верстюк В.* Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України / Владислав Верстюк // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Полтава, 2009. — С. 27.

³⁰¹ *Демиденко О.* Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепа в Україні / Ольга Демиденко // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 255.

³⁰² *Вечерський В.* Гетьманські столиці України / Віктор Вечерський. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 192, 196.

³⁰³ *Верстюк В.* Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України / Владислав Верстюк // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 25.

³⁰⁴ *Таирова-Яковлева Т.* К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы / Татьяна Таирова-Яковлева // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 79; *Струкевич О.* Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу / Олексій Струкевич. — Там само. — С. 141.

³⁰⁵ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України / Віктор Вечерський. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 298–299.

³⁰⁶ *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни) / Валерій Волковинський, Олександр Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 56–57.

³⁰⁷ История завода «Арсенал» имени В.И. Ленина. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 31.

³⁰⁸ *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни) / Валерій Волковинський, Олександр Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 59.

³⁰⁹ Там само. — С. 72.

³¹⁰ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / Віталій Сарбей. — Т. 9. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. — С. 135.

³¹¹ *Гуркович В.Н.* Малаховский фантом / Владимир Гуркович // Историческое наследие Крыма. — 2005. — № 11. — С. 83; *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни) / Валерій Волковинський, Олександр Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 136–137.

³¹² Севастополь. Энциклопедический словарь. — Симферополь, 2000. — С. 271.

³¹³ *Левченко Л.* Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: історія створення та засади функціонування / Л. Левченко // Регіональна історія України. Зб. наукових статей. Вип. 2. — К., 2008. — С. 163.

³¹⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://fleet.sebastopol.ua/morskaderzhava/index.php?article to view = 88](http://fleet.sebastopol.ua/morskaderzhava/index.php?article%20to%20view=88)

³¹⁵ *Берг Н.* Севастопольский альбом / Николай Берг. — М.: Изд-во К. Солдатенкова и Н. Щепкина, 1858. — С. 13.

³¹⁶ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 375–376.

³¹⁷ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 37.

³¹⁸ *Тарле Е.В.* Крымская война / Евгений Тарле. — М.: Наука, 1943. — С. 100.

³¹⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.navy.ru/history/vic7.htm>

³²⁰ *Доронина Е., Шавшин В.* Легендарный Малахов курган / Елена Доронина, Владимир Шавшин: — Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1980. — С.

³²¹ *Нахимов П.* Документы и материалы / Павел Нахимов. — М.: Наука, 1954. — С. 479.

³²² *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны / Дмитрий Парский. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 135.

³²³ Последние дни обороны Севастополя. Сообщил А. Абрамов / Военный сборник. — 1906. — № 3; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.navy.ru/history/vic7.htm> /

³²⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 108; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 9.

³²⁵ *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни) / Валерій Волковинський, Олександр Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 115–116.

³²⁶ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны / Дмитрий Парский. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 129.

³²⁷ *Шевченко Л.М.* І. Пирогов і Україна / Лариса Шевченко. — К.: Рідний край, 1996. — С. 12.

³²⁸ Н.И. Пирогов в Севастополе. К столетию со дня рождения // ЗООИД. — 1912. — Т. 30. — С. 69.

³²⁹ *Шевченко Л.М.* І. Пирогов і Україна / Лариса Шевченко. — К.: Рідний край, 1996. — С. 13.

³³⁰ *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 91.

³³¹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 103, 108.

³³² *Шевченко Л.М.* І. Пирогов і Україна / Лариса Шевченко. — К.: Рідний край, 1996. — С. 17.

³³³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 276.

³³⁴ *Шевченко Л.М.* І. Пирогов і Україна / Лариса Шевченко. — К.: Рідний край, 1996. — С. 30.

- ³³⁵ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 37–38.
- ³³⁶ Там само. — С. 19, 31.
- ³³⁷ Севастополь. Энциклопедический справ очник. — Симферополь, 2000. — С. 172.
- ³³⁸ *Гуркович В.* Письмо в «Правду» / В. Гуркович // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 44.
- ³³⁹ *Борисов В.Н.* Крест на кургане / В. Борисов // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 20. — С. 29.
- ³⁴⁰ Там само. — С. 30.
- ³⁴¹ Там само. — С. 32.
- ³⁴² *Кожушко О.А., Зливкова О.О.* Бахчисарайський Свято-Успенський монастир — спільний витвір людини і природи / О. Кожушко, Ольга Зливкова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. Частина. друга. — К.: АртЕк, 2007. — С. 111.
- ³⁴³ *Борисов В.Н.* Генерал-адъютант П.А. Вревский: «Суждено мне пасть солдатом...» / В. Борисов // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 15. — С. 46–47.
- ³⁴⁴ *Желтухина О.А.* Часовня на Старом православном кладбище в Бахчисарае / О. Желтухина // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 20. — С. 27.
- ³⁴⁵ Там само. — С. 28.
- ³⁴⁶ Там само. — С. 27.
- ³⁴⁷ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны / Дмитрий Парский. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 11.
- ³⁴⁸ Там само. — С. 11.
- ³⁴⁹ *Голикова Л.В.* Военный инженер Ф.-О.И. Энберг / Л. Голикова // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 130–131.
- ³⁵⁰ Там само. — С. 131.
- ³⁵¹ *Денисенко Г.Г.* Историчний бульвар, меморіальний комплекс у Севастополі / Галина Денисенко // ЕІУ. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 574–575.
- ³⁵² Там само. — С. 574.
- ³⁵³ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 377.

³⁵⁴ Голикова Л.В. Военный инженер Ф.-О.И. Энберг / Л. Голикова // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 131.

³⁵⁵ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 376–377.

³⁵⁶ Там само. — С. 38; *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя / Евгений Веникеев. — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 95.

³⁵⁷ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 23; Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 95.

³⁵⁸ *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя / Евгений Веникеев — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 111.

³⁵⁹ *Грабарь О.Ю.* Памятник воинам Волынского пехотного полка / Ольга Грабарь // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 2. — К.: Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им М.П. Бажана. — 1991. — С. 235.

³⁶⁰ *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя / Евгений Веникеев. — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 110.

³⁶¹ *Веникеев Е.* Севастопольские маршруты / Евгений Веникеев. Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 17–18.

³⁶² Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 118.

³⁶³ *Веникеев Е.В., Шавшин В.Г.* Владимирский собор, 1-я пол. 19 в. Ленина пл. (архит., ист.) / Евгений Веникеев, Владимир Шавшин // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 3. — К.: Изд-во «Украинская Советская энциклопедия» им. М. Бажана, 1991. — С. 340–343.

³⁶⁴ *Котков В., Котков Ю.* Военные храмы столицы Российской империи / В. Котков, Ю. Котков // Военно-исторический журнал. — 2003. — № 6. — С. 58–59.

³⁶⁵ *Волковинський В.М., Реєнт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни) / Валерій Волковинський, Олександр Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 150.

³⁶⁶ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны / Дмитрий Парский. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 174.

³⁶⁷ *Веникеев Е.* Севастопольские маршруты. Путеводитель / Евгений Веникеев. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 115.

³⁶⁸ Гуркович В. Письмо в «Правду» / Владимир Гуркович // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 30.

³⁶⁹ Там само. — С. 31.

³⁷⁰ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 561–562.

³⁷¹ Гуркович В. Письмо в «Правду» / Владимир Гуркович // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 31; Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 226.

³⁷² Там само. — С. 27.

³⁷³ Танюк Л. Іноземці в Севастополі / Лесь Танюк // Пам'ятки України. — 1989. — № 2. — С. 21–22.

³⁷⁴ Гуркович В. Письмо в «Правду» / В. Гуркович // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 24.

³⁷⁵ Кобылянский Я.П. Записки о Крымской войне 1853–1856. Река времени / Я. Кобылянский. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 83.

³⁷⁶ История Первой мировой войны 1914–1918. — В 2-х томах. — Т. 1. — М.: Наука, 1975. — С. 7–16.

³⁷⁷ Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / Валерій Волковинський // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2004. — С. 68–69.

³⁷⁸ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [one — europe. info / European — memory culture — and — world — war — war](http://one-europe.info/European-memory-culture-and-world-war-war).

³⁷⁹ Мартинов А. Європейська історична пам'ять: зміна способів формування та умов існування / Андрій Мартинов // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наукових праць. Заснований 1991 р. Вип. 22. — К., 2013. — С. 283.

³⁸⁰ National Inventory of War Memorials. Imperial War Museum. — London, 1997.

³⁸¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www. Peterland. com / index. cfm](http://www.Peterland.com/index.cfm). Twentieth Century War in European Memory. — Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, 2013. — V. 1. — 289 p.

³⁸² Исакова Е.В. Храмы-памятники русской воинской доблести / Елена Исакова. — М.: «Знание», 1991. — С. 57.

³⁸³ Киев. Энциклопедический справочник. (под редакцией А.В Кудрицкого). — К.: Главная редакция Украинской Советской Эциклопедии, 1982. — С. 194.

³⁸⁴ *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов. — К.: «ТАВАСНУК Ltd» 1992. — С. 202–203.

³⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 29.

³⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 30.

³⁸⁷ *Молчанов В.Б.* Всеукраїнський круглий стіл на тему «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (до 90-річчя з початку Першої світової війни) / Володимир Молчанов // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 1. — С. 217–219.

³⁸⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упорядник О. Ресент. — К.: Вид-во «Кліо», 2013. — С. 709.

³⁸⁹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упорядник О. Ресент. — К.: Вид-во «Кліо», 2013. — 783 с.

³⁹⁰ *Трегубова Т., Федорова Л.* Будинок військової школи, 1914–16 / Тетяна Трегубова, Лариса Федорва // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 316–334.

³⁹¹ *Яковлев Н.* 1 августа 1914 / Николай Яковлев. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 65.

³⁹² Там само. — С. 97.

³⁹³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 82.

³⁹⁴ Там само. — С. 331.

³⁹⁵ *Терський С.* Пам'ятки Першої світової війни у Східній Галичині / С. Терський // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події). Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму. 26–28 червня 2014 р. — Львів, 2014. — С. 15.

³⁹⁶ Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України). — Матеріали по Закарпатській області, 2013.

³⁹⁷ *Латко І.* Пам'ятки 1-ї світової війни на Закарпатті / Іван Латко // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 81–83.

³⁹⁸ Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України). — Матеріали по Закарпатській області, 2013.

³⁹⁹ *Латко І.* Пам'ятки 1-ї світової війни на Закарпатті / Іван Латко // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 82.

⁴⁰⁰ На Закарпатті збереглося чимало пам'ятників на честь полеглих в Першій світовій війні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mukachevo.net/ua/news/view/99044 —

⁴⁰¹ *Гриневиц Л.В.* Брусилов О.О. / Людмила Гриневиц // ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 383–384.

⁴⁰² *Собчук В.* Перлина в короні України / В. Собчук. — Кременець. — Львів: ТЗОВ «Аз-Арт», 2005. — С. 9, 42.

⁴⁰³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 43.

⁴⁰⁴ Советская военная энциклопедия. В восьми томах. Вт. издание. Т. 1. — М.: Военное изд-во, 1990. — С. 510.

⁴⁰⁵ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Рецензія на матеріали по Кіровоградській області.

⁴⁰⁶ Матеріали ІХ з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 14 грудня 2006 року. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 28.

⁴⁰⁷ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упорядник О. Реєнт. — К.: Вид-во «Кліо», 2013. — С. 120.

⁴⁰⁸ Поточний архів науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень (далі — ПА НДІПОД — нині Український державний інститут культурної спадщини). — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁴⁰⁹ *Кривенко О.* Мертві не ворогують / О. Кривенко // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 63.

⁴¹⁰ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект), 2007.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² *Запловський В., Осачук С., Масан О.* Військові некрополі Північної Буковини періоду Першої світової війни як об'єкт краєзнавства / В. Запловський, О. Масан, С. Осачук // Тези доповідей і повідомлень. — Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 433.

⁴¹³ *Заповловський В., Осачук С., Масан О.* Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині. Догляд за воєнними могилами) / В. Заповловський, С. Осачук, О. Масан. — Чернівці, 1998. — С. 25–37.

⁴¹⁴ *Заповловський В., Осачук С., Масан О.* Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині. Догляд за воєнними могилами) / В. Заповловський, С. Осачук, О. Масан. — Чернівці, 1998. — С. 32.

⁴¹⁵ Там само. — С. 24–25.

⁴¹⁶ Там само. — С. 26.

⁴¹⁷ Там само. — С. 27–28.

⁴¹⁸ *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр. / В. Стецюк // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. — Вип. 6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.

⁴¹⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [ukrainainconita.com / khramy/novoselytsya](http://ukrainainconita.com/khramy/novoselytsya)

⁴²⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 216–217.

⁴²¹ *Марусин В.* Гей ви, стрільці січові! / В. Марусин // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 15.

⁴²² *Вацеба О.* «Сокіл» та «Січ» — провісники національної армії / О. Вацеба // Військо України. — 1993. — № 2/3. — С. 91.

⁴²³ *Литвин М., Науменко К.* Історія українського стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. — Львів, 1990. — С. 12.

⁴²⁴ Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-е, змінене і доповнене. — Львів: Видавництво «Світ», 1992. — С. 302.

⁴²⁵ *Якимович Б.* З історії українських січових стрільців / Б. Якимович // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 62.

⁴²⁶ *Ратушний Р.* Ми незнищенні: і в лихоліття молились на могилах своїх лицарів / Р. Ратушний // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 42–43.

⁴²⁷ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України (далі — ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України). — Список пам'яток історії та культури по Львівській області. — Львів, 1995.

⁴²⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / Упорядник О. Реєнт. — К.: Вид-во «Кліо», 2013. — С. 170.

⁴²⁹ *Стефанів Зенон*. Історія українського війська / Зенон Стефанів // Київська старовина. — 1991. — № 2. — С. 37.

⁴³⁰ ПА НДПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект); ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. — Списки пам'яток історії та культури по Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській області. — 1995.

⁴³¹ *Скологздр Р.* Мертві не ворогують / Р. Скологздр // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 37.

⁴³² ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. — Список пам'яток історії та культури по Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. — Львів, 1995.

⁴³³ *Яковлев Н.* 1 августа 1914 / Николай Яковлев. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 105.

⁴³⁴ ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. — Список пам'яток історії та культури по Львівській області. — Львів, 1995.

⁴³⁵ *Окаринський В.* Громадська роль Пласту у міжвоєнний період / В. Окаринський // Наукові записки. — Тернопіль, 1999. — С. 35; 3 пластової хроніки // Молоде життя. — 1922. — Ч. 8–9. — С. 13.

⁴³⁶ *Вронська Т., Лисенко О.* Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів (науково-документальне видання) / Тамара Вронська, Олександр Лисенко — Харків: Права людини, 2014. — С. 6.

⁴³⁷ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль. — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 6.

⁴³⁸ *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 55.

⁴³⁹ *Ковальчук І., Стельникович С.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. Ковальчук, С. Стельникович. — Житомир «Рута», 2011. — С. 149–151.

⁴⁴⁰ *Червак Б.* Олена Теліга: «Життя — це боротьба, а боротьба — це справжнє життя» / Б. Червак — [Електронний ресурс]. — Історична правда. — 2018. — 19 травня. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/21/45382

⁴⁴¹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 332, 552, 617, 622.

⁴⁴² Советская военная энциклопедия. — М.: Воениздат, 1980. — Т. 8. — С. 185.

⁴⁴³ *Хорьков А.Г.* Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Хорьков. [Электронный ресурс] // Военно-исторический журнал. — 1987. — № 12. — Режим доступа: <http://retrospicere.narod.ru/fortification-ussr/fortification04-997.htm>

⁴⁴⁴ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 52.

⁴⁴⁵ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [Ht;bv ljnege: http://morganstern.org.ua/index.php?mod=public&publicid=18](http://morganstern.org.ua/index.php?mod=public&publicid=18).

⁴⁴⁶ Перші дні Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 87.

⁴⁴⁷ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Коваль — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 65.

⁴⁴⁸ Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Вип. 11. — Житомир: «Полісся», 2008. — С. 51, 54.

⁴⁴⁹ *Москаленко В., Нечипоренко В.* Книга про Коростень / Володимир Москаленко, Володимир Нечипоренко. — Коростень: «Триада С», 2005. — С. 60.

⁴⁵⁰ Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11. — Житомир: «Полісся», 2008. — С. 54; [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mykoliar.livejournal.com/440456/html>.

⁴⁵¹ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://cityukraina.in-fo/index.php?citynews=44502/>

⁴⁵² [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://explorer.lviv.ua/fogum/index/php?topic=21200>; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11. — Житомир: «Полісся», 2008. — С. 145.

⁴⁵³ *Кузяк А., Кобзарь А.* Киевский укрепрайон (КиУР) / А. Кузяк, А. Кобзарь // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 5. — К.: Фенікс, 2009. — С. 177.

⁴⁵⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 18, 31.

⁴⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 99–100.

⁴⁵⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. — К.: Политиздат Украины, 1975. — С. 157–158.

⁴⁵⁷ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 232–234, 246.

⁴⁵⁸ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 72.

⁴⁵⁹ Історія Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.). — К.: Наук. думка, 1977. — С. 37–38.

⁴⁶⁰ ПА НДІПОД — Державний реєстр нерухомих пам'яток України місцевого значення (2011 р.).

⁴⁶¹ *Ієвлева В.П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ — першої третини ХХ століття / Валерія Ієвлева. — К.: Видавничий Дім «Прес — КП», 2008. — С. 180–183.

⁴⁶² *Баграмян І.Х.* Доповідна про київське оточення / Іван Баграмян // Укр. іст. журнал. — К., 1991. — № 6. — С. 96.

⁴⁶³ *Анфилов В.А., Жуков Г.К.* «Маршал Тимошенко... сделал все, что можно» / В. Анфилов // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 3. — С. 21.

⁴⁶⁴ Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. Нарис. Вид. третє. — Харків: «Прапор», 1982.

⁴⁶⁵ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис / Сергій Заремба. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 76.

⁴⁶⁶ *Журавель Г.Г., Андрієць В.А., Кокошко Н.В.* Дослідження пам'яток 2-ї світової війни на Полтавщині; Дослідження пам'яток періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) — один з важливих етапів роботи над Зводом пам'яток історії і культури / Г. Журавель, В. Андрієць, Н. Кокошко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). — Вип. 8. — К., 1999. — С. 133–138.

⁴⁶⁷ *Мултих Г.М.* Увічнення в монументах на Україні подій і героїв Великої Вітчизняної війни / Григорій Мултих — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1980. — С. 11.

⁴⁶⁸ По місяцях бойової слави на Україні. (1941–1945 рр.). — К., 1969. — С. 2–4.

⁴⁶⁹ Ванєєв Г. Останні дні Севастополя 1941–1942 рр. / Георгий Ванєєв // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 115.

⁴⁷⁰ Музей героической обороны и освобождения Севастополя. — Фонды: Воспоминания Г.Г. Доли и М.Н. Садовникова.

⁴⁷¹ Кулаков Н.М. 250 дней в огне / Николай Кулаков. — М.: Политиздат, 1965. — С. 103–108.

⁴⁷² Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 441–454 (підрахунок автора).

⁴⁷³ Крым: памятники славы и бессмертия. Изд. второе, доп. — Симферополь: Таврия, 1985. — С. 80–81.

⁴⁷⁴ Гуркин В.В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945: Новые аспекты / В. Гуркин // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 2. — С. 4–5.

⁴⁷⁵ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України. — Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Республіки Крим: Пам'ятки історії і монументального мистецтва. — Кн. 1. — Сімферополь, 1995. — С. 31–41.

⁴⁷⁶ [Електронний ресурс]: П'ять найбільших злочинів радянської влади проти мирного населення у роки Другої світової війни. — Режим доступу: Lviv1256.com / history / p — yat — naybilshyh- zlochyniv-radyanskoji — vlady — proty — myrnogo — naseleण्या — ukrajiny — v — roky — druhoji — svitovoji — vijny/

⁴⁷⁷ [Електронний ресурс]: П'ять найбільших злочинів радянської влади проти мирного населення у роки Другої світової війни. — Режим доступу: Lviv1256.com / history / p — yat — naybilshyh- zlochyniv-radyanskoji — vlady — proty — myrnogo — naseleण्या — ukrajiny — v — roky — druhoji — svitovoji — vijny/

⁴⁷⁸ Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР, Киев. Вып. 3. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1985. — С. 151.

⁴⁷⁹ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): Український вимір трагедії / Любов Легасова, Марина Шевченко / Сторінки воєнної історії. Зб. наукових статей. Вип. 13. — К., 2010. — С. 166.

⁴⁸⁰ Кортелесы: Фотоальбом. — К., 1981. — С. 2.

⁴⁸¹ [Електронний ресурс]: *В'ятрович В.* Корюківка: знищена і забута. — Українська правда. — 2015. — 3 березня. Режим доступу: / <https://blogs.pravda.com.ua>

⁴⁸² [Електронний ресурс]: *В'ятрович В.* Корюківка: знищена і забута. — Українська правда. — 2015. — 3 березня. Режим доступу: / <https://blogs.pravda.com.ua>

⁴⁸³ [Електронний ресурс]: *Мельников С.* Таємниця в'язнів-інвалідів Другої світової війни. Куди зникли мільйони ветеранів? Режим доступу: http://na-skrzyzhalyah.blogpost.com/2016/11/blog-post_38.htm

⁴⁸⁴ Нова Колочава. Туристичний спецвипуск. — № 29; Поточний архів Національної Спілки краєзнавців України. Матеріали наукової експедиції до Закарпатської області.

⁴⁸⁵ Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Закарпатська область. — К., 2017. На правах рукопису. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>

Розділ п'ятий

⁴⁸⁶ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в пам'ятках / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т сторії України НАН України, 2003. — С. 38.

⁴⁸⁷ *Русина О.* Україна під татарами і Литвою / Олена Русина. — Т. 6. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С.

⁴⁸⁸ *Русина О.* Велике князівство Литовське (ВКЛ), Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське / Олена Русина. — ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 460.

⁴⁸⁹ *Черкас Б.* Синьоводська битва 1362 року. Історичний нарис / Борис Черкас. — К., 2012. — С. 83.

⁴⁹⁰ Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях: Зб. статей / Ф.М. Шабульдо. (наук. ред.), О.Д. Брайченко (упорядник). — К.: Ін-т історії України НАН України, 205. — С. 12.

⁴⁹¹ *Шабульдо Ф.* Синьоводська битва 1362 / Фелікс Шабульдо // ЕІУ. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 2012. — С. 562–565.

⁴⁹² *Печенюк І., Соколюк С.* Синьоводська битва та її місце у воєнній історії / І. Печенюк, С. Соколюк // Наукові записки. Серія: історичні науки. — Вип. 20. — К., 2014. — С. 108. [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: file:///C:/Users/Administrator/Downloads/Nz_i_2014_20_14/% (20) pdf.

⁴⁹³ *Печенюк І., Соколюк С.* Синьоводська битва та її місце у воєнній історії / І. Печенюк, С. Соколюк // Наукові записки. Серія: історичні науки. — Вип. 20. — К., 2014. — С. 113. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: file:///C:/Users/Administrator/Downloads/Nz_i_2014_20_14/% (20) pdf.

⁴⁹⁴ *Гальчак С.* Знайти істину у суперечностях історії / Сергій Гальчак // Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? До 650-річчя історичної битви на річці Сині Води. — Вінниця. Меркьюрі-Поділля, 2010. — С. 3–4.

⁴⁹⁵ *Печенюк І., Соколюк С.* Синьоводська битва та її місце у воєнній історії / І. Печенюк, С. Соколюк // Наукові записки. Серія: історичні науки. — Вип. 20. — К., 2014. — С. 111. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: file:///C:/Users/Administrator/Downloads/Nz_i_2014_20_14/% (20) pdf.

⁴⁹⁶ *Дорош М.* Битва на Синіх Водах — локшина на вуха. Битва на Синій воді 1362 року — наукова правда заради майбутнього / Микола Дорош / — Вінниця: ПП Балюк, 2017. — С. 4.

⁴⁹⁷ *Шабульдо Ф.* Ворскла, Битва на річці 1399 / Фелікс Шабульдо // ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 637.

⁴⁹⁸ *Шабульдо Ф.* Ворскла, Битва на річці 1399 / Фелікс Шабульдо // ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 637–638.

⁴⁹⁹ *Шабульдо Ф.* Ворскла, Битва на річці 1399 / Фелікс Шабульдо // ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 637.

⁵⁰⁰ *Пилипчук Я.* Битва на Ворскле (1399 г.). Распространенные заблуждения (историографические и военно-исторические аспекты) / Ярослав Пилипчук // PARABELLUM novum. — СПб., 2015. — № 3 (36). — С. 60.

⁵⁰¹ *Пилипчук Я.* Битва на Ворскле (1399 г.). Распространенные заблуждения (историографические и военно-исторические аспекты) / Ярослав Пилипчук — PARABELLUM novum. — СПб., 2015. — № 3 (36). — С. 63.

⁵⁰² [Електронний ресурс]. Полтава. Історичний нарис. — С. 28–30. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article/315-biblioteka-rus/3685-poltava-istoricheskij-ocherk>

⁵⁰³ *Пилипчук Я.* Битва на реке Ворскле (источниковедческие аспекты) / Ярослав Пилипчук // Золотоордынская цивилизация. — 2015. — № 8. — С. 295.

⁵⁰⁴ *Грушевський М.* Історія України — Руси / Михайло Грушевський. — Т. IV. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 143.

⁵⁰⁵ *Кошлатий О.* «Забута» битва. 610 років тому на берегах Ворскли відбувся бій, який істотно вплинув на перебіг європейської історії / О. Кошлатий. — День. — 2009. — 11 липня.

⁵⁰⁶ *Петренко І.* Давня і середньовічна історія Полтавщини у науковому доробку краєзнавця Віри Жук (1928–2008) / І. Петренко // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Збірник матеріалів XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. м. Київ, 25 листопада 2016 р. — К.: Українські пропілеї, 2017. — С. 153–154.

⁵⁰⁷ *Петренко І.* Давня і середньовічна історія Полтавщини у науковому доробку краєзнавця Віри Жук (1928–2008) / І. Петренко // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Зб. матеріалів XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського. м. Київ, 25 листопада 2016 р. — К.: Українські пропілеї, 2017. — С. 154.

⁵⁰⁸ *Пилипчук Я.* Битва на Ворскле (1399 г.). Распространенные заблуждения (историографические и военно-исторические аспекты) / Ярослав Пилипчук — PARABELLUM novum. — СПб., 2015. — № 3 (36). — С. 63.

⁵⁰⁹ *Мицик Ю.А., Брехуненко В.А.* Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. / Юрій Мицик, Віктор Брехуненко // Старожитності Південної України. Вип. 4. — Запоріжжя, 1999. — С. 4.

⁵¹⁰ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 93.

⁵¹¹ *Скрипник П.І.* Визвольна війна середини 17 ст. в контексті духовної спадщини українського народу / Петро Скрипник // Історія України. Імена, події, факти (Зб. статей). — Вип. 17. — Київ–Донецьк, 2001. — С. 178–179.

⁵¹² Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 93, 96.

⁵¹³ *Погорілець О.* До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11–13 вересня 1648 р.) / О. Погорілець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 16. — К., 2007. — С. 27–28.

⁵¹⁴ *Степанков В.* Берестецька битва / Валерій Степанков. — ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 233–235.

⁵¹⁵ *Сегеда Сергій.* Гетьманські могили / Сергій Сегеда. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час». — 2010. — С. 116–118.

⁵¹⁶ *Сегеда С.* Гетьманські могили / Сергій Сегеда. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час». — 2010. — С. 124.

⁵¹⁷ Історико-культурні заповідники. Довідкове видання. — К., 2007. — С. 114.

⁵¹⁸ *Таирова-Яковлева Т.* Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве // Татьяна Таирова-Яковлева. — Москва–Санкт-Петербург: ЗАО. Изд-во «Центрполиграф», 2011. — С. 152–153.

⁵¹⁹ *Степанков В.* Національна революція 1648–1676 / Валерій Степанков. — ЕІУ. — Т. 7. — К.: Наук. думка, 2010. — С. 270–279.

⁵²⁰ *Мокляк В.* Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. — Полтава: АСМІ, 2008. — С. 123–124.

⁵²¹ *Мокляк В.* Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. — Полтава: АСМІ, 2008. — С. 125.

⁵²² *Мицик Ю.* Пушкаря і Барабаша повстання 1658 / Юрій Мицик. — ЕІУ. — Т. 9. — К.: Наук. думка, 2012. — С. 67.

⁵²³ *Бульвінський А.* г. Конотопська битва 1659 р. / А. Бульвінський // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 76.

⁵²⁴ *о. Юрій Мицик.* Гетьман Іван Виговський / Юрій Мицик. — К., 2004. — С. 44–45.

⁵²⁵ *Апанович О.* Застосування гетьманом І.Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві / Олена Апанович // Конотопська битва 1659. Збірка наукових праць. — К., 1996. — С. 29.

⁵²⁶ *Бульвінський А.* г. Конотопська битва 1659 р. / А. Бульвінський // УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 78.

⁵²⁷ *Таирова-Яковлева Т.* Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Татьяна Таирова-Яковлева. — Москва–Санкт-Петербург: ЗАО. Издательство «Центрполиграф», 2011. — С. 163.

⁵²⁸ *Бульвінський А.* г. Конотопська битва 1659 р. / А. Бульвінський // УІЖ. — 1998. — № 4. — С. 37.

⁵²⁹ *Мицик Ю.А.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. / Юрій Мицик// Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. — К., 1992. — Т. 4. — С. 81.

⁵³⁰ Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Сумська область // На правах рукопису. — К., 2017. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/> — С. 517.

⁵³¹ *Марочко В.* Політична ревізія Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні / Василь Марочко // Розбудова держави. — 2010. — № 1. — С. 3.

⁵³² *Веселова О.* Увічнення пам'яті жертв голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні / Олександра Веселова // УІЖ. — 2004. — № 2. — С. 65.

⁵³³ Урядовий кур'єр. — 1998. — 28 листопада.

⁵³⁴ *Марочко В.* Політична ревізія Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні / Василь Марочко // Розбудова держави. — 2010. — № 1. — С. 9.

⁵³⁵ *Коник А.* «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / А. Коник // Вісник Львівського університету. — 2009. — Вип. 32. — С. 158.

⁵³⁶ *Веселова О.* Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Олександра Веселова // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 177.

⁵³⁷ *Веселова О.* Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Олександра Веселова // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 177.

⁵³⁸ Підрахунки автора за списками пам'яток історії та культури; Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — 400 с.; Об'єкти культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник / Упорядники: фото Дровосекова О.В., Калмукіди Л.Ю., Савостіна Л.Є. — Фенікс, 2012. — 477 с.

⁵³⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/>; Поточний архів ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України.

⁵⁴⁰ *Денисенко, Г.* Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 102.

⁵⁴¹ Музей історії та культури «Уварівський дім». — Буклет.

⁵⁴² *Денисенко Г.* Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 103.

⁵⁴³ Горбик В., Малакова І, Скалій Р. Будинок Київського військового зібрання кін. 19 — поч. 20 ст., в якому працював Молодий театр / В. Горбик, І. Малакова, Р. Скалій // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція «Зводу пам'яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 981–982.

⁵⁴⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/curbas.htm>

⁵⁴⁵ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. — К.: Вид-во «Сфера», 1998. — С. 182.

⁵⁴⁶ Денисенко, Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // Краєзнавство. — 2012. — № 1. — С. 103–104.

⁵⁴⁷ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>

⁵⁴⁸ Об'єкти культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник / Упорядники: фото Дровосекова О.В., Калмукиді Л.Ю., Савостіна Л.Є. — Фенікс, 2012. — С. 16, 407.

⁵⁴⁹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині / Г. Ковтун, Віктор Войналович, Юрій Данилюк // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава: Рідний край, 1992. — С. 21; *Норман М.* Наймарк Геноциди Сталіна. — К: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 93.

⁵⁵⁰ Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / Віктор Коваль // Історичні зошити. — К., 1991. — № 1. — С. 65; Катинская драма: Козельськ, Старобельськ, Осташков. Судьба интернированных военнослужащих. — М., 1991. — С. 8.

⁵⁵¹ Катинская драма: Козельськ, старобельськ, осташков. Судьба интернированных военнослужащих. — М., 1991. — С. 174; *Параджанов В.С.* К истории Катинского дела / В. Параджанов // Новая и новейшая история. — 1990. — № 3. — С. 24.

⁵⁵² Путятін В. Українсько-польський меморіал / В. Путятін // Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).

⁵⁵³ Розстріляні на початку війни //З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Київ–Харків, 1994. — С. 191.

⁵⁵⁴ *Денисенко, Г.* Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // *Красзнавство*. — 2012. — № 1. — С. 105.

⁵⁵⁵ *Маньковська Р.В.* Тоталітаризм у суспільній пам'яті: музейні інтерпретації / Руслана Маньковська // *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. — 2017. — Вип. 22. — С. 116–117.

⁵⁵⁶ *Історико-культурні заповідники*. — К., 2011. — С. 164.

⁵⁵⁷ *Денисенко Г.* Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // *Красзнавство*. — 2012. — № 1. — С. 105.

⁵⁵⁸ *Веденєєв Д., Шевченко С.* Українські Соловки / Дмитро Веденєєв, С. Шевченко. — К.: «ЕксОб», 2001. — С. 39, 69.

⁵⁵⁹ *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії*. — Т. 1. — К.: Вид-во «Сфера», 1997. — С. 28–29.

⁵⁶⁰ *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Тамара Вронська. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 373.

⁵⁶¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [territoryterror.org.ua / uk/publication / details / ? newsid = 299](http://territoryterror.org.ua/uk/publication/details/?newsid=299)

⁵⁶² [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/41042>

⁵⁶³ *Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.): документи та матеріали* // *Укр. іст. журнал*. — 1991. — № 9. — С. 80.

⁵⁶⁴ *ПА НДІПОД (Нині — Український державний інститут культурної спадщини)*. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁵⁶⁵ *Малихіна Л.* Братська могила жертв фашизму / Лариса Малихіна / *Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область На правах рукопису*. — К., 2017. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>

⁵⁶⁶ *Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина*. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011.

⁵⁶⁷ *Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11*. — Житомир: «Полісся», 2008. — С. 110–113.

⁵⁶⁸ *Касьянов Г.* Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна / Георгій Касьянов / *Українське суспільство і*

пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. — Київ КВІЦ, 2018. — С. 100–101.

⁵⁶⁹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.science.co.il/Holocaust-Museums.asp>.

⁵⁷⁰ *Касьянов Г.* Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна / Георгій Касьянов // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. — Київ КВІЦ, 2018. — С. 104.

⁵⁷¹ Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

⁵⁷² Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

⁵⁷³ Операція «Френтік». З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США. цивільного населення України в роки Другої світової війни. Зб. документів і матеріалів. — К.: Рідний край, 1998. — С. 20–21.

Розділ шостий

⁵⁷⁴ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 4.

⁵⁷⁵ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 5.

⁵⁷⁶ Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». — К: НАН України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 108.

⁵⁷⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2-е видання). — К.: Видавництво ХІК, 2006. — С. 158; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини». 9 вересня 2010 р. // <http://www.president.gov.ua/documents/12345.htm/>

⁵⁷⁸ *Ієвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки / Валерія Ієвлева // Праці Науково-

дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 86.

⁵⁷⁹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Житомирская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Город-герой Севастополь. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Черниговская область. — К., 1980 (макет) та інші області.

⁵⁸⁰ Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) / Аврам Разгон // Труды НИИ музееведения. — М., 1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75–77.

⁵⁸¹ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник: спеціальний випуск. — К., 2000. / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. — С. 15.

⁵⁸² Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 23.

⁵⁸³ Константинов В.О. Охрана пам'яток науки і техніки. Методичні рекомендації / Володимир Константинов // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 77.

⁵⁸⁴ Кас'яненко І. Методологічні та правові засади віднесення культурних ландшафтів до об'єктів культурної спадщини / І. Кас'яненко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 99.

⁵⁸⁵ Актуальні проблеми підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». (На матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України» в двох частинах (К., 1999); Основи пам'яткознавства / Під загальною редакцією доктора технічних наук, професора Гріффена Л.О., кандидата історичних наук, доцента Титової О.М — К: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2012.

⁵⁸⁶ Горбик В. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культур України» / В'ячеслав Горбик // «Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика». — Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р. м. Тернопіль. — Тернопіль, 2007. — С. 22.

⁵⁸⁷ *Гладилін В.М.* Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи / В. Гладилін // Археологія. — 1982. — № 40. — С. 25–33.

⁵⁸⁸ *Телегін Д.Я.* Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України / Дмитро Телегін // Археологія. — № 1987. — № 57. — С. 18.

⁵⁸⁹ *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город / Петро Толочко. — К.: Наук.думка, 1989. — С. 191–203.

⁵⁹⁰ Там само. — С. 17.

⁵⁹¹ *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Балакін С.А.* Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація) / Глеб Івакін, Г. Козубовський, С. Балакін // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 140.

⁵⁹² *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Ярослава Верменич // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 3. — С. 36.

⁵⁹³ *Игнаткин И.А.* Охрана памятников истории и культуры / И. Игнаткин. — М., 1990. — С. 1–7, 112.

⁵⁹⁴ *Бобровський Т.* Підземні споруди Києва. Від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) / Тимур Бобровський. — К., 2007. — С. 88.

⁵⁹⁵ *Прибега Л.В.* Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація / Леонід Прибега. — К., 1993. — С. 30.

⁵⁹⁶ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. — К., 2005. — С. 53.

⁵⁹⁷ Некрополі Сумщини / Упорядник Стеценко В.П. — Суми: Собор, 2004. — С. 51–52.

⁵⁹⁸ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу Хмельницької обласної редколегії за 2010 р.

⁵⁹⁹ *Вортман Д., Бондаренко Р.* «Кам'янець» Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» / Дмитро Вортман, Раїса Бондаренко / Енциклопедія історії України. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 53–54.

⁶⁰⁰ ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. — Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Івано-Франківської області у 2010 р.

⁶⁰¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-reporter.com/novost/24487>

⁶⁰² ПА ЦДІКСУ Інституту історії України НАН України. -Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Чернівецької області у 2010 р.

⁶⁰³ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»// Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-вид.). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

⁶⁰⁴ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

⁶⁰⁵ Горбик В., Денисенко Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослі дженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — С. 67–68.

⁶⁰⁶ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні / Олександра Гайдай. — Вид. др. — К.: Вид-во «К.І.С.», 2018. — С. 49.

⁶⁰⁷ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні / Олександра Гайдай. — Вид. др. — К.: Вид-во «К.І.С.», 2018. — С. 50.

⁶⁰⁸ Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

⁶⁰⁹ Постанова Кабінету Міністрів України № 1760 від 27 грудня 2001 р. «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Постановою № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» / Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2-вид.) — Київ: ХІК, 2006. — С. 420–424.

⁶¹⁰ Савостіна Л., Попельницький О. Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України / Лариса Савостіна, Олексій Попельницький // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вип. 6. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 509.

⁶¹¹ Брайчевский М.Ю. Культурно-историческое наследие и мораль // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987). Тезисы докладов и сообщений / Михаил Брайчевский. — Киев, 1987. — С. 202–204.

⁶¹² *Савостіна Л., Попельницький О.* Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України / Лариса Савостіна, Олексій Попельницький // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вип. 6. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 512.

Післямова

⁶¹³ *Пастушенко Т.* Пам'ять про жертви Голокосту та нові традиції відзначення Дня Перемоги в Україні / Тетяна Пастушенко // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту / Тетяна Пастушенко. — К.: КВПЦ, 2018. — С. 80.

⁶¹⁴ *Рябчук М.* Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу «декомунізаційних» законів / Микола Рябчук — [Електронний ресурс] // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 2 (82). — 2016. — С.110. — Режим доступу: www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk-dekomunizatsia.pab

⁶¹⁵ *Яковенко Н.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2007. — С. 217.

⁶¹⁶ *Пьер Нора.* Проблематика мест памяти // Франція — пам'ять / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пьюмеж, М. Винок. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. — С. 17–50.

⁶¹⁷ *Яковенко Н.* Нова доба-нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України / Наталя Яковенко — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>

⁶¹⁸ *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять.* — Вип. 1. — К., 2011. — С. 15–16.

⁶¹⁹ *Солдатенко В.* Національна пам'ять (ресурси та наголоси): Зб. наукових праць / Валерій Солдатенко. — К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. — С. 37–38.

Наукове видання

Денисенко Г.Г.

Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті

Підписано до друку 20.12.2018 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 18,54. Обл.-вид. арк. 17,91.

Наклад 300 прим. Зам. 25. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.